

ISSN 2077-5105

(друковане видання)

ISSN 2079-1771

(електронне видання)

Український соціологічний журнал № 1–2
Украинский социологический журнал
Ukrainian Sociological Journal 2013

Наукове та інформаційне видання

Заснований 2008 р.

Випуск 9–10

Затверджено до друку рішенням Вченої ради

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №11 від 25 листопада 2013 р.).

Засновники журналу:

Соціологічна асоціація України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Редакційна колегія:

Головний редактор – Бакіров В. С. – академік НАН України, д-р соціол. наук, професор, ХНУ імені В.Н. Каразіна

Відповідальний секретар – Субота М. М. – к. соціол. наук, ХНУ імені В.Н. Каразіна

Сокурянська Л. Г. – д-р соціол. наук, професор, ХНУ імені В.Н. Каразіна

Хижняк Л. М. – д-р соціол. наук, професор, ХНУ імені В.Н. Каразіна

Головаха Є. І. – д-р філос. наук, Інститут соціології НАН України

Куценко О. Д. – д-р соціол. наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Черниш Н. Й. – д-р соціол. наук, професор, ЛНУ імені Івана Франка

Гаспаріні А. – д-р соціол. наук, професор, Інститут міжнародної соціології м. Гориції, Триєстській університет, Італія

Герпфер К. – д-р політ. наук, професор, Королівський коледж (Університет Абердіна), Великобританія

Корпорович Л. – д-р соціол. наук, професор, Ягеллонський університет, Польща

Туманов С. В. – д-р філос. наук, професор, Московський державний університет імені М.В. Ломоносова, Росія

Філліпс С. – професор антропології, Університет Індіани, США

Редакційна рада:

О. Балакірева (Київ), Л. Білоконь (Миколаїв), В. Бурєга (Донецьк), А. Вальчук (Хмельницький),

В. Ворона (Київ), А. Горбачик (Київ), В. Городяненко (Дніпропетровськ), Е. Гугнін (Запоріжжя),

О. Дейнеко (Харків), В. Євтух (Київ), С. Єфімов (Сімферополь), О. Кириленко (Рівне), Н. Коваліско

(Львів), В. Кондович (Чернігів), Л. Кондратик (Луцьк), В. Кондович (Чернігів), В. Коробов (Херсон),

Р. Куртсейтов (Сімферополь), О. Куценко (Київ), О. Личковська (Одеса), Л. Ляпіна (Миколаїв),

О. Мазурик (Донецьк), О. Максимович (Івано-Франківськ), К. Михайлова (Харків), Б. Нагорний

(Луганськ), В. Николенко (Дніпропетровськ), В. Паніотто (Київ), О. Панков (Одеса), О. Пелін (Ужгород),

С. Романенко (Одеса), І. Рущенко (Харків), С. Хобта (Луганськ), О. Ходус (Дніпропетровськ),

Н. Цимбалюк (Київ), Н. Черниш (Львів), В. Чигрин (Мелітополь), А. Шатохін (Умань), С. Щудло (Дрогобич),

С. Яремчук (Чернівці).

Зв'язок з редакцією: УКРАЇНА, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6; телефон (+38-057) 707-52-37;

факс (+38-057) 714-14-08; e-mail: socjour@gmail.com; <http://www.sau.kiev.ua>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15008–3670Р від 05.03.09 р.

© Соціологічна асоціація України, оформлення, 2013

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2013

© Дончик І. М., дизайн, макет, 2013

ЗМІСТ

Людмила Проценко (Харків), Людмила Сокурянська (Харків) Харківська (Якубинська) соціологічна школа: витоки, напрямки досліджень, покоління дослідників	5
Галина Силласте (Москва) Соціальні ризики в умовах фінансової кризи	14
Володимир Полторац (Дніпропетровськ) Освітній маркетинг в умовах розвитку ринку освітніх послуг у сучасній Україні	24
Віктор Савка (Львів) Чинники динаміки соціальних інституцій	30
Світлана Сальнікова (Луцьк), Дмитро Миронович (Донецьк) Релігійна участь та громадянське суспільство: досвід посткомуністичних країн.....	36
Сергій Устич (Ужгород) Сутність сучасних транскордонних процесів та їхнє категоріальне відображення	47
Тамара Марценюк (Київ) Проблеми ромів в Україні: гендерні аспекти	54
Маріанна Клочко (Маріон, Огайо, США) Зумовленість тверезості сприйняттям часу (за результатами соціологічного дослідження)	61
Світлана Романенко (Одеса) Інформаційне суспільство у дзеркалі гумору	67
Павло Артьомов (Харків) Особливості пострадянського футбольного хуліганізму в контексті європейських навколофутбольних практик	77
Ольга Піменова (Луцьк) Самотність як молодіжна проблема (за результатами якісного дослідження)	82
Олена Шинкаренко (Мелітополь) Маркетингова модель електоральної поведінки: сутність та основні характеристики	87

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Теоретичні проблеми дослідження суспільств, що трансформуються («круглий стіл» в межах II Конгресу Соціологічної асоціації України)	92
---	----

РЕЦЕНЗІЇ, РЕФЕРАТИ, ВІДГУКИ

Світлана Щудло (Дрогобич) Як відчути себе членом соціологічного співтовариства (Рецензія на підручник Кононов І. Ф. Теоретична соціологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів: у 2 т. – Луганськ : В-во ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2013. – Т.1. Соціальність та її форми. – 576 с.; Т.2. Сучасні суспільства: структури та процеси. – 336 с.)	100
Наталія Костенко (Київ) Відгук офіційного опонента на дисертацію Юлії Георгіївни Сороки «Соціокультурне сприйняття Іншого у полікультурному суспільстві» на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук	103
Юлія Сорока (Харків) Відгук офіційного опонента на дисертацію Рябчук Анастасії Миколаївни «Структурні чинники відтворення та соціальної репрезентації бездомності» на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук	109

CONTENTS

Liudmyla Protsenko (<i>Kharkiv</i>), Liudmila Sokuryanska (<i>Kharkiv</i>) Kharkiv (Yakubinska) sociological school: origins, research vectors, generations of researchers	5
Galina Sillaste (<i>Moscow</i>) Social risks in the conditions of financial crisis	14
Volodymyr Poltorak (<i>Dnepropetrovsk</i>) Educational marketing in the conditions of development of the market of educational services in modern Ukraine	24
Viktor Savka (<i>Lviv</i>) Factors of dynamics of social institutions	30
Svitlana Salnikova (<i>Lutsk</i>), Dmitry Myronovych (<i>Donetsk</i>) Religious participation and civil society: the case of post-communist countries	36
Serhii Ustych (<i>Uzhgorod</i>) The essence of modern transborder processes and its categorical reflection	47
Tamara Martsenyuk (<i>Kyiv</i>) The problems of Roma in Ukraine: gender aspects	54
Marianna Klochko (<i>Marion, Ohio, USA</i>) The Determination of sobriety BY time Discounting (based on sociological study results)	61
Svitlana Romanenko (<i>Odessa</i>) Informational society in the mirror of humor	67
Artyomov Pavlo (<i>Kharkiv</i>) Peculiarities of post-soviet football hooliganism in the context of European football related practices	77
Olga Pimenova (<i>Lutsk</i>) Loneliness as a Youth Problem (Based on Results of Qualitative Research)	82
Shinkarenko Olena (<i>Melitopol</i>) Marketing model of electoral behaviors: nature and main characteristics	87
ACADEMIC LIFE	
Theoretical problems of study of transforming societies («Round Table» within the Framework of II Congress of Sociological Association of Ukraine)	92
REVIEWS, SUMMARIES	
Svitlana Shchudlo (<i>Drogobych</i>) How to feel yourself being a member of sociological community (Review of the Study Guide: Kononov I. F. Teoretichna sotsiologiya: pldruchnik dlya studentiv vischih navchalnih zakladiv: u 2 t. – Lugansk : V-vo DZ LNU Imeni Tarasa Shevchenka, 2013. – T.1. Sotsialnist ta yiyi formi. – 576 s.; T.2. Suchasni suspilstva: strukturi ta protsesi. – 336 s.)	100
Natalia Kostenko (<i>Kyiv</i>) Review of the official opponent to the dissertation of Luliia Soroka «Social and cultural perception of the Other in multicultural society» for the degree of doctor of sociological sciences	103
Luliia Soroka (<i>Kharkiv</i>) Review of the official opponent to the dissertation of Ryabchuk Anastasiya «Structural factors of reproduction and social representation of homelessness» for the degree of candidate of sociological sciences	109

СОДЕРЖАНИЕ

Людмила Проценко (Харьков), Людмила Сокурская (Харьков) Харьковская (Якубинская) социологическая школа: истоки, направления исследований, поколения исследователей	5
Галина Силласте (Москва) Социальные риски в условиях финансового кризиса	14
Владимир Полторац (Днепропетровск) Образовательный маркетинг в условиях развития рынка образовательных услуг в современной Украине	24
Виктор Савка (Львов) Факторы динамики социальных институций	30
Светлана Сальникова (Луцк), Дмитрий Миронович (Донецк) Религиозное участие и гражданское общество: опыт посткоммунистических стран	36
Сергей Устич (Ужгород) Сущность современных трансграничных процессов и их категориальное отображение	47
Тамара Марценюк (Киев) Проблемы ромов в Украине: гендерные аспекты	54
Марианна Ключко (Марион, Огайо, США) Обусловленность трезвости восприятием времени (по результатам социологического исследования)	61
Светлана Романенко (Одесса) Информационное общество в зеркале юмора	67
Павел Артёмов (Харьков) Особенности постсоветского футбольного хулиганства в контексте европейских околофутбольных практик	77
Ольга Пименова (Луцк) Одиночество как молодежная проблема (по результатам качественного исследования)	82
Елена Шинкаренко (Мелитополь) Маркетинговая модель электорального поведения: сущность и основные характеристики	87

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Теоретические проблемы исследования трансформирующихся обществ («круглый стол» в рамках II Конгресса Социологической ассоциации Украины)	92
--	----

РЕЦЕНЗИИ, РЕФЕРАТЫ, ОТЗЫВЫ

■ Светлана Щудло (Дрогобич) Как ощутить себя членом социологического сообщества (Рецензия на учебник Кононов И. Ф. Теоретична соціологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів: у 2 т. – Луганськ : В-во ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2013. – Т.1. Соціальність та її форми. – 576 с.; Т.2. Сучасні суспільства: структури та процеси. – 336 с.)	100
■ Наталія Костенко (Киев) Отзыв официального оппонента на диссертацию Юлии Георгиевны Сороки «Социальное восприятие Другого в поликультурном обществе» на соискание научной степени доктора социологических наук	103
■ Юлия Сорока (Харьков) Отзыв официального оппонента на диссертацию Анастасии Николаевны Рячук «Структурные факторы воспроизводства и социальной репрезентации бездомности» на соискание научной степени кандидата социологических наук	109

Людмила Проценко*ст. преподаватель кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина***Liudmyla Protsenko***Assistant professor at Department of Sociology, V.N. Karasin Kharkiv National University***Людмила Сокурянская***доктор социологических наук, профессор, заведующая кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина***Liudmila Sokuryanska***Doctor in Sociology, Full Professor, Head of Department of Sociology, V.N. Karasin Kharkiv National University*

ХАРЬКОВСКАЯ (ЯКУБИНСКАЯ) СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ ШКОЛА: ИСТОКИ, НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ, ПОКОЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

В статье рассматривается понятие «научная (социологическая) школа», предлагаются критерии идентификации социокультурного феномена, соответствующего этому понятию, в частности такие, как оригинальность научно-исследовательской программы, наличие авторитетного ученого – лидера школы, наличие механизмов обеспечения преемственности научной традиции, каналов распространения и презентации полученного нового знания, внешнее признание и высокая оценка результатов деятельности научной школы и др. С помощью историографического анализа доказывается, что Харьковская (Якубинская) социологическая школа отвечает представленным критериям, в частности школа насчитывает несколько поколений исследователей, активно развивающих оригинальную исследовательскую программу – концепцию социальной активности личности (социальной группы), разработанную профессором Е. А. Якубой, чей безусловный научный авторитет, лидерские, организаторские и моральные качества стали важным фактором создания Харьковской научной школы.

Ключевые слова: научная школа, критерии идентификации научной школы, Харьковская (Якубинская) научная школа, концепция социальной активности личности.

The article deals with the concept of «scientific (sociological) school». The authors propose criteria for identifying the phenomenon which corresponds to this concept, in particular, the originality of the research program, the presence of a reputable scientist – the leader of the scientific school, availability of mechanisms to ensure continuity of scientific tradition, existence of distribution and presentation channels, external recognition and appreciation of the scientific school performance, etc. Applying historiographical approach the authors argue that Kharkiv (Yakubinska) sociological school corresponds with the criteria that were represented. In particular school has several generations of researchers who actively develop original research program – the concept of social activity of personality (social group) developed by prof. E. A. Yakuba, whose absolute scientific authority, leadership, organizational and moral qualities have become an important factor of the creation of Kharkiv scientific school.

Keywords: scientific school, criteria of identifying scientific school, Kharkiv (Yakubinska) sociological school, the concept of social activity of personality (social group).

У статті розглядається поняття «наукова школа», пропонуються критерії ідентифікації відповідного поняттю соціокультурного феномену, зокрема такі, як оригінальність науково-дослідної програми, наявність авторитетного вченого-лідера школи, наявність механізмів забезпечення наступництва наукової традиції, каналів розповсюдження та презентації здобутого нового знання, зовнішнє визнання та висока оцінка результатів діяльності наукової школи тощо. За допомогою історіографічного аналізу доводиться, що Харківська (Якубинська) соціологічна школа відповідає представленим критеріям, зокрема школа налічує кілька поколінь дослідників, що активно розвивають у своїх працях оригінальну дослідницьку програму – концепцію соціальної активності особистості (соціальної групи), котру розробила професор О. О. Якуба, чий безумовний науковий авторитет, лідерські, організаторські та моральні якості стали важливим фактором створення Харківської наукової школи.

Ключові слова: наукова школа, критерії ідентифікації наукової школи, Харківська (Якубинська) наукова школа, концепція соціальної активності особистості.

Научные школы традиционно считают одной из наиболее эффективных форм организации научной деятельности, одним из условий сохранения и развития научных традиций, что чрезвычайно важно для существования и воспроизводства института науки, особенно в обществе, переживающем кризис, каким сегодня является украинское общество. К сожалению, говорить о сколь-нибудь продуманной и последовательной научной политике в условиях кризисного общества не приходится. Тем не менее такая политика необходима, поскольку именно наука, в том числе фундаментальная, является важнейшим фактором общественного развития.

Одним из условий сохранения и приумножения научного потенциала, в том числе благодаря интеграции науки и образования, является функционирование и государственная поддержка научно-исследовательских университетов. Данный статус может получить любой вуз, отвечающий определенным критериям, в число которых включен и такой показатель, как существование в вузе научных школ. Так, в законопроекте «О высшем образовании» отмечается: «Критерии, по которым представляется статус исследовательского университета, базируются на таких основаниях: 1) разветвленная инфраструктура и материально-техническая база, обеспечивающая проведение научно-образовательной деятельности на мировом уровне, в частности признанные научные школы (выделено нами – Л.П., Л.С.), центры, лаборатории и т.д.» [1]. Таким образом, актуальность исследования научных школ детерминруется необходимостью трансформации двух ведущих социальных институтов – науки и образования.

Заметим, что идея создания научно-исследовательских университетов и под-

держки научных школ не нова. В России в 1995 г. вышли два постановления правительства, направленные на поддержку ведущих научных школ страны: «О государственной поддержке развития науки и научно-технических разработок» и «О государственной поддержке ведущих научных школ Российской Федерации». Одним из последствий внедрения этих программ явилось появление большого числа «самофинансируемых» научных школ, лишь формально отвечающих этому статусу, в частности критериям научной школы, перечисленным в названных выше нормативных документах. Научная школа определяется в них как «сложившийся коллектив исследователей различных возрастных групп и научной квалификации, связанных проведением исследований по общему научному направлению и объединенных совместной научной деятельностью. Указанный коллектив должен осуществлять подготовку научных кадров, иметь в своем составе руководителя, а также молодых (до 35 лет) исследователей» [2]. Научные школы – «самозванцы» активно представлены в издающемся в России сборнике «Ведущие научные школы РФ». С нашей точки зрения, самофинансирование научных школ невозможно. Это обусловлено тем, что процесс возникновения и развития научных школ вряд ли может быть целенаправленным, научная школа является, скорее, «побочным» продуктом долговременной успешной научно-исследовательской и научно-образовательной деятельности.

На повестке дня ученых стоит вопрос уже не столько об отделении научной школы от других форм научной деятельности на понятийном уровне, хотя и здесь нет единого мнения, сколько о дифференциации научных школ по критерию эффективности. Сложившаяся в нашей стране ситуация

требует обращения исследователей к реальным, существующим на данный момент, а не историческим научным школам. Это, в свою очередь, предопределяет необходимость разработки критериев существования современной научной школы и показателей её эффективности. В отечественном варианте разработка таких критериев и показателей должна осуществляться с учетом той критики, которой подверглась практика внедрения в России названных выше законопроектов. Так, российские исследователи И. Г. Дежина и С. В. Егеров отмечают, что, согласно определению, приведенному нами выше, в качестве научной школы может быть идентифицирован практически любой коллектив, совместно (в том числе временно) работающий над научным проектом, что совершенно не отображает специфику такой формы научной деятельности [3].

Изменения, предусмотренные в законопроекте «О высшем образовании», затрагивают всю систему высшего образования и вузовской науки в Украине, неотъемлемой частью которой являются научно-образовательные школы. С нашей точки зрения, успех реализации названного законопроекта во многом определяется его социологическим обеспечением, как с точки зрения теоретической, так и прикладной. В свою очередь, актуализируется проблема идентификации научных школ в социологии. Серьезным препятствием на этом пути является отсутствие четкого смыслового наполнения понятия «социологическая научная школа» как в истории социологии в целом, так и в контексте современного научного знания. Фрагментарный анализ научных социологических школ в Украине, неопределенность, неоднозначность позиции социологического сообщества относительно существования в нашей стране социологических школ актуализирует потребность теоретического и эмпирического определения понятия «научная социологическая школа», что будет способствовать более четкой идентификации достижений отечественной социологической науки как в советское, так и постсоветское время. В ходе решения этой задачи необходимо обратиться к социокультурным контекстам развития социологической традиции, осуществить историко-социологическую рефлексию, что крайне важно для определения проблемных моментов и очерчивания перспектив отечественной социологии как сферы научного знания, экспертной и социальной практики.

Цель статьи – презентация Харьковской (Якубинской) социологической шко-

лы в контексте разработанных критериев идентификации научных школ.

Исследование научных школ как социокультурного феномена, по нашему мнению, сталкивается, как минимум, с двумя проблемами, которые являются «продолжением достоинств» такой формы организации научной деятельности. Первая проблема обуславливается особенностями объединения ученых в данный тип сообщества: научная школа – неформальное сообщество высокомотивированных ученых, основанное на принципах самоорганизации. С одной стороны, именно эта особенность научных школ предопределяет высокую эффективность и, как следствие, особый статус данного образования. С другой стороны, вследствие «неформальности» связей и отношений научная школа «ускользает» от исследователя: невозможно «пощупать» научную школу – изучить её статут, формальную структуру, уставные документы, определить дату принятия в члены научной школы того или иного ученого и т.д. Всего этого просто не существует, поскольку научная школа представляет собой, скорее, систему оперативных, синхронных и асинхронных, формальных (публикации) и неформальных практик.

Вторая проблема связана с тем, что научная школа – это не просто некое научное сообщество единомышленников, а и определенный статус, который приобретает научный коллектив благодаря успешности своей научной деятельности, выражающейся в значительном научном вкладе и признании этого вклада со стороны более широкого научного сообщества, например дисциплинарного. Т.е. маркирование определенного сообщества как научной школы является по преимуществу результатом идентификации извне, нежели самоидентификации. Естественно, данные процессы не происходят параллельно, вклад научной школы становится более очевидным с течением времени. Поэтому, по нашему мнению, исследования научных школ с неизбежностью являются также историографическими (безусловно, можно изучать формы научной деятельности, существующие на основе когда-то возникшей научной школы, в частности изучать преемственность и развитие тематики и традиций, однако «точка отсчета» всегда будет находиться в прошлом), а фиксация вновь созданных научных школ невозможна в принципе. Может быть, о некотором сообществе исследователей, возникшем сегодня для решения определенной проблемы, объединенном общими целями, ценностями и методологи-

ей, через некоторое время мы будем обоснованно говорить как о научной школе, однако зафиксировать наличие научной школы непосредственно в момент ее возникновения или даже через год-два невозможно. Именно поэтому о научных школах чаще всего говорят ретроспективно, а в западной научной традиции – исключительно в историко-научном контексте. Для обозначения и изучения возникающих неформальных научных сообществ на Западе используется понятие «незримые колледжи».

Следует отметить, что в вопросе определения понятия «научная школа» среди ученых нет единодушия, дискуссии по поводу дефиниции этого понятия, критериев соответствующего феномена достаточно широко отражены в специальной литературе (см., напр.: [4-8]). Подчеркнем, что понятие «научная школа» используется сегодня для обозначения различных феноменов, например научного направления, научно-образовательной школы, национальной традиции в науке, научно-исследовательского коллектива и т.д. Если обратиться к содержанию словосочетания «научная школа», очевидно, что подразумевается наличие интеллектуальной позиции, которой придерживается одна группа ученых в отличие от другой, а также преемственность данной позиции. Однако такое понимание научной школы предполагает ее трактовку как в широком (научное направление), так и в узком (научный коллектив) смыслах.

Мы определяем научную школу как неформальное научное сообщество, объединенное парадигмальными, институциональными и поколенческими связями [см. об этом подробнее: 9]. Определяя понятие «научная школа» таким образом, мы опираемся прежде всего на концепцию научных школ Т. Куна, представленную в работе «Структура научных революций», где научная школа определена как научное сообщество, способом деятельности которого является «нечто, похожее на парадигму»¹[10]. Мы обозначаем последнее понятие «локальная парадигма», то есть сложная символическая структура, которая включает в себя предметно-логические, ценностные и практические компоненты, присущие определенному научному сообществу. Еще одной концепцией, к ко-

торой мы обратились в процессе работы над собственным определением научной школы и критериев ее идентификации, является концепция неявного знания М. Полани. При этом особое внимание мы уделили идее о том, что преемственность научных традиций возможна лишь в непосредственном общении учителя с учениками, в ходе которого происходит передача явного и, особенно, неявного знания, как правило, слабоформализуемого и представляющего собой практики, приемы исследования, эталоны оценки гипотез, правила поведения, нормы научной деятельности, традиции, ценностные ориентации и т.п. [11].

Таким образом, исходя из концепций Т. Куна и М. Полани, а также анализа существующих в науковедческой литературе подходов к определению критериев научной школы, описаний конкретных научных сообществ, маркируемых как научная школа, мы предлагаем следующий перечень критериев, благодаря которым можно идентифицировать научную школу:

- наличие авторитетного ученого, который объединяет учеников вокруг своей идеи и выступает лидером научной школы;

- оригинальность научно-исследовательской программы;

- наличие механизмов воспроизводства, которые обеспечивают преемственность научной традиции (явных и неявных знаний);

- длительный период деятельности (наличие нескольких поколений ученых);

- наличие каналов презентации, распространения полученного знания, которые делают вклад научной школы видимым для всего научного сообщества (наличие научных публикаций и, желательно, собственных изданий);

- внешнее признание и высокая оценка работы исследовательского коллектива (наличие кандидатских и докторских диссертаций, которые защищены в рамках определенного теоретического направления, наличие государственных премий и наград, авторских свидетельств, патентов, признание со стороны зарубежных научных сообществ в виде дипломов и почетных званий и т.п.).

Попробуем «примерить» эти критерии на исследовательский коллектив, который украинским социологическим сообществом уже давно именуется Харьковской социологической школой, точнее, школой Елены Александровны Якубы.

Начнем с первого критерия. Несомненно, Елена Александровна Якуба – это тот самый авторитетный ученый, который объединил своих учеников, во-первых, во-

¹ По Т. Куну, существование научных школ характерно для допарадигмального и постпарадигмального периодов развития науки. Таким образом, парадигма в куновском понимании является «надшкольным» феноменом. Поэтому для обозначения парадигмального единства научной школы мы используем понятие локальной парадигмы.

круг идеи создания научно-исследовательского коллектива (лаборатории, кафедры, факультета) (именно социологическая лаборатория Харьковского университета, созданная на кафедре философии в ноябре 1963 года, стала той структурой, в рамках которой и родилась Якубинская научная школа), во-вторых, вокруг идеи создания оригинальной научно-исследовательской программы. Такой программой стала разработанная профессором Е. А. Якубой концепция социальной активности и социальной зрелости личности (социальной группы). Как видим, и второй критерий «работает».

Основные положения концепции социальной активности личности (социальной группы) нашли свое отражение не только в собственных работах профессора Якубы (см., напр.: [12-19]), но и в диссертациях, монографиях, научных статьях, теоретических и эмпирических исследованиях нескольких поколений ее учеников и учеников ее учеников.

Теория социальной активности Е. А. Якубы возникла благодаря осмыслению колоссального эмпирического материала, полученного в ходе социологического исследования, проведенного коллективом университетской социологической лаборатории в 1965-1969 гг. на пяти крупнейших предприятиях Харькова: Харьковском тракторном заводе, Харьковском электромеханическом заводе, Харьковском турбинном заводе, Харьковском мотостроительном заводе «Серп и молот» и Харьковском велозаводе. Общее число работников этих предприятий тогда составляло более 81 тысячи человек (см. об этом подробнее: [20, с. 10-29, 40-46, 250-252]).

Изучение социальной активности производственных коллективов – это исторически первое (мы называли его производственным) направление исследований научной школы Е. А. Якубы. Это направление представлено в работах Елены Александровны и первого поколения Якубинской научной школы – ее учеников и соратников, чьи собственные научные труды были подготовлены в развитие теории социальной активности в ее применении к трудовым коллективам. Среди этих работ коллективная монография под редакцией Е. А. Якубы «Роль общественности в управлении производством: Опыт конкретно-социологического исследования» (1968 г.) [12], её собственная монография «Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме» (1970 г.) [21], диссертации и научные публикации сотрудников кафедры

философии и социологической лаборатории университета И. Ф. Некрасовой, Л. А. Маленковой, А. И. Андриющенко, В. Л. Арбениной, В. И. Писаренко и др. Они увидели свет во второй половине 60-х – 70-ые годы прошлого столетия (см., напр.: [22-26]).

Второе (мы называли его вузовским или студенческим) направление исследований школы реализовывало и сегодня реализует (во всяком случае благодаря усилиям некоторых его представителей) второе поколение школы Е. А. Якубы: В. А. Правоторов, разработавший концепцию профессиональной активности молодых специалистов; И. И. Шерemet, анализировавшая социально-демографические факторы социальной активности; Т. А. Козуб, научные поиски которой были связаны с проблемами развития социальной активности на групповом уровне, в частности в студенческой группе; А. Е. Попов, занимавшийся проблемами формирования организаторской активности будущих специалистов, Л. Г. Сокурская, изучавшая общественно-политическую активность студенческой молодежи; Л. В. Филинская, исследовавшая влияние культуры управления воспитательным процессом в вузе на формирование социальной активности студентов; Л. М. Хижняк, акцентировавшая внимание на деятельности субъектов управления в системе высшего образования в условиях его совершенствования; А. М. Николаевская, изучавшая особенности формирования и проявления нравственной активности студентов; И. Ю. Белохвостикова, исследовавшая научную активность студентов и молодых специалистов, В. Н. Николаевский, научный интерес которого был сосредоточен на процессах становления социальной культуры, в том числе социальной активности молодых ученых; А. И. Кизилов, изучавший факторы формирования социально-экономического сознания работников высшей школы, в частности, роль в этом процессе экономической активности личности. Как видим, представители второго поколения применяли теорию социальной активности в контексте анализа жизнедеятельности высшей школы, студенчества и молодых специалистов (1980-тые – первая половина 1990-х гг.).

Поскольку производственная тематика в этот период практически была сведена на нет, в рамках второго направления активно работали представители первого поколения – А. И. Андриющенко, В. Л. Арбенина, В. И. Писаренко и др. В. Л. Арбенина и сегодня принимает в этих исследованиях са-

мое активное участие, концентрируя свое внимание на анализе социальной активности студенчества и подростковой молодежи в сфере свободного времени.

Тем не менее некоторые представители второго поколения Якубинской социологической школы обращались и к проблематике социальной активности производственных коллективов. Так, проф. О. Д. Куценко в начале своей научной карьеры занималась исследованием трудовых (производственных) коллективов как субъектов формирования политической культуры и политической активности личности.

Ко второму поколению школы Е. А. Якубы, несомненно, относится и академик НАН Украины В. С. Бакиров. Его научные поиски в рамках докторской диссертации были связаны с исследованием ценностной обусловленности социальной активности личности (социальной группы) (см., напр.: [27]).

Третье направление исследований в рамках школы Е. А. Якубы – анализ трансформации социально-классовой структуры постсоветского общества сквозь призму деятельностно-структурного подхода. Наиболее весомый вклад в реализацию такого подхода был сделан представителем второго поколения Якубинской научной школы проф. О. Д. Куценко. Ее докторское исследование по праву можно считать творческим развитием многих положений теории социальной активности Е. А. Якубы. Особую значимость в этом контексте приобретает позиция О. Д. Куценко по вопросу факторной обусловленности изменений, происходящих в социально-классовой структуре постсоветского пространства. Важнейшей причиной, предопределяющей трансформацию этой структуры, является, по ее мнению, деятельность, активность социальных акторов (индивидуальных и коллективных) (см.: [28]).

В рамках третьего направления исследований Якубинской научной школы несомненный интерес представляют работы еще одного представителя второго поколения этой школы – проф. Л. М. Хижняк. Ее научные поиски были связаны с проблемой формирования и актуализации субъектности социальных организаций в условиях трансформации постсоветского общества (см.: [29]), а также определения места и роли малых и средних предпринимательских организаций в социально-экономической жизни Украины. В контексте последней проблемы особое внимание уделялось вопросам недостаточного развития социальной активности и социальной ответ-

ственности новых предпринимательских организаций (см.: [30]).

Третье направление исследований школы Е. А. Якубы в самых разных вариациях разрабатывают не только представители второго поколения, в частности О. Д. Куценко и Л. М. Хижняк, но и те, кого мы можем назвать третьим поколением Якубинской научной школы. Среди них С. С. Бабенко, чьи творческие искания были направлены на исследование взаимосвязи социальной активности и жизненной стратегии личности; М. А. Безносков, рассматривавший системную трансформацию как следствие социальной активности социальных акторов на групповом и институциональном уровне; И. А. Евдокимова, изучавшая социальную активность различных социальных субъектов в условиях общества риска, и др.

Своеобразное развитие якубинской теории социальной активности представлено в исследованиях таких представителей третьего поколения Харьковской социологической школы, как Ю. Г. Сорока и О. А. Даниленко. Так, многие положения этой теории нашли свою оригинальную интерпретацию в концепции социального восприятия Ю. Г. Сороки. Рассматривая действующего субъекта, она стремится определить неосознанные предпосылки его активности, среди которых, с ее точки зрения, особое место занимает опосредованное социокультурным контекстом социальное восприятие. Аргументацию Ю. Г. Сороки конституированной инстанции Другого относительно социального восприятия можно рассматривать как развитие исследований факторной обусловленности социальной активности (см.: [31, с. 84-121; 32, с. 113-124]).

Лингвоконфликтологические детерминанты социальной активности представлены в научных исследованиях О. А. Даниленко. В ее публикациях обосновывается, во-первых, положение о том, что язык конфликта может рассматриваться в качестве индикатора определенных социальных действий, в которых проявляется социальная активность личности; во-вторых, демонстрируется, как характеристики языка конфликта, включенные в тексты СМИ, учебников истории, выступлений политиков и в другие публичные тексты, могут влиять на векторы социальной активности, а также выступать в качестве одного из дискурсивных элементов ее мобилизационных механизмов (см.: [33]).

Сегодня формируется четвертое поколение социологической школы Е. А. Якубы – это ученики ее учеников, вчерашние и

сегодняшние аспиранты социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина: В. Руженцева, О. Ярмач, К. Агаларова, А. Дейнеко, А. Голиков, А. Хижняк, А. Пасисниченко, О. Ружельник, Л. Проценко, П. Артемов и др. Их исследовательский интерес, в том числе сосредоточен на проблемах академической, экономической, политической, в частности протестной, религиозной, досуговой, спортивной и других видах социальной активности современной молодежи, прежде всего студентов и школьников.

Таким образом, теоретическая база, созданная Е. А. Якубой, претерпевает серьезное развитие в творчестве ее последователей и учеников. В дополнение к сказанному выше приведем еще один пример развития некоторых положений теории Е. А. Якубы. В своем докторском исследовании, основываясь на концептах социальной активности и социальной зрелости Е. А. Якубы, Л. Г. Сокурская (соавтор этой статьи) представила разработанную ею концепцию социальной субъектности, которая может проявляться на индивидуальном, групповом и даже на институциональном уровнях (см. об этом подробнее: [34-36]). Вспомним, что Е. А. Якуба под социальной активностью личности понимала «системное социальное качество, в котором выражается и реализуется уровень ее социальности, т.е. глубина и полнота связей личности с социумом, уровень превращения личности в субъекта общественных отношений» [37]. Социальную зрелость она определила как характеристику личности (социальной группы), отражающую уровень ее психологической готовности и реальной подготовленности к выполнению разнообразных социальных функций. Среди критериев социальной зрелости Е. А. Якуба выделяла, в том числе такие, как уровень социального сознания, а также характер и масштабы деятельности, направленной на защиту социального положения [19]. В процессе реализации социальной активности как качества личности (социальной группы) и происходит ее социальное созревание. Что касается социальной субъектности, то это, на наш взгляд, не только качество личности, проявляющееся в ее активной самостоятельной, целенаправленной, творческой, основанной на определенной системе ценностей и т.д. деятельности, но, главное, эта деятельность оказывает влияние на других социальных акторов.

Можно говорить о разных уровнях социальной субъектности – субъектной диспозиции и актуализированной субъектности, разных видах субъектности – профессио-

нальной, политической, экономической и т.д., разных типах – ситуативной (или реактивной) и устойчивой субъектности, разных формах – конструктивных и деструктивных [34, с. 155-166]. В контексте последнего (выделения конструктивной и деструктивной социальной субъектности) можно говорить о развитии концепта социальной активности, предложенного Е. А. Якубой. Для нее социальная активность – это качество личности (или социальной группы) только со знаком «плюс», поскольку его реализация всегда направлена на достижение социального блага. На наш взгляд, активность, как и субъектность, может быть и со знаком «минус».

Сегодня, в наше чрезвычайно бурное время невероятно актуализируются исследования социальной активности и социальной субъектности личности, тех или иных социальных групп и т.д., провоцируя новые и новые обращения к теоретическим построениям Е. А. Якубы.

Возвращаясь к представленным выше критериям выделения научной школы, в частности к такому из них, как наличие каналов презентации полученного знания, мы и в этом случае можем сказать, что такие каналы у Харьковской (Якубинской) школы есть. Это многочисленные научные конференции (например «Харьковские социологические чтения», которые по инициативе профессора Е. А. Якубы проводятся в Харьковском национальном университете имени В. Н. Каразина с 1994 года, и «Якубинская научная сессия», которая ежегодно, начиная с 2004 года, проводится на социологическом факультете в день рождения Е. А. Якубы); это, по самым скромным подсчетам, более 2 тысяч научных публикаций (коллективных и индивидуальных монографий, статей, в том числе опубликованные в таких изданиях: Вестник Харьковского национального университета, серия «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы» (издается с 1983 г.), сборник научных трудов «Методология, теория и практика социологического анализа современного общества» (издается с 1994 г.), «Украинский социологический журнал», который издается Харьковским национальным университетом имени В. Н. Каразина совместно с Социологической ассоциацией Украины с 2008 года, и др.).

Что касается внешнего признания работы исследовательского коллектива, то и здесь мы можем говорить о солидном творческом, научном багаже школы Е. А. Якубы – десятки

кандидатских и докторских диссертаций, защищенных (и готовящихся к защите) по тем направлениям, о которых говорилось выше.

Еще одним подтверждением того, что мы можем говорить о социологической школе, в частности Харьковской, может быть следующее. Как подчеркивают исследователи, научная школа возникает в рамках некоей организационной структуры – кафедры, отдела, лаборатории. В свою очередь, научная школа может быть фактором институционализации того или иного научного направления. Если говорить о Харьковском университете, то научная школа Е. А. Якубы, возникнув в рамках социологической лаборатории, стала базой для создания кафедры, а затем и социологического факультета. В этом контексте Харьковскую социологическую школу можно определить не только как научную, но и как научно-образовательную школу.

Важной характеристикой научной школы, во всяком случае Якубинской, является нравственная атмосфера, сформировавшаяся в исследовательском коллективе, моральные принципы научной деятельности, заложенные ее основателем, и прежде всего профессиональная честность, независимость, неангажированность властью, неамбициозность и главный принцип Елены Александровны – исследовать только ре-

альные социальные проблемы. Именно поэтому «Якубинскую научную сессию» мы проводим как научно-практическую конференцию. Всем этим принципам сотрудники социологического факультета Харьковского национального университета и сегодня стремятся следовать в своей преподавательской и исследовательской работе.

Таким образом, мы можем сделать вывод о том, что Харьковская (Якубинская) социологическая традиция отвечает разработанным нами с учетом мировых достижений критериям научной школы. Несомненный научный авторитет основателя Харьковской социологической школы, которым Е. А. Якуба пользовалась и сегодня пользуется в профессиональном сообществе как в нашей стране, так и за рубежом, наличие четырех поколений ее последователей и учеников, непреходящая актуальность основных положений якубинской теории социальной активности личности (социальной группы), получающей свое развитие в научных студиях сегодняшних представителей исследовательских направлений школы профессора Якубы – все это и многое другое является, на наш взгляд, достаточно убедительным свидетельством функционирования социологической школы в Харьковском национальном университете имени В. Н. Каразина.

Литература

1. Проект Закона про вищу освіту [Реєстраційний номер 1187-2 від 21.01.2013] [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45512.
2. Положение о выделении грантов Президента Российской Федерации для государственной поддержки молодых российских ученых-кандидатов наук и их научных руководителей, молодых российских ученых-докторов наук и средств для государственной поддержки ведущих научных школ Российской Федерации [Утверждено постановлением Правительства Российской Федерации от 27 апреля 2005 г. № 260.] [Электронный ресурс] – Режим доступа : https://grants.extech.ru/docs/pol_260_2.php.
3. Дежина И. Г. Ведущие научные школы – российский феномен? [Электронный ресурс] / И. Г. Дежина, С. В. Егоров // Капитал страны. – 2008. – № 12. Режим доступа : <http://www.kapital-rus.ru/articles/article/992>.
4. Научные школы: проблемы теории и практики / [В. И. Астахова, Е. В. Астахова, А. А. Гайков и др.] ; под ред. В. И. Астаховой, Е. В. Астаховой. – Х. : Изд-во НУА, 2005. – 332 с.
5. Ярошевский М. Г. Логика развития науки и научная школа / М. Г. Ярошевский // Школы в науке / под ред. С. Р. Микулинского, М. Г. Ярошевского, Г. Кребера [и др.]. – М. : Наука, 1977. – с. 265 – 274.
6. Зербино Д. Д. Научная школа как феномен / Д. Д. Зербино. – К. : Наукова думка, 1994. – 134 с.
7. Мирская Е. З. Научные школы: история, проблемы и перспективы / Е. З. Мирская // Науковедение и новые тенденции в развитии российской науки / под ред. А. Г. Аллахвердяна, Н. Н. Семеновой, А. В. Юревича. – М. : Логос, 2005. – С. 244 – 265.
8. Аронов Д. В. К проблеме определения понятия «научная (научно-педагогическая) школа» / Д. В. Аронов, В. Г. Садков // Вестник высшей школы «Alma mater». – 2003. – №6. – С. 8 – 13.
9. Проценко Л. Г. Наукова школа як об'єкт дослідження: теоретико-методологічні засади / Л. Г. Проценко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Випуск 16. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – с. 190 – 195.
10. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. ; пер. с англ. И. З. Налетова [с вводной статьей и дополнениями. – 1969г.] – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.
11. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии / М. Полани. – [Благовещенск] : БГК Им. И. А. Бодуэна Де Куртенэ, 1998. – 344 с.
12. Якуба Е. А. Роль общественности в управлении производством : опыт конкретно-социологического исследования / Е. А. Якуба – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1968. – 239 с.
13. Якуба Е. А. Ориентация личности на общественную деятельность и социальная активность / Е. А. Якуба,

- А. И. Андрищенко // Активность личности в социалистическом обществе. – М., 1976. – С. 157 – 171.
14. Якуба Е. А. Понятие общественной активности как качества личности студента / Е. А. Якуба // Коммунистические идеалы и становление личности студента. – Х., 1977. – С. 30 – 43.
15. Якуба Е. А. Нравственная активность молодых специалистов / Е. А. Якуба // Социальная активность специалиста: истоки и механизм формирования (Социологический анализ) / Е. А. Якуба, В. А. Правоторов, И. Д. Ковалева [и др.]. – Х., 1983. – Гл.1. – С. 5 – 26.
16. Якуба Е. А. Социальная активность молодого специалиста в условиях развитого социализма, ее критерии, уровни / Е. А. Якуба // Социальная активность специалиста: истоки и механизм формирования (Социологический анализ) / Е. А. Якуба, В. А. Правоторов, И. Д. Ковалева [и др.]. – Х., 1983. – С. 51 – 60.
17. Якуба Е. А. Социальная активность специалиста: истоки и механизм формирования (Социологический анализ) / Е. А. Якуба, В. А. Правоторов, И. Д. Ковалева [и др.] – Х. : Вища школа, 1983. – 216 с.
18. Якуба Е. А. Методологические и методические проблемы социологических исследований социальной активности личности / Е. А. Якуба – Х. : Вища школа, 1989. – 65 с.
19. Е. А. Якуба Социальная зрелость социальных групп в условиях трансформации общества // Харьковские социологические чтения – 98 : сб. науч. работ. – Х. : ЦЭПП «Радар», 1998. – С. 7 – 12.
20. Елена Александровна Якуба: Ученый, Учитель, Человек (исследования и воспоминания) / [сост. : Куценко О. Д., Сокурская Л. Г.]. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2004. – 353 с.
21. Якуба Е. А. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме / Е. А. Якуба. – Х. : Изд-во ХГУ, 1970. – 208 с.
22. Некрасова И. Ф. Некоторые вопросы организации и методики конкретно-социологического исследования трудовой дисциплины / И. Ф. Некрасова // Вопросы общественной активности масс и развития политической организации советского общества : материалы научной конференции (23-25 мая 1968 г.). – Х., 1968. – С. 75 – 78.
23. Маленкова Л. А. О роли руководителя в производственном коллективе / Л. А. Маленкова // Вопросы общественной активности масс и развития политической организации советского общества : материалы научной конференции (23-25 мая 1968 г.). – Х., 1968. – С. 124 – 127.
24. Нецвет Л. Ф. Роль стимулирования (форм поощрения) в развитии общественной активности членов производственного коллектива / Л. Ф. Нецвет // Вопросы общественной активности масс и развития политической организации советского общества : материалы научной конференции (23-25 мая 1968 г.). – Х., 1968. – С. 135 – 138.
25. Арбенина В. Л. Роль социального планирования в управлении процессом социализации молодого рабочего в производственном коллективе / В. Л. Арбенина // Научно-технический прогресс и молодежь : тезисы докладов участников научной конференции (декабрь 1971 г.). – Х., 1971. – С. 99 – 101.
26. Андрищенко А. И. Ценностная ориентация членов производственного коллектива в сфере общественно-политической деятельности / А. И. Андрищенко // Научно-технический прогресс и молодежь : тезисы докладов участников научной конференции (декабрь 1971 г.). – Х., 1971. – С. 107 – 109.
27. Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В. С. Бакиров. – Х. : Вища школа ; Изд-во при ХГУ, 1998. – 152 с.
28. Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе : монография / О. Д. Куценко. – Х. : Изд. Центр ХНУ имени В. Н. Каразина, 2000. – 316 с.
29. Хижняк Л. М. Перетворення організацій в умовах соціально-економічних змін : монографія / Л. М. Хижняк. – Х. : Основа, 1999. – 270 с.
30. Хижняк Л. М. Бизнес-деятельность как фактор трансформации социальной структуры / Л. М. Хижняк // Изменения социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации / Е. А. Якуба, О. Д. Куценко, Л. М. Хижняк [и др.]. – Х., 1997. – С. 121 – 153.
31. Сорока Ю. Г. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия : монография / Ю. Г. Сорока. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. – 334 с.
32. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна теорія сприйняття Іншого : монографія / Ю. Сорока. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – 332 с.
33. Даниленко О. А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей : монография / О. А. Даниленко. – Вильнюс : Изд-во ЕГУ, 2007. – 402 с.
34. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода : монография / Л. Г. Сокурская. – Х. : Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.
35. Сокурская Л. Г. Социальная субъектность как социологическое понятие и социальный феномен / Л. Г. Сокурская // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х., 2001. – С. 36 – 41.
36. Сокурська Л. Г. Проблема суб'єкту в сучасній соціології / Л. Г. Сокурська // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Х., 2003. – С. 24 – 36.
37. Якуба Е. А. Социология : учебное пособие для студентов / Е. А. Якуба. – Х. : Константа, 1996. – 192 с.

Галина Силласте*доктор философских наук, профессор, заслуженный деятель науки РФ, зав. кафедрой Теоретической социологии Финансового университета при Правительстве РФ***Galina Sillaste***Doctor of Sciences (Philosophy), Full Professor, Honored Scientist of the Russian Federation, Head of the Department of Theoretical Sociology, Financial University under the Government of the Russian Federation*

СОЦИАЛЬНЫЕ РИСКИ В УСЛОВИЯХ ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА¹

В статье раскрываются теоретические основания и научные подходы к изучению рисков; анализируются особенности социальных рисков, критерии их классификации, объекты и субъекты; представлена типология социальных рисков финансово-экономических кризисов; выделены 20 наиболее распространенных социальных рисков финансового кризиса; дана характеристика таких рисков, как: риск невротизации, риск «комплекса жертвы», риск эконоцида, гендерные риски.

Ключевые слова: риск социальный, финансовый кризис, кризис социальный, вызовы социальные, социальная безопасность, рисковость, неопределенность, транзитивность, эконоцид.

Theoretical basis and scientific approaches to the study of risks are described in the paper. Peculiarities of social risks, their classification criteria, objects and subjects are analyzed. Typology of social risks of financial and economic crises is provided. The 20 most widespread social risks of financial crisis are highlighted. The characteristics of such risks like the risk of neuroticism, the risk of «victim complex», risk of ekonocide, gender risks are provided.

Keywords: social risk, financial crisis, social crisis, social challenges, social security, riskiness, uncertainty, transitivity, ekonocide.

У статті розкриваються теоретичні засади та наукові підходи до вивчення ризиків; аналізуються особливості соціальних ризиків, критерії їхньої класифікації, об'єкти і суб'єкти; представлена типологія соціальних ризиків фінансово-економічних криз; виділені 20 найбільш поширених соціальних ризиків фінансової кризи; надана характеристика таких ризиків, як ризик невротизації, ризик «комплексу жертви», ризик еконоциду, гендерні ризики.

Ключові слова: ризик соціальний, фінансова криза, криза соціальна, виклики соціальні, соціальна безпека, ризиковість, невизначеність, транзитивність, еконоцид.

¹ Статья написана на материалах социологического проекта «Социальные риски финансово-экономических кризисов в российском обществе», реализованного в рамках Государственного задания (№ госрегистрации 01201363567). Руководитель проекта – Заслуженный деятель науки РФ, профессор Г.Г. Силласте.

*«И для дилетанта, и для эксперта постоянным и непреложным опытом становится мышление в терминах риска»
Э. Гидденс*

Высокий конфликтогенный потенциал общественного и экономического развития, обусловленный глобализацией и все возрастающей зависимостью отечественной экономики от мировой, от развития мировых финансово-экономических и социально-политических кризисов обострил внимание к изучению и учёту сопровождающих их рисков. В условиях транзитивного общества, каковым является и современное российское общество, неопределенность и риск как составляющие жизнедеятельности человека возрастают как по количественным, так и по качественным показателям.

Категории «кризис» и «риск» в контексте их теоретического осмысления и научного изучения относятся к междисциплинарным, поскольку обозначенные ними феномены настолько многогранны, что их исследование которых может осуществляться с позиций ряда наук и соответствующих научных подходов. Традиционный из них – экономический, в последние годы все активнее обращается к социологическому; предпринимаются усилия по внедрению правового, философского и психологических подходов. Как справедливо заметил в свое время французский ученый Ф. Бродель, «нет границ между общественными науками, но есть различие подходов» [1, с. 128].

Будучи социологом, подойду к раскрытию взаимосвязи финансовых кризисов и социальных рисков с позиций социологического подхода, обратившись к результатам исследовательского проекта «Социальные риски финансово-экономических кризисов в российском обществе», и сделаю это в формате социологических сюжетов.

Сюжет 1. Общество накопления рискообразующих факторов в условиях неопределенности и социальные вызовы.

Зададимся вопросом: «**В каком обществе мы живем и чего от него ожидать в условиях неопределенности?**» Ответы, по всей видимости, будут разные: в *неопределенном обществе, транзитивном, реформируемом, модернизирующемся* (бесконечно), *обществе модерна или постмодерна*. Ответы не противоречат, а скорее взаимодополняют друг друга, ибо во всех случаях указанные типы общества объединяет наличие социальных рисков, процесс их развития, а также накопления рискообразующих факторов.

Не нами, но доказано, что, *чем менее устойчиво общество, тем чаще приходится обращаться к анализу РИСКОВ* в условиях неопределенности и вероятности возникновения все новых угроз для безопасности личности, общества и государства. Это касается и России, и Украины, стран Балтии, и других стран, развитие которых в современных условиях характеризуется метафорой немецкого социолога Ульриха Бека, усиленной в работах О. Яницкого как «**общества всеобщего риска**». При этом не могу не согласиться с позицией российского социолога О.Н. Яницкого, когда он пишет, что *ориентированность проводимых экономических трансформаций преимущественно на экономические, а не социальные проблемы ставит общество в ситуацию «всеобщего риска»* [2; 3].

Развитие любого государства как социальной системы в XXI веке характеризуется имманентной рисковостью развития. Точкой отсчета такого процесса на протяжении последних 25 лет является развитие **социальной транзитивности**. Такое состояние всегда отличается **неопределенностью и вероятностным** характером развития событий, вынуждающих население жить с постоянным разворотом головы в сторону развитых западных стран, которые, образно говоря, оформив брак с капитализмом свыше 400 лет назад, после этого свою социальную систему (как «верного партнера») кардинально не меняли.

Страны же СНГ, став государствами с *колеблющимися* социально-экономическими и политическими ценностями, уже трижды поменяли свою экономическую ориентацию и соответствующий ей ценностный социальный код. В итоге стали странами, которые условно можно назвать странами третьей волны капитализма (или «трех капитализмов»). Эта маятниковая смена экономической ориентации в течение всего лишь одного столетия сделала нас к концу XX – началу XXI в. сообществами имманентной неопределенности и не поддающихся точному расчету социальных рисков.

Чтобы избежать ошибки недоучета действия закона апперцепции в аудитории, определю свои позиции относительно ключевой категории анализа. **Риск** (от франц. *Risque* – опасность) **представляет собой ситуативную характеристику деятельности субъекта рыночных отношений, отража-**

ующую неопределенность результата ее завершения и возможные негативные последствия в случае неудачного исхода.

Все мировое сообщество XXI века живет в условиях неопределенности и отрицательных вероятностей, усиливаемых кризисами: финансовыми, экономическими, политическими, социальными, духовными. Переход к «третьему капитализму» в наших странах сопровождался тяжелой культурной травмой населения, обусловленной вначале сознательным политическим развалом социалистического строя, затем – потерей огромного государства под названием СССР с его укоренившимися социальными нормами, культурой, традициями, принципами, ценностями и перспективами. Ситуацию неопределенности будировали одно за другим негативные социальные последствия нескончаемых реформ, сложной адаптации к социальным условиям, к которым население явно не было готовым. Риск на грани фолы стал характерной особенностью многих, в т.ч. числе крупнейших государств.

США: октябрьский «черный вторник» (3 октября 2013), закрытие бюджетирования госучреждений и отправка в вынужденные отпуска до 1 млн. госслужащих. Закономерный переход от кризиса финансового к кризису социальному: ставшие безработными «белые воротнички», закрытые госучреждения, вынужденные отпуска. Одновременно шло раскачивание курса доллара, всерьез обсуждалось возможное влияние этого процесса на экономику других стран мира, на уровень жизни населения, его социально-экономическую и социально-психологическую устойчивость, социальную безопасность.

Или вероятность вступления тех или иных стран в Евросоюз. Кто и как рассчитывал социальные (и даже экономические) риски такого вступления? А вероятность негативных последствий кардинальной реформы национальных систем образования в связи с переходом на Болонские принципы? О социальных рисках этого перехода на официальном уровне речи не ведется.

Наконец, бедность в обществе как аккумуляция социальных рисков, с одной стороны, и собственно социальные риски бедности – с другой. Мировой Саммит Тысячелетия в 2000г. предложил *Стратегию развития мирового сообщества в XXI веке в формате программы ЦРТ* (Цели развития тысячелетия – MILLENNIUM Development Goals) [4]. Решения ООН обязали все страны принять адаптированные Программы – «ЦРТ+», в которых должны быть указаны стратегические цели странового развития, конкретные задачи и количественные изме-

рители их реализации. Кстати, на их основе социологи могут выделить и социальные риски развития национального социума в условиях бедности.

Совершенно очевидно, что в условиях глобализации мировая экономическая система всегда будет, с одной стороны, сама порождать социальные риски, с другой – оставаться источником неопределенности, развиваясь в условиях действия трех ведущих внешних вызовов [5].

Первый вызов – стратегическая нестабильность развития мировой экономики – связан с нерешенностью фундаментальных проблем структурных дисбалансов потребления и накопления, неравномерностью развития экономик разных регионов мира и регулирования финансовых рынков и потоков капитала.

Второй – новый этап технологического развития глобальной экономики, сопровождающийся изменением отраслевой структуры и увеличением значимости вклада человеческого (социального) капитала в экономический рост. Действует Базельское соглашение по капиталу «*Международная конвергенция измерений капитала и стандартов капитала*», регулирующее деятельность банков. Базельский комитет по банковскому надзору издал десятки документов по различным направлениям деятельности банков, в том числе, по общим вопросам организации надзора, по различного рода рискам, достаточности капитала, корпоративному управлению.

Третий вызов – изменение мирового энергетического баланса.

В социальных институтах и организациях, деятельность которых тесно связана с финансово-экономическими кризисами и социальными конфликтами, изменения носят неопределенный характер и приводят к появлению новых социальных рисков. Избежать риска невозможно, но возможно выработать методы минимизации *негативных последствий* риска, среди которых социальные риски являются наименее изученными, трудно оцениваемыми по последствиям, а тем более – по прогнозируемости.

Сформировалось социальное противоречие между возросшей потребностью российского общества в преодолении социальных рисков финансово-экономических кризисов, с одной стороны, и отсутствием теоретико-методологических основ социологического исследования социальных рисков, матрицы социальных последствий финансово-экономических кризисов, с другой.

На этом фоне актуализируется задача теоретического и социально-прикладного обоснования возможностей социологического

измерения социальных рисков с помощью социальных, эмпирически замеренных качественных показателей.

Сюжет 2. Некоторые концептуальные замечания к социологическому анализу социальных рисков.

1) *Истоки и подходы.* Риск – категория не новая. Социальность категории «риск» прописана в первом советском кратком социологическом словаре (1989 г.). В историческом контексте категория «риск» связана с категориями «рай» и «судьба», «случайность» и «необходимость». Пионерами в разработке проблемы риска были не социологи, а, скорее, математики (теория вероятности) и статистики (теория надежности). Позже к научной разработке проблемы присоединились западные ученые – представители экономических и социологических школ. В настоящее время, на мой взгляд, ближе всех к количественно-математической измеряемости и расчета рисков подошла **эконометрика**.

Среди сформировавшихся к настоящему времени научных подходов к изучению рисков (экономический, математический, социологический, правовой, философский и психологический) наиболее разработанным является **экономический подход** к изучению рисков, использующий количественные методы их расчета и обоснования.

Сложнее ситуация с исследованием такой разновидности рисков как **социальные**, связанные с кризисным развитием общества и возникновением периодически повторяемых финансово-экономических кризисов, их влиянием на социальную структуру, стратификацию населения и социальные ценности общества.

2) *Социальные риски и финансовые кризисы: общее и особенное.* Проблему исследования социальных рисков в контексте финансовых кризисов в российском научном сообществе актуализировали реформационные финансово-экономические эксперименты, шоковая терапия и «**черный вторник**» октября 1994 г.

О взаимосвязи и зависимости кризиса и социального риска.

«Кризис» в социальном смысле отражает периодически возникающее состояние общества, когда критически пересматриваются теоретико-методологические и мировоззренческие основы развития общественной системы, идейно-нравственные ценности личности. Такие радикальные «пересмотры» вызывают ответную реакцию и порождают социальный конфликт.

Под **финансовым кризисом** понимается существенная дестабилизация од-

ного или группы сегментов финансового рынка, происходящая за незначительный (кратковременный) промежуток времени. Подобное мнение приводится в классической работе В.В. Попова и М.Ф. Монтеса «Азиатский вирус или голландская болезнь» [6], посвященной описанию причин и механизма возникновения валютных кризисов в России и других странах. В финансовой сфере выделяют четыре типа банковского кризиса: кредитный, финансовый, протекционный, реформационный.

С социальной точки зрения, кризис банковского сектора РФ (август 1995 г. – август 1998 г.) относится к реформационному кризису, т.е. кризису, обусловленному на том этапе кризисом законотворчества. В 1995 г. реформационный кризис вызвал «эффект домино», а в 1998 г. принял форму коллапса кредитной системы в сочетании с финансовым кризисом. Продолжением этого кризиса стал политический кризис, начавшийся со смены правительства РФ и руководства ЦБ и завершившийся довыборной передачей президентской власти.

С экономической точки зрения, кризис – это «фаза экономического цикла», **определенная часть социального процесса** [7, с. 372]. Связь между финансовым и экономическим кризисом органическая и отражает последовательные фазы генезиса кризиса.

На первой фазе развития финансовый кризис затрагивает деятельность прежде всего, финансовых институтов и относится к классу т.н. сферных кризисов, т.е. кризиса в конкретной сфере жизнедеятельности общества. В данном случае – финансово-банковской.

Ядром кризиса являются проблемы и противоречия в сфере финансовой деятельности, денежно-валютного обращения. Однако через определенное время, когда последствия сферного кризиса начинают все негативнее отражаться на функционировании других, связанных с очагом кризиса отраслях и сферах экономики (промышленной, аграрной, социальной, образовательной и т.д.), а в конечном итоге, на материальном и социальном положении населения, кризис переходит в фазу системного кризиса и определяется как «кризис финансово-экономический».

Эта фаза кризиса неизбежно сталкивает социальные интересы большинства участников рынка и перерастает в различные формы социальных конфликтов.

Таким образом, финансово-экономический кризис выступает в качестве мощного конфликтогенного фактора развития и ретрансляции социального конфликта в обще-

стве. Этот конфликтогенный фактор непосредственно связан с проявлением не только экономической, но социальной сущности денег как специфического социального института.

Социологический подход к изучению кризисов эластичнее экономического и позволяет анализировать кризисы *по сферам* их развития (политические, сущностно социальные, духовные мировоззренческие, экономические и др); по типу социальных последствий; по масштабам распространения (по глубине).

Поэтому, рассматривая финансовые кризисы как мощный конфликтогенный фактор, мы заложили в логику взаимосвязи развития кризисов и социальных рисков процесс семивекторного генезиса возникновения и распространения социальных рисков в условиях финансово-экономических кризисов:

Кризис – конфликты – риски – угрозы – последствия – опасность – адаптация.

Социальный риск всегда связан с угрозой и опасностью. Опасность же означает, что в какой-то будущий момент времени может наступить такое событие или могут так сложиться обстоятельства, измениться ситуация, что состояние общества и населения резко ухудшится, либо наступит позитивное изменение, означающее шанс разрешения ситуации и минимизации риска.

Социальная безопасность – это состояние защищенности жизненно важных социальных прав, свобод и интересов личности от внутренних и внешних угроз их нарушения [8].

Таким образом, социальный риск в условиях финансово-экономических кризисов можно рассматривать как рефлексию рисков транзитивности в социальных процессах и явлениях, протекающих на социальном (макро-), региональном (мезо-), локальном уровнях экономического развития.

3) *Основа ситуации риска.* В основе ситуации риска лежит вероятность наступления возможного события. С этой точки зрения, риск можно рассматривать как *возможное в будущем ухудшение* состояния какого-либо объекта (качественное или количественное). Но именно *ухудшение*, ибо при вероятности улучшения надо апеллировать к категории «шанс».

4) *Амбивалентность риска* состоит в том, что имманентно присутствуя в социальной жизни общества, риск отличается некой дихотомией. С одной стороны, без риска нет поступательного движения и развития инновационной деятельности. С другой, про-

счеты, ошибки человека в хозяйственной, финансово-экономической деятельности, в использовании инноваций в технологиях, в новой технике порождают новые угрозы для самого существования общества, в т.ч. его финансовой системы.

С учетом вышесказанного социальный риск можно рассматривать и как вид деятельности, связанной с необходимостью преодоления неопределенности в ситуации выбора, в процессе которого предстоит оценить (количественно и качественно) вероятность как достижения, так и недостижения предполагаемого результата (неудачность выбранного решения).

5) *О группах рисков.* Выделяя, по У. Беку, риски двух порядков, отмечу, что риски первого порядка отличаются тенденцией уменьшения вероятности каждого отдельно взятого негативного события при увеличении масштабов его последствий. Риски же второго порядка называют агрегированными рисками (У. Бек), так как они являются комплексным результатом действий разнообразных социальных субъектов (например, социальные, экологические риски). Эту группу отличают отрицательные последствия.

Именно агрегированные риски сегодня имеют тенденцию к возрастанию. В этом контексте риск социальный рассматривается как риск второго порядка, последствия которого затрагивают функционирование всего общества или отдельных его институтов (например, институт денег, собственности, финансов и др.).

Важно учитывать, что все социальные риски транзитивного общества (к которому относится и российское) – это, говоря словами У. Бека «рукотворные риски», созданные самими людьми. Причем людьми, которые либо заблуждались, либо неверно оценивали возможности общества в реализации поставленных целей.

6) И еще одно замечание. Оно касается фактора *асинхронности*. При анализе финансово-экономических кризисов важно учитывать действие фактора асинхронности правовых, экономических и социальных процессов в обществе. Абсолютизация же экономического подхода к исследованию рисков, попытка отечественной транзитивной экономики перейти к новым правилам «экономической игры» только на основе постоянного усовершенствования правовых механизмов влияния на экономическое поведение и принятия для этого все новых и новых законов при полном игнорировании ценностной социальной составляющей

оказывается бесперспективной в силу т.н. «нормативного нигилизма», заложенного в нашей национальной культуре.

7) *О полипарадигмальности* исследовательских подходов в изучении социальных рисков. К настоящему времени в научном сообществе предпринимаются попытки сформировать некий универсальный, а, точнее, полипарадигмальный подход к интерпретации и анализу риска как социального феномена, обладающего, вместе с тем, своими особенностями проявления, расчета, учета и минимизации в разных сферах общественного развития и научного знания. В этом контексте позиции российских ученых С.А. Кравченко и С.А. Красикова, изложенные в работе «Социология риска: полипарадигмальный подход» заслуживают внимания [9, с. 24].

Этот концепт представляется конструктивным и перспективным, а потому использован исследовательским коллективом «ГАЛСИ» кафедры «Теоретической социологии» Финуниверситета в реализации социологического исследования «Социальные риски финансово-экономических кризисов в российском обществе», ставшего логическим развитием социологического проекта «Социальные конфликты в финансово-банковской сфере и их последствия», выполненного коллективом в 2004-2007 гг. по гранту РФФИ (Российского фонда фундаментальных исследований) [10].

Сюжет 4. Субъекты и объекты социальных рисков.

Любой социальный риск связан с развитием социальных отношений и процессов, социальным взаимодействием социальных институтов, организаций, личности и социальных групп. Это социальное взаимодействие обусловлено сложным набором объективных и еще труднее поддающихся анализу и измерению субъективных факторов.

В контексте полипарадигмального подхода объектами риска, подлежащими защите в условиях финансово-экономических кризисов, являются две группы ценностей.

Первая – имущественно-материальные и монетарные ценности, к которым относятся:

- *имущество* (жилье, земля, здание, личный транспорт, торговые сооружения);
- *личные доходы по вкладам; прибыль, получаемая личностью или организацией, собственником или наемным работником; рента, платежи;*
- *интеллектуальная собственность (в том числе марки, бренды, торговые знаки);*

Вторую группу образуют ценности социальные, культурные, морально-нравственные. Среди них:

- *социальные права и жизненно важные интересы личности, закрепленные в Конституции РФ, теряемые (или сокращающиеся) в результате финансово-экономического кризиса (право на жизнь, работу и оплачиваемый труд, на профессию, охрану здоровья, отдых, бесплатное образование, безопасность, личную свободу); их сокращение приводит к усилению угроз социальной безопасности личности и общества;*
- *социальные и духовные ценности, формирующие внутренний мир человека и влияющие на модели его экономического поведения;*
- *социальные трансферты (пенсии, стипендии, пособия, бонусы и другие социальные выплаты);*
- *доверие, авторитет, социальная престижность, репутация, конкурентоспособность.*

Что касается субъектов социального риска, то в их качестве рассматривались носители риска: личность, государство; собственник, социальный институт, социальная организация, социальная группа (или коллектив), социально-демографическая общность (гендерная, возрастная, например, молодежь, пенсионеры и т.д.).

Сюжет 5. К вопросу о типологии и специфике социальных рисков в условиях финансово-экономических кризисов.

В данном вопросе нет устоявшихся позиций. Разные исследователи предлагают разный набор видов риска. Если говорить о количественном разбросе видов рисков, но их, по некоторым данным, около 500.

Самая разносторонняя классификация рисков сложилась в группе финансовых, банковских и экономических рисков. Наиболее неустойчивая классификация характерна для социальных рисков как наименее изученных и субъективно зависимых, а потому плохо подающаяся типологическому построению.

Поэтому предложу авторскую концепцию типологических критериев и видовых особенностей социальных рисков финансовых кризисов.

В качестве критериев классификации предложены четыре наиболее емких:

- по сферам проявления (риски *экономические*, в т.ч. банковские, кредитные, фискальные и др., *социальные, духовные, политические, образовательные, социально-демографические мировоззренческие, производственно-трудо*вые);
- продолжительность сохранения (*жиз-*

ни) (риски *длительные, средне- и краткосрочные*);

- прогнозируемость (риски *количественно-расчетные, эмпирически измеряемые, стихийные, закономерные*);

- степень распространенности (риски *мировые, страновые, локальные, индивидуальные, групповые, массовые*).

Исследование позволило выделить и измерить 20 наиболее распространенных видов социальных рисков финансово-экономических кризисов. Среди них:

1. риск транзитивности;
2. риск невротизации (повышения личностной тревожности) населения;
3. риск «жертвы кризиса»;
4. риск бедности и люмпенизации;
5. риск ухудшения качества жизни;
6. гендерные риски;
7. риск потери доверия;
8. риск потери работы и девальвации труда;
9. риск отсутствия реальной самоорганизации;
10. риск маргинализации;
11. риск социального недовольства;
12. риск эконоцида;
13. риск риск-рефлексия массового сознания;
14. риск неконкурентоспособного поведения;
15. риск модернизации образования;
16. риск криминализации медицины;
17. риск этнофобии;
18. риск профанации;
19. риск толпы (*наиболее опасные для общественной устойчивости*);
20. кредитомании.

Это виды социальных рисков эмпирически измеренные, вошедшие в матрицу социальных рисков финансово-экономических кризисов и рекомендуемые для мониторингового замера в регионах. Для их определения и анализа предложены социальные показатели социологического измерения социальных рисков финансово-экономических кризисов. Среди этих показателей 35 обладают прямой, а 25 – косвенной (опосредованной) зависимостью от развития финансово-экономических кризисов.

Сюжет 6. Социальные риски как отражение «энергия социального распада в периоды финансовых кризисов.

Будучи целостной социальной системой, общество обладает определенным запасом прочности и устойчивости к негативным воздействиям рисков. Однако когда этот запас исчерпывается, начинается процесс выделения «энергии социального распада», и общество превращается в «общество все-

общего риска» с резко сокращенной степенью личной и социальной безопасности, но выраженными опасностями для развития сферы жизнедеятельности (определенного сектора экономики, сегмента рынка товаров и услуг, самореализации личности). Обратимся к анализу некоторых социальных рисков, замеренных в социологическом исследовании.

Социальный риск невротизации связан с распространенностью личностной тревожности в период кризисов. Так, ощущали синдром высокой личностной тревожности в период финансово-экономического кризиса 1998 года 20%, мирового финансового кризиса 2008 года – до 60 % россиян. При этом количество россиян, опасющихся усиления беззакония в обществе, в этот период возросло в 3 раза.

Распространение риска невротизации, усиливающего среди населения чувство тревожности, неуверенности одновременно усиливает и рисковость социального поведения различных групп населения в условиях кризиса.

Социальный риск бедности и люмпенизации заключается в том, что в условиях финансового кризиса резко возрастает угроза потери работы и, соответственно, средств к существованию, возникают проблемы со снятием денег с банковского счета, с оплатой кредитов и т.д. Последствием становится снижение уровня жизни населения, увеличение количества бедных и расползание бедности по регионам среди разных слоев населения. В конечном счете, обнищание может привести к ползучей люмпенизации определенных слоев населения и безвозвратной деградации личности. Социальный риск бедности и люмпенизации обостряет сопутствующий этим процессам риск криминализации. Так, количество россиян, опасющихся нищеты и люмпенизации, выросло во время мирового кризиса 2008-2009 гг. в 4 раза. Большинство испытывают повышенную тревожность по поводу повторения кризиса.

Социальный риск «комплекса жертвы» связан с потерями, которые несет население во время кризисов. Это потери прежде всего материальные и финансовые (от заработной платы и социальных льгот до банковских вкладов), имущественные, на уровне собственности; сокращение возможностей трудовой деятельности и отдыха, снижение социального статуса и возможностей оплаты образования, медицинского обслуживания и т.п.

Риск «комплекса жертвы» финансового кризиса 2007-2009 гг. выражается в том,

что его объекты-носители:

- *считают себя существенно потерпевшими;*
- *не могут забыть кризис и до сих пор не считают его в полной мере преодоленным;*
- *полагают, что последствия финансового кризиса не могут быть в полной мере ликвидированы;*
- *считают себя материально хуже обеспеченными, чем другие потерпевшие;*
- *оценивают последствия кризиса как характеристику своей жизни в настоящем и в будущем;*
- *рассчитывают преимущественно только на собственные силы.*

Социальный риск «комплекса жертвы» кризиса широко распространен среди представителей различных социальных, социально-профессиональных и социально-ролевых групп финансового рынка и его потребителей (вкладчиков, заемщиков, пайщиков, сберегателей, страхователей, налогоплательщиков).

Особенностью риска является отсутствие преимущественной группы населения среди его объектов, так как потери (независимо от их объемов и разнообразия форм) несут самые разные социальные слои и группы населения, в том числе и работодатели, и наемные работники, собственники и малоимущие. Данный вид социального риска отличается универсальный характер его распространенности.

Так, по данным социологических исследований, за 90-е годы количество россиян в группе *жертвы кризиса* увеличилось и составляет не менее 50 %. Комплекс жертвы финансового кризиса 2009 г. выражается, в частности, в остаточной тревоге, так как значительная часть населения не может забыть мировой кризис и не считает его в полной мере преодоленным.

Тревожное сознание усиливает **рисковость социального поведения**. Причем готовность к рискованному действию тем выше, чем выше вероятность личного контроля над обстоятельствами (например, в случае, безработицы).

В целом комплекс жертвы на этапе активного кризиса порождает социальную пассивность, потребительскую психологию (в том числе стремление получать помощь, но не оказывать ее другим), снижает интерес к честному труду, приводит к социально-психологическим срывам и девиантному поведению.

Социальный риск падения доверия связан с падением уровня доверия, прежде всего, социальным, властным, политическим

и финансово-экономическим институтам, средствам массовой информации, социальным организациям и конкретным политическим лидерам, на которых население возлагает ответственность за возникновение кризиса, его распространение и свои потери. Итогом является отказ в доверии, его снижение, колебание, сказывающиеся на различных видах социального поведения населения (в т.ч. экономическом, политическом, финансовом и др.).

Как показывают результаты социологического исследования, отказывают в доверии банкам или доверяют им меньше, чем до кризиса, преимущественно жители крупных городов. При этом риск доверия банкам ретранслируется на усиление недоверия государству, правительству и президенту, что фиксируется в большей мере в крупных городах и мегаполисах.

Эконоцид как общемировой социальный риск.

Эконоцид – аккумуляция отрицательных социально-психологических реакций личности на особо значимые для нее негативные последствия финансово-экономического кризиса, которые обусловили резкую социальную дезадаптацию и депрессию личности, выходом из состояния которых становится суицид [11, с. 133]. Эконоцид как социальный феномен – явление относительно новое. О нем активно заговорили в связи с мировым финансовым кризисом, в результате которого произошли многократно фиксируемые в разных странах факты суицида среди известных очень богатых собственников в результате их обвального разорения.

Объективно эконоцид обусловлен резким спадом производства и потерей личностью крупных средств жизнеобеспечения (собственности, финансовых и материальных ресурсов), приводящих к обвалу социального и профессионального статусов личности, резкому усилению чувств безысходности и фатализма. Американские социальные психологи ввели понятие «**эконоцид**» для характеристики волны суицида в результате глобального кризиса, который понесенными потерями довел личность до отчаяния.

Характерными особенностями эконоцида как социального явления выступают: социальный и индивидуальный психологический дискомфорт, депрессивное состояние, рост фобий (страхов) и социального пессимизма. Неспособность человека справиться с ними приводит к самоубийствам, а также к усилению насилия в обществе и в семье.

Фобий в условиях финансового кризиса много: потерять работу и остаться без

средств к существованию; угроза разорения и неспособность выплатить кредит; страх оказаться выселенным из собственного жилища; не найти работу, неожиданная нисходящая лифтовая мобильность, в результате которой человек «падает» с высот достигнутого статуса социальной престижности и значимости на крайне низкий социальный уровень, лишение перспективы социально-профессионального роста и другие.

Объектами (жертвами) эконоцида последнего мирового финансово-экономического кризиса в США, в развитых западноевропейских странах в 2007-2009 гг. в большинстве случаев являлись представители наиболее обеспеченных и очень богатых социально-профессиональных групп (в т.ч. ряд миллиардеров, владельцев крупных финансовых компаний).

В России жертвами эконоцида стали и бедные, и богатые; и мужчины и женщины; и специалисты, и служащие; и высококвалифицированные и неквалифицированные кадры, занятые в промышленности, в финансово-экономической сфере, в различных сегментах рынка.

Гендерные социальные риски заключаются в деформации гендерной структуры экономически активного населения, включенного в сферу экономической деятельности, результатом которой становится снижение статусного положения и рост угроз социальной безопасности в зависимости от гендерного признака [12; 13].

Гендерные риски мирового кризиса характеризовались комплексом негативных последствий: 1) сокращением (почти на 600 тысяч чел.) женщин в экономике, несмотря на их значительный перевес в структуре населения; 2) ростом диспропорциональности представительства женщин по отраслям и секторам экономической деятельности; 3) повышением образовательного уровня занятых в экономике женщин на фоне снижения уровня образования мужчин; 4) устойчивым процессом деквалификации мужчин, занятых в экономике (эта тенденция отмечалась как в городской, так и в сельской местности); 5) изменением гендерной структуры безработицы, в которой женщин с высшим образованием стало больше, чем имеющих высшее образование мужчин; 6) смещениями в гендерной структуре преступности и девиантного поведения (женщины стали преобладать в двух группах преступлений: кражах и присвоении – растратах; чем хуже социальное положение семей и ниже уровень ее жизни, тем чаще отмечаются женские преступления на почве краж или растрат); 7) ростом социальной дискриминации женщин и детей (за последние 18 лет она не толь-

ко не сократилась, но и приобрела широкие масштабы, перекрыв предыдущие периоды российской истории, поэтому Конвенция ООН «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин» (1979 г) сегодня для России актуальна как никогда).

Особый вид – **социальные риски профанации**. Они связаны с депрофессионализацией самих исследователей в различных областях науки. В данном исследовании самостоятельного места в изучении не занимали. Что же касается учета этого вида социальных рисков в описываемом исследовании, то он был минимизирован отбором в проект квалифицированного состава исследователей.

Результатом выделения «энергии социального распада» является распространение коррупции, разгул бюрократизма, высокий уровень криминализации сферы экономики и финансов, социальная поляризация общества и его раскол на сверхбогатых, бедных и нищих. В конечном счете, эти явления и повышают социальный риск распространности протестных акций (в т.ч. среди обманутых пайщиков, вкладчиков, потребителей).

Сюжет 6. Могут ли институты государственной власти сократить социальные риски финансово-экономических кризисов?

Могут. Так, в 2009 г. в разгар мирового кризиса была принята «Программа антикризисных мер Правительства РФ на 2009 год», которая содержала специальный раздел: «Усиление социальной защиты населения, обеспечение гарантий, социальной и медицинской помощи, государственная поддержка сферы занятости». Предложенные в этой Программе меры породили позитивные ожидания населения (от англ. expectation – ожидание: система ожиданий и требований относительно норм исполнения индивидом социальных ролей). А введение такой конкретной меры поддержки вкладчиков, как поднятие страховой суммы вклада до 700 тысяч рублей остановило панические настроения среди вкладчиков, способствовало стабилизации финансовой ситуации и резко подняло доверие к банкам, что спасло их от риска обвального падения доверия и оттока вкладов.

Российская реальность неоднократно доказывает, что, обладая необычно высокой степенью социальной и психологической выносливости, терпения и социальной терпимости, россияне сохраняют находчивость и упорство в экстремальных кризисных ситуациях. Это во многом позволяет выживать, сочетая, казалось бы, несовместимые решения и подходы для снижения социальных рисков финансово-экономических кризисов.

Общества с транзитивной экономикой периодически вступают в кризисное состояние, расплачиваясь экономическими, социальными, политическими, морально-нравственными потерями, которые, в свою очередь, сопровождаются многомерностью социальных рисков.

Социологический анализ позволил сформулировать несколько постулатных положений:

1. Исследования в области рискологии и социальных рисков представляют собой новое научное направление в социологической науке, получающее все более широкое признание в последнее 10 лет в качестве «социологии рисков» и «социальной рискологии».

Социальная рискология в области изучения финансово-экономических кризисов непосредственно связана с развитием экономической социологии, анализом социальных отношений в сфере экономики и финансов, выступая экономической компонентой социологических исследований.

2. Социальные риски сопровождают процесс развития транзитивного общества, каковым является Россия первой четверти XXI столетия, а резкая актуализация проблемы социальных рисков в научном контексте и практической востребованности явилась ответом на конкретный вызов динамично развивающейся социальной реальности.

3. Методологические проблемы исследования социальных рисков связаны с риск-рефлексией массового сознания.

4. Важно учитывать социокультурную компоненту социальных рисков в сфере экономики и финансов, так как она обладает непосредственной связью с реформированием экономической культуры и развитием новых форм экономического поведения.

5. Отсутствие развитых форм социально-экономической самоорганизации можно рассматривать в качестве одного из видов социальных рисков.

6. Наиболее устойчивыми в транзитивном обществе являются риски потери работы в условиях финансово-экономических кризисов.

Однако социальные риски, являющиеся порождением финансово-экономических кризисов, в силу своего многообразия пока слабо изучены и трудно поддаются количественному измерению. Возможно, поэтому социологических исследований, направленных не только на выявление, но и эмпирическое измерение социальных рисков, крайне мало. С этой точки зрения, социологический проект, некоторые результаты которого представлены в данной публикации, является одним из первых, поставивших своей целью изучить сущность социальных рисков, выявить их типологию, подходы к количественно-качественному измерению, а также осуществить их социологическую диагностику. Ее результаты мы рассмотрим в следующей статье.

Литература

- Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая деятельность / Фернан Бродель // *Философия и методология истории* : сборник статей / [пер. с англ., нем., фр. Ю. А. Асеева] ; общ. ред. и вступ. ст. И. С. Кона. – М. : Прогресс, 1977. – С. 115 – 142.
- Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну : пер. с нем. / Ульрих Бек; послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
- Яницкий О. Н. Россия как общество риска: методология анализа и контуры концепции // *Общественные науки и современность*. 2004. – №2. – С. 5 – 15.
- Цели развития тысячелетия, адаптированные для России [Электронный ресурс] [Программа развития ООН] ; [Доклад о развитии человеческого потенциала в Российской Федерации за 2005 г. «Россия в 2015 году: цели и приоритеты развития» / ПРООН. – Режим доступа : <http://www.undp.ru/index.php?iso=RU&lid=2&pid=105>.
- Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года (утв. Распоряжением Правительства РФ от 17 ноября 2008 г. №1662-р). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=Law;n=90601>.
- Попов В. В. «Азиатский вирус» или «голландская болезнь»? Теория и история валютных кризисов в России и других странах / В. В. Попов, М. Ф. Монтеc. – М. : Дело, 1999. – 136.
- Меньшиков С. М. Новая экономика. Основы экономических знаний : учебное пособие / С. М. Меньшиков. – М. : Международные отношения, 1999. – 400 с.
- Силласте Г. Г. Социальная безопасность личности, общества и государства / Г. Г. Силласте // *Безопасность Евразии*. – 2000. – №1. – С. 7 – 31.
- Кравченко С. А. Социология риска: полипарадигмальный подход : учебное пособие для вузов / С. А. Кравченко, С. А. Красиков. – М. : Анкид, 2004. – 385 с.
- Силласте Г. Г. Социальные конфликты в финансово-банковской сфере и их последствия : монография Ч.2./ Г. Г. Силласте. – М. : [б. и.], 2004. – 166 с.
- Силласте Г. Г. Экономид – социальное последствие мирового финансового кризиса / Г. Г. Силласте // *Мониторинг общественного мнения* [Март-апрель]. – 2011. – № 2 (102). С. 132 – 142.
- Силласте Г. Г. Гендерная социология и социальная реальность : монография / Г. Г. Силласте. – М. : Альфа-М, 2012. – 640 с.
- Силласте Г. Г. Социальные риски финансовых кризисов для общества / Г. Г. Силласте // *Экономика и управление в XXI веке – решения, стабильность и развитие* : материалы Международной заочной научно-практической конференции «Проблемы и перспективы развития экономики и управления» (19 октября 2011 г.). – Новосибирск, 2011. – С. 58 – 64.

Володимир Полторак*доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політології, соціології та гуманітарних наук Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля***Volodymyr Poltorak***Doctor of Sciences (Philosophy), Full Professor, Head of Department of Political Science, Sociology and Humanities, Alfred Nobel University, Dnepropetrovsk*

ОСВІТНІЙ МАРКЕТИНГ В УМОВАХ РОЗВИТКУ РИНКУ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядаються актуальні проблеми розвитку вищої освіти в Україні, в тому числі пов'язані із наслідками демографічної кризи, що призвела до кардинального зменшення кількості випускників шкіл. Акцентується на методах регулювання процесів на ринку освітніх послуг, що використовуються державою. Обговорюються питання підготовки фахівців державними та недержавними ВНЗ, протиріччя між потребами народного господарства у фахівцях певних спеціальностей та орієнтаціями молоді на вибір найбільш прийнятних для неї напрямів вищої освіти. Аналізуються проблеми використання освітнього маркетингу для регулювання процесів на ринку освітніх послуг.

Ключові слова: освітній ринок, освітній маркетинг, державні та недержавні ВНЗ, технічна та гуманітарна освіта.

The article is devoted to the analysis of the topical problems of higher education in Ukraine, namely influence of the demographic crisis, sharp decrease in the number of secondary school graduates, and government's methods of regulation of the educational market. Such topics as training provided by state and private higher educational institutions and contradictions between demands of national economy for specialists in particular fields and youths' interest in those fields of the higher education that they deem to be optimal are discussed. Problems of applying educational marketing to regulation of the educational market are analyzed.

Keywords: educational market, educational marketing, state and private higher educational institutions, technical education and the humanities.

В статье рассматриваются актуальные проблемы развития высшего образования в Украине, в том числе связанные с последствиями демографического кризиса, который привел к кардинальному уменьшению числа выпускников школ. Акцентируется внимание на методах регулирования процессов на образовательном рынке, которые используются государством. Обсуждаются вопросы подготовки специалистов государственными и негосударственными вузами, противоречия между потребностями народного хозяйства в специалистах определенных специальностей и ориентациями молодежи на выбор наиболее приемлемых для нее направлений высшего образования. Анализируются проблемы использования образовательного маркетинга для регулирования процессов на рынке образовательных услуг.

Ключевые слова: рынок образовательных услуг, образовательный маркетинг, государственные и негосударственные вузы, техническое и гуманитарное образование.

Становлення в Україні ринкового суспільства посприяло виникненню та розвитку соціального маркетингу, який був спрямований на регулювання соціальних відносин у різних сферах функціонування соціуму. Причому одним із найбільших затребуваних став такий вид соціального маркетингу, як освітній маркетинг, який вже у перші роки перебудови набув значного розвитку. Він виступав як концепція регулювання ринку освітніх послуг, взаємовідносин між, з одного боку, виробниками освітніх послуг, державними вишами, приватними навчальними закладами та, з іншого – молоддю, яка обирала спеціальності та шляхи подальшого життєвого становлення. Впровадження ринкових принципів в організацію підготовки фахівців, в тому числі відкриття та функціонування системи недержавних навчальних закладів, призвело до розширення можливостей молодих людей для вибору спеціальностей та здобуття відповідної освіти. Цьому сприяли такі обставини, як неможливість з боку державних ВНЗ здійснювати в ринкових умовах активну підготовку фахівців з усіх напрямів, що було спричинено матеріальними, фінансовими та іншими факторами, а також необхідністю подолання радянської тенденції «викривленості» системи вищої освіти відносно номенклатури спеціальностей, за якими готувалися фахівці.

Саме проникнення маркетингових технологій у систему вищої освіти, дослідження попиту народного господарства та випускників шкіл на різні спеціальності сприяли становленню освітнього маркетингу. В якості «продавців» освітніх послуг виступали вищі, потенційних споживачів - абітурієнти та їхні батьки, маркетингових комунікацій – піар, реклама та інша діяльність ВНЗ із залучення абітурієнтів.

Але в останні роки в системі освітнього маркетингу, який застосовується в Україні, виникла проблемна ситуація, пов'язана із двома основними причинами. По-перше, суттєве зниження кількості випускників шкіл та інших середніх освітніх закладів, які висловлювали бажання здобувати вищу освіту, що зумовлювалось об'єктивними демографічними чинниками. По-друге, специфічна державна політика «регулювання» ринку освітніх послуг, яка призвела до штучного збільшення кількості бюджетних місць на деякі спеціальності, їхнє зменшення на інші, які між тим користуються найбільшою популярністю у молоді. Отже, склалася достатньо специфічна ситуація: ринок освітніх послуг ніби-то існує, але

його функціонування піддається неринковому втручанню з боку держави.

Мета цієї статті – виявлення та аналіз проблем функціонування ринку освітніх послуг у сучасній Україні та можливостей застосування освітнього маркетингу для його регулювання.

Зрозуміло, що почати розгляд цієї важливої проблеми треба із того, що застосування маркетингового підходу до аналізу освітнього ринку не є простою справою. Так, хоча основною спрямованістю подібного маркетингу виступає вивчення попиту на відповідному ринку та його задоволення, в останні роки має місце тенденція певного «разузгодження» потреб ринку праці та спрямувань молодих людей, що обирають певні спеціальності та навчаються, щоб їх здобути.

Дійсно, якщо виходити із самої маркетингової концепції, то головним завданням органів державної влади та ВНЗ виступає визначення потреб суспільства у фахівцях різних спеціальностей та прогнозування їхньої потреби у майбутньому. Але на відміну від товарного ринку, де визначення певних потреб негайно призводить до випуску затребуваного товару та задоволення потреб ринку, в освітньому маркетингу проблема вирішується не так швидко. Справа у тому, що спеціальності, які пропонуються випускникам шкіл для обрання (які саме, ми скажемо далі), не зовсім і не завжди задовольняють останніх. Вони часто хочуть обирати зовсім інші, такі, як економіст, юрист, психолог, філолог-перекладач та ін.

Тобто одномоментно «погодити» потреби народного господарства та фахові спрямування молоді практично на сьогодні неможливо. При цьому перспектива стати безробітними не лякає молодих людей. Тоді до чого у цьому випадку маркетинг, маркетингові підходи. Справа в тому, що заборонити молодим людям обирати спеціальності, які їм доводили, але які не затребувані на ринку праці, виходячи із маркетингових принципів, неможливо. Останні «виходять» не тільки з того, що досліджується та задовольняється конкретний попит, а й з того, що споживач може обрати саме той «товар», який йому потрібен.

Інша справа, що використання маркетингового підходу зовсім не обмежується простою орієнтацією на задоволення сьогоdnішніх, актуальних потреб споживача, але й пропонує шляхи активного і цілеспрямованого формування попиту на ті чи інші товари і послуги. Таким чином, якщо говорити про ситуацію на сьогоdnішньому

ринку освітніх послуг в Україні та виходити із того, що наша країна переходить до ринкової економіки, необхідно визнати існування важливої та дуже актуальної проблеми погодження «розузгоджених» потреб народного господарства, з одного боку, та професійних інтересів молоді – з іншого.

Вирішення саме цієї проблеми, з нашої точки зору, на сьогодні виступає в якості одного з найважливіших завдань системи вищої освіти та органів, які керують нею. Як вже відзначалося вище, в ситуації, коли кількість ВНЗ дуже значна, а кількість абітурієнтів обмежена, органи управління державою в цілому і освітою, зокрема, вдаються до використання не завжди ринкових підходів, що й призводить до виникнення гострої проблемної ситуації.

Достатньо проаналізувати, які підходи використовуються при повному зневаженні маркетингових до вирішення проблем співвідношення між розвитком технічної освіти, з одного боку, та економічної і гуманітарної – з іншого; між розвитком державних і недержавних вищих навчальних закладів. Спробуємо якимось прояснити цю ситуацію. Причому відразу слід попередити, що точка зору, яка висвітлюється, є дискусійною.

Цікаво, що у «чистому» вигляді подібний аналіз зробити дуже важко. Візьмемо проблему державної чи недержавної освіти. Якщо б ми мали можливість розглядати ситуацію таким чином, що абітурієнтів є стільки, що вони можуть заповнити усі існуючі «вакансії» у державних та недержавних ВНЗ, можна було б говорити про можливість ефективного використання освітнього маркетингу, реальне суперництво цих вишів. Але в ситуації «демографічної прірви», що має місце сьогодні, конкурентна боротьба точиться практично за один і той же невеликий контингент молоді, що пройшла тестування та може обрати той чи інший ВНЗ. Зрозуміло, що багато з випускників шкіл обирають, в першу чергу, «безкоштовну» освіту. Хоча перелік бюджетних спеціальностей далеко не всіх задовольняє.

Отже, проблема конкуренції між державними та недержавними вишами у такій ситуації практично зникає (ми маємо на увазі, безумовно, лише ті недержавні ВНЗ, які за усіма необхідними показниками можуть, дійсно, конкурувати із державними, в першу чергу – національними). Відповідно, зменшуються і можливості використання в ринковому суспільстві маркетингового підходу, що практично повертає нас у радянські часи, коли масово розвивалася

лише технічна вища освіта в супереч розвитку освіти гуманітарної, соціологічної, політичної, психологічної, економічної, юридичної та інших.

Подібна ситуація викликає декілька важливих питань. Ось деякі з них. Перше: чому бюджетні місця фінансуються, в першу чергу, коли йдеться про технічні спеціальності? Не будемо зараз говорити про те, що навряд чи випускники таких ВНЗ та факультетів, дійсно, дуже затребувані на виробництві: практика їхнього «розподілу», пошуку ними місць для працевлаштування свідчить, що це не так і основна маса випускників таких ВНЗ працює не за фахом. Але питання в іншому: чому така освіта здійснюється за рахунок держави, у той час коли молоді люди, що хочуть стати економістами або юристами, повинні самі сплачувати за своє навчання? Може, в Україні багато державних металургійних, машинобудівних чи хімічних підприємств, куди будуть спрямовані ці випускники? Наші реалії свідчать, що це не так і за державний рахунок проводиться підготовка фахівців для підприємств, якими володіють в основному олігархи. Та ще, дай Бог, щоб цим підприємствам були потрібні такі фахівці.

Відразу виникає наступне, друге питання: чому ж «на відкуп» платній освіті віддаються саме економічні та гуманітарні спеціальності? Відповідь на нього може бути такою: існує перевиробництво фахівців з таких напрямів, і вони часто не можуть знайти роботи. Ну і що? З одного боку, «перевиробництво» призводить до того, що випускники таких ВНЗ та факультетів самі почнуть розуміти, що спеціальності, які вони обирають, не затребувані сьогодні в суспільстві. Цей процес вже відбувається і, на наш погляд, є, дійсно, ринковим. З іншого боку, саме ринковий підхід повинен застосовуватися при визначенні кількості бюджетних місць у вищій школі.

Треба нагадати людям, які це роблять, що в Конституції України йдеться про безкоштовну освіту у державних ВНЗ, але в жодному разі не йдеться про напрямки такої безкоштовної освіти. Дійсно, держава може дотримуватися певних пріоритетів при визначенні бюджетних місць. Але ж не у тому вигляді, як це здійснюється сьогодні в Україні, коли безкоштовно готуються кадри для підприємств, якими володіють олігархи, а молоді люди, які хочуть стати економістами, юристами, політологами та ін., вже на сьогодні практично втратили можливість безкоштовно оволодіти обраним фахом, оскільки кількість бюджетних

місць за цими спеціальностями скоротила-ся практично до мінімальної.

У будь-якому випадку, з нашої точки зору, в суспільстві, яке функціонує на ринкових засадах, підходи до реалізації усіх, в тому числі й освітніх програм, повинні бути ринковими. Це підтверджує практика функціонування низки недержавних ВНЗ, які витримують сьогодні конкуренцію із державними, навіть враховуючи ті нерівні можливості у наборі студентів, про які йшлося вище.

Соціологічне дослідження, здійснене під керівництвом автора цієї статті Центром маркетингових та соціологічних досліджень Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля серед першокурсників ВНЗ у 2012 та 2013 роках (опитувалися усі прийняті на перший курс – близько 300 осіб кожного року), свідчить про таке. Серед чинників, які спонукали абітурієнтів

обрати для вступу саме цей ВНЗ, наступні (опитувані могли дати декілька відповідей):

- місцеположення ВНЗ (30% опитаних);
- ціна за навчання (39%);
- імідж ВНЗ (48%);
- якість освіти (86%);
- відсутність додаткової плати за навчання, окрім офіційної (21%);
- рейтинг ВНЗ (42%);
- не відповіли на запитання 4% опитаних.

Навряд чи наведені результати дослідження потребують якихось глибоких коментарів. Треба лише зазначити, що, окрім якості освіти та іміджу навчального закладу, досить значущим чинником для абітурієнтів є ціна за навчання. Але не настільки значущим, щоб вони відмовилися від вступу до недержавного ВНЗ.

У той же час не менш важливою обста-

Таблиця 1

Причини вибору студентами-першокурсниками Університету імені Альфреда Нобеля (1 колонка), основна причина вибору (2 колонка) (% до опитаних)

	Причини вибору Університету	Основна причина вибору Університету
Спеціальність, за якою хотіли навчатися, є тільки в цьому університеті	12	6,0
Чули та самі так вважають, що освіта, здобута в цьому ВНЗ, якісна, значно краща, ніж в інших ВНЗ	67	34,0
Чули, що у ВНЗ гарні викладачі, професори	71	3,2
Знали, що цей ВНЗ оснащений гарним обладнанням: комп'ютерами, лінгафонними кабінетами тощо	42	2,0
Знали, що в ньому здійснюється ґрунтовна підготовка з іноземних мов	48	10,4
Чули, що є можливість здобути за час підготовки другу спеціальність	22	0
Багато чули про гарну бібліотеку ВНЗ, наявність у ній великої кількості сучасної навчально-методичної літератури	14	0
Чули, що студенти ВНЗ проходять стажування, навчаються за кордоном	68	10,0
Хотіли навчатися у ВНЗ, де гарні відносини між викладачами та студентами, гарна організація навчального процесу	61	6,0
Чули, що у цей (ВНЗ) легко поступити	12	2,0
Чули дуже гарні відгуки про Університет від знайомих, друзів, родичів	64	6,4
Чули, що в цьому ВНЗ добре організований відпочинок, дозвілля студентів, проводяться цікаві молодіжні заходи та ін.	26	0,8
Чули, що у ВНЗ гарні зв'язки із підприємствами, комерційними структурами, його випускники краще працевлаштовуються	48	6,8
Чули, що в цьому ВНЗ не беруть додаткової платні за складання заліків, іспитів, відсутні хабарі	56	4,8
Інші причини	0	1,2
Важко відповісти	1	6,4

винною було те, яким чином здійснювався абітурієнтами остаточний вибір ВНЗ, тобто прийняття рішення про вступ саме у цей вищий навчальний заклад. Зрозуміло, що результати дослідження можуть бути різними для різних ВНЗ, враховуючи їхню престижність, наявність підготовки за різними спеціальностями та низку інших чинників. Що ж до подібного вибору, коли мова йшла про недержавний ВНЗ, який оцінювався абітурієнтами достатньо високо, рішення були такими:

- 53% опитаних студентів-першокурсників, хоча й подавали документи у декілька ВНЗ та на декілька спеціальностей (цікаво, що 24% опитаних принесли документи тільки до одного ВНЗ), знали, що хочуть навчатися саме в Університеті Альфреда Нобеля;

- 35% подавали документи у декілька вишів, але розглядали навчання в Університеті Альфреда Нобеля як один з прийнятних варіантів;

- 8% опитаних бажали навчатися в іншому ВНЗ, але обставини склалися таким чином, що їм прийшлося обрати цей університет.

Зрозуміло, що одним з найважливіших аспектів проведеного дослідження було визначення причин вибору абітурієнтами конкретного навчального закладу (див. таблицю 1). Ми вважаємо, що ієрархія цих причин віддзеркалює загальну картину того, які чинники впливають на молодь, що обирає для навчання недержавні ВНЗ.

Головною серед цих причин є, безумовно, якість освіти, яку надає вищий навчальний заклад. Саме в цьому, на наш погляд, є проблема того, що у деяких недержавних навчальних закладах дуже різко знижується кількість студентів, що обирають їх для вступу. Те ж саме можна сказати й про численні філії як приватних, так і державних навчальних закладів. Сьогодні, дійсно, лише незначна частина недержавних ВНЗ може забезпечити якісну освіту, має гарних викладачів, добре обладнана технікою, комп'ютерами і т. інш.

Ще дві ключові причини популярності університету, в якому проводилося дослідження (і це також, вважаємо, притаманне орієнтаціям тих, хто вступає у недержавні ВНЗ), – це поглиблена підготовка з іноземних мов та можливість навчання, стажування у закордонних вищих навчальних закладах. Тобто (і це сьогодні не складає таємниці) багато студентів ще при вступі у вищий навчальний заклад, так би мовити, «примірюються» на навчання чи майбут-

ню роботу за кордоном. Нарешті, четверта важлива причина, що зумовлює вступ абітурієнтів до недержавних ВНЗ, – це більш широкі можливості працевлаштування після закінчення навчання. Правда, це пояснюється тим, що значна частина випускників недержавних ВНЗ приходять на роботу на фірми і підприємства своїх батьків та родичів.

Про що свідчать наведені дані, враховуючи, що університет веде підготовку лише за економічним та гуманітарним напрямами? З нашої точки зору, саме про те, що, обираючи для здобуття вищої освіти недержавний ВНЗ, молоді люди, навіть маючи певні проблеми з оплатою освіти, все ж реалізують свої життєві плани, оскільки прагнуть здобути якісну освіту за перспективною спеціальністю.

Що ж до того, чи є правильною сьогоднішня політика Міністерства освіти та науки, спрямована на визначення пріоритетності підготовки фахівців за різними спеціальностями та виділення на ці спеціальності бюджетних місць, то, з нашої точки зору, щоб відповісти на це питання, потрібно здійснити низку заходів та досліджень:

- по-перше, необхідно зробити дієвий аналіз реальної потреби народного господарства країни у фахівцях технічних спеціальностей, оскільки досвід свідчить про те, що кількість інженерів, що випускаються сьогодні технічними ВНЗ, перебільшує їхню потребу; народному господарству насправді потрібні працівники, що займаються фізичною працею: токарі, каменярі, слюсарі, сантехніки та ін.;

- по-друге, з'ясувати, яким чином працевлаштовуються випускники технічних ВНЗ, оскільки, за даними деяких рейтингових агентств, тільки 10-20 % із них знаходять роботу та працюють за отриманою спеціальністю;

- по-третє, надати найбільш ефективним недержавним ВНЗ можливість готувати фахівців за бюджетом, виділяючи певну кількість бюджетних місць: саме тоді стане очевидно реальна конкуренція між аналогічними державними та недержавними ВНЗ;

- по-четверте, згорнути «турботу» держави про молодих людей, які обирають економічні та гуманітарні спеціальності; їхні професійні спрямування «відрегулює» ринок, а також освітній маркетинг, який здійснюють вищі навчальні заклади, ліцензуючи певні напрями підготовки та набираючи на них студентів.

Розумію та ще раз підкреслюю, що деякі проблеми, розглянуті у статті, є дис-

кусійними. Але мотиви, якими керувався автор, є наступними. Розглянути систему вищої освіти в Україні, яка вже практично десятиліття керується принципами Болонського процесу, з одного боку, як таку, що функціонує у дійсно ринковому суспільстві, де не створюються штучні обмеження для підготовки фахівців за різними спеціальностями. З іншого – забезпечити молоді можливість здобути, у тому числі безкоштовно, таку освіту, таку спеціальність, яку вона, дійсно, бажає отримати, і таким чином надати їй можливість для реалізації своїх професійних та життєвих планів.

Аналіз ситуації, що склалася в Україні відносно регулювання державою ринку освітніх послуг, свідчить про те, що вона є дуже гострою. Радикальне зниження контингенту абітурієнтів, які вступають до ВНЗ, що викликано об'єктивними демографічними чинниками, та втручання держави в процеси регулювання бюджетних місць, які надаються на різні спеціальності, призвели до таких наслідків. З одного

боку, збільшується прийом до державних ВНЗ на бюджетні спеціальності, які затребувані на ринку праці лише декларативно. Необхідність збільшення випуску фахівців за цими спеціальностями не підтверджена жодними дослідженнями та диктується часто потребами забезпечення установ і підприємств, які не знаходяться у державній власності.

З іншого боку, політика різкого обмеження бюджетних місць, що виділяються на економічні та гуманітарні спеціальності, зменшує можливості здобуття відповідної освіти дійсно талановитою молоддю, що не має коштів, щоб сплачувати за навчання. В обох випадках для регулювання процесів на освітньому ринку вкрай необхідно застосування ринкових, зокрема маркетингових, механізмів. Саме такі механізми і будуть визначати напрями подальшого розвитку освіти у відповідності до положень Болонської декларації, а також сприяти реалізації потреби молоді в отриманні якісної та бажаної нею вищої освіти.

Віктор Савка*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи,
Національний університет «Львівська політехніка»***Viktor Savka***Ph.D. in Sociology, Associate Professor at Department of Sociology and Social Work,
Lviv Polytechnic National University*

ЧИННИКИ ДИНАМІКИ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ

У статті на основі аналізу публікацій зарубіжних та вітчизняних авторів, зокрема представників неоінституційного напрямку, зроблено спробу визначення основних чинників модернізації соціальних інституцій та інституційної системи суспільства. Як основний у системі цих чинників розглядається фактор трансформації цінностей, прийнятих певним суспільством. Окрім того, в роботі аналізуються такі чинники, як конфлікт між сутнісним наповненням та організаційним оформленням соціальних інституцій, дія агентів соціальних інституцій (індивідуальних та групових), а також акцентується проблема різних рівнів раціональності як чинника модернізації сучасного суспільства, атрибутивними рисами якого є невизначеність та прогресуюча індивідуалізація соціального життя.

Ключові слова: соціальна інституція, чинники трансформації соціальних інституцій, модернізація.

In the article, based on the analysis of foreign and local authors' publications, including representatives of neo-institutional direction was made an attempt to identify the main factors of transformations of social institutions and institutional system in the context of modernization processes that take place in the Ukrainian society. Transformation of values accepted by the society is considered as a major factor in the system of these factors. Except for this, such factors as conflict between the essential content and institutionalization of social institutions, the effect of social institutions agents (individual and group) are analyzed in the article. Also the problem of different levels of rationality as a factor of modernization of today's society, which attributive features are uncertainty and progressive individualization of social life.

Keywords: social institution, the factors of social institutions transformation, modernization.

В статье на основе анализа публикаций зарубежных и отечественных авторов, в частности представителей неоинституционального направления, сделана попытка определения основных факторов модернизации социальных институций и институциональной системы общества. Как основной в системе этих факторов рассматривается фактор трансформации ценностей, принятых обществом. Кроме того, в работе анализируются такие факторы, как конфликт между сущностным наполнением и организационным оформлением социальных институций, действие агентов социальных институций (индивидуальных и групповых), а также акцентируется проблема разных уровней рациональности как фактора модернизации современного общества, атрибутивными чертами которого являются неопределенность и прогрессирующая индивидуализация социальной жизни.

Ключевые слова: социальная институция, факторы трансформации социальных институций, модернизация.

Одним із найістотніших напрямків модернізації суспільства є цілеспрямоване осучаснення його інституційної системи. Теоретики раннього модернізму розглядали цю проблему переважно у спрощеному вигляді: як перенесення модерних зразків інституцій у суспільства, що піддаються осучасненню, з подальшим автоматичним вдосконаленням суспільств під дією цих «прищеплених» інституцій.

Сучасні автори, наприклад Ф. Фукуяма, при розгляді можливостей перебудови інституційної системи суспільств, що модернізуються, акцентують увагу на необхідності врахування ментальності, особливостей соціокультурної ситуації суспільства-реципієнта, неможливості неорганічного поєднання нових інституцій та немодерного соціуму.

Таким чином, виникає проблема пошуку оптимальних шляхів формування, а, отже, і визначення реальних чинників осучаснення соціальних інституцій як одного з виявів та одночасно напрямків модернізації суспільства. Теоретико-методологічною основою цього пошуку, на наш погляд, може бути неінституційна теорія, яка, на відміну від традиційного інституціоналізму, фокусує дослідницьку увагу саме на динамічних характеристиках соціальних інституцій, визначенні їхніх причин та чинників, аналізі виявів та осмисленні наслідків інституційних трансформацій.

Класики соціології, зокрема Е. Дюркгайм та Т. Парсонс, розглядали соціальні інституції як своєрідні гарантії сталості соціуму, акцентуючи увагу на стабільності їхніх форм та змістовного наповнення.

Цілком очевидно, що в умовах сучасного світу, суперечливого у своїй динаміці, зростає потреба в аналізі всіх соціальних підсистем з точки зору їхньої змінності, все нових викликів та ризиків, які постають як результат соціальних трансформацій. Тому в сучасних соціологічних, політологічних та економічних концепціях, які акцентують саме на інституційному аналізі, зокрема в неінституційних теоріях, увага звертається перш за все на динамічні виміри соціальних інституцій, взаємну зумовленість трансформацій інституційної системи та соціуму в цілому. «Інституційна зміна визначає шлях, яким суспільства розвиваються в часі, і тому є ключем до розуміння історичної зміни» [1, с. 11].

В останні роки проблеми динаміки соціальних інституцій стали предметом уваги і вітчизняних дослідників, зокрема С. Макеєва та Є. Головахи. Так, в одній із публікацій С. Макеєва проаналізовано ефекти інституційних трансформацій пострадянського соціуму, зумовлені відтворенням у ньому патогенних (за визначенням автора) інституційних

структур [2], а в роботі Є. Головахи сформульовано закони інституційних змін на прикладі сучасних пострадянських суспільств, зокрема українського [3]. Проте, маючи предметом аналізу основні напрямки змін інституцій та їхній вплив на суспільство, автори не зосереджують уваги на чинниках цих трансформацій, які не лише ініціюють інституційні зміни, але і визначають їхні вектори.

Метою даної статті є визначення основних чинників трансформації інституцій та інституційної системи як факторів динаміки сучасного суспільства. Досягнення цієї мети, на наш погляд, дозволить знайти відповідь на запитання: чому інституції, які модернізуються і призначені модернізувати соціум, набувають такого змісту і таких форм, які не завжди дозволяють досягнути задекларованих цілей?

Розгляд означеної проблеми, на нашу думку, слід вести в рамках, визначених наступними методологічними положеннями:

- соціальні інституції, як і інші соціальні феномени, завжди мають історичний характер. Це передбачає визнання фактів змінності соціальних інституцій разом із трансформаціями соціального середовища, складовими частинами якого вони є, а також того, що, будучи соціальними феноменами, а, отже, органічною частиною соціуму, соціальні інституції підлягають трансформуючій дії тих же чинників, які впливають на зміни у всій системі в цілому і змінюються разом з нею;

- соціальні інституції є соціокультурними феноменами, тобто, з одного боку, вони прив'язані до певного соціокультурного середовища, в якому ці інституції сформувалися та функціонують і в якому набувають оригінальних форм та змісту, а з іншого, будучи органічною частиною однотипних соціальних систем, інституції, які діють в них, мають, принаймні частково, спільні, аналогічні характеристики. Зрештою, це спільне, родове і є підставою для трактування їх саме як соціальних інституцій: суспільних феноменів, що виникли як способи задоволення однакових потреб, виконують аналогічні функції та трансформуються під впливом однотипних чинників. Виходячи з цього положення, певні соціальні інституції, можуть бути відтворені в інших суспільствах. Проте цей процес потребує обов'язкової взаємної адаптації інституцій до соціального простору та всіх компонентів суспільної системи до новопосталих інституцій. Основною проблемою тут, на наш погляд, є питання, наскільки нова соціальна інституція, адаптуючись до соціуму, збереже свої сутнісні риси, а, отже, передасть їх іншим структурним компонентам суспільства з метою їхньої модернізації;

• цілком очевидним є факт, що неоднорідність, композитний характер суспільств як соціальних систем є причиною того, що вони, особливо в періоди неорганічної модернізації, спроби «наздогнати» інші суспільства, які видаються більш успішними, принаймні якийсь час розвиваються несистемно. Це означає, що одні сегменти суспільного простору модернізуються повніше та швидше, в той час як інші відстають від них, можуть ставати певним гальмом у модернізації суспільства в цілому чи навіть провокувати ситуацію «повернення назад», до вихідних форм. Такий реванш застарілого і віджилого не може бути повним, оскільки «оновлені традиційні» форми суспільної організації накладаються на ті частини, зміни в яких набули невідворотного характеру, завдяки чому стають дійсно модерними, такими, що органічно відповідають новим потребам та визначаються ними. В результаті отримуємо химерний симбіоз «нового» та «традиційного». На цей момент звертали увагу Є. Головаха та Н. Паніна, опрацьовуючи концепцію «подвійної інституціоналізації», сутність якої можна звести до одночасного існування в суспільному просторі «старих» і «нових» інституційних утворень, які взаємодіють в залежності від конкретної ситуації у достатньо широкому діапазоні: від взаємної адаптації до взаємного поборювання [4].

У новому інституціоналізмі існує два основних підходи, які по-різному трактують чинники інституційних змін. На думку Г. Петерса [5, с. 19-20], це нормативний інституціоналізм і так званий інституціоналізм раціонального вибору. Представники першого з цих напрямків, фундаторами якого є Дж. Марч та Й. Олсен [6,7], основну увагу відводять ролі норм у функціонуванні та зміні інституцій. Їхнім послідовником є і Ф. Фукуяма, який вважає, що «норми, цінності та культура у першу чергу зумовлюють попит на ті чи інші інституції» [8, с. 21]. Представники другого напрямку (інституціоналізму раціонального вибору), зокрема Д. Норт, доводять, що поведінка соціальних суб'єктів зумовлюється встановленими правилами та стимулами, вигодами у трансакційних затратах більше, ніж наявними в соціумі нормами та цінностями.

Об'єднує ці два напрямки, на нашу думку, акцент на ролі цінностей, які є фундаментом всіх соціальних норм, а, отже, і всіх форм раціоналізованої поведінки в соціальному просторі будь-яких учасників суспільного життя, перш за все соціальних інституцій. Зрештою, і саме поняття вигоди базується на співвіднесенні з цінностями, якими реально, а не декларативно, керується соціальний актор, практикуючи ті чи інші моделі поведінки.

У веберівській традиції, послідовники якої трактують соціальний світ як достатньо раціоналізований, проблема сутнісного наповнення інституційних трансформацій вирішувалася у рамках достатньо простої та логічної схеми: поява нових цінностей, нової ідеології та, відповідно, нових образів світу, змодельованих ідеологами-інноваторами, після того, як ці ідеї та базовані на них теоретичні конструкції набудуть достатнього розповсюдження і будуть сприйняті громадськістю, легітимізовані в суспільній свідомості, спричиняє якісні зрушення в інституціях. Вони відбуваються у двох взаємопов'язаних напрямках:

- трансформація системи цілей, для досягнення яких призначена певна інституція та, врешті, інституційна система суспільства в цілому;

- зміни у принципах діяльності соціальної інституції, ціннісних засадах, на яких ця інституція базується і які визначають, як саме вона повинна діяти, досягаючи поставлених цілей.

І у першому, і у другому випадках вихідною точкою інституційних трансформацій є зміни у системі цінностей, на які орієнтується соціум. М. Вебер розглядає ці трансформації на прикладі появи і утвердження в Європі пізнього Середньовіччя – початку Нового часу системи протестантської етики із домінуючою цінністю відкладеної винагороди, яка заклала основи нинішньої західної цивілізації та вивела її на передові позиції серед інших цивілізаційних систем, принаймні, якщо оцінювати це з точки зору цінностей добробуту людини та суспільства в цілому у їхньому матеріально-фінансовому вимірі. Під зміною цінностей нами мається на увазі:

- по-перше, зміна самих цінностей, їхнього сутнісного наповнення, наприклад зміна розуміння базових для будь-якої культури понять «добро» та «зло»;

- по-друге, зміна в ієрархії системи суспільних цінностей.

Саме ці виміри інституційних трансформацій розглядає В. Тарасенко на прикладі ідеології споживання: «Що споживати, для чого споживати і як споживати? Ось три центральних питання споживання, котрі проглядаються також через його (соціального інституту-В.С.) ідеологію, систему споживацьких цінностей. Виражаючи безпосередньо ідеологію споживання, система споживацьких цінностей містить у собі утилітарні, соціальні, економічні, естетичні, моральні, культурні, ідеологічні та інші цінності» [9, с. 102].

Цілком очевидно, що система цінностей, яка домінує у певному соціумі та визначає способи мислення і дії всіх соціальних акто-

рів, є одним із найбільш інерційних компонентів соціокультурного простору. Інновації у цій сфері найчастіше зустрічаються із найбільшим опором як з боку суспільної еліти, так і з боку пересічних громадян. Цей факт спричиняє істотні труднощі у творенні нових соціальних інституцій, відповідних модерному суспільству, як «знизу», тобто шляхом природної інституалізації нових соціальних практик, так і «зверху», через промоцію оновлених інституційних форм зацікавленими елітами з метою модернізації суспільства. У другому випадку особливої ваги набуває питання про суб'єктів - ініціаторів трансферу соціальних інституцій та, відповідно, мотивацій, якими вони керуються, здійснюючи ці процеси чи процес модернізації суспільної системи в цілому. Практика трансформації суспільств, які виникли в результаті розвалу СРСР, цілком очевидно демонструє факт істотної різниці у модернізаційних процесах, наприклад, прибалтійських країн та інших держав пострадянського простору. Якщо у першому випадку дії політичних еліт разом із структурами громадянського суспільства принципово не входили у дисонанс із задекларованими модерно орієнтованими цілями та відповідними їм цінностями, то у другому цілком очевидним є факт істотних відмінностей між проклятованими програмами суспільних перетворень та їхніми реальними результатами, спричинений позицією перш за все суспільних еліт (як провладних, так і опозиційно налаштованих).

У сучасній Україні ситуація сприйняття нових ціннісно-нормативних настанов, а, отже, і впровадження інституцій, відповідних модерному суспільству, ускладнюється ще й присутністю факторів, неодноразово фіксованих в емпіричних дослідженнях: істотними суперечностями між владними структурами та громадянським суспільством; низьким рівнем довіри громадян до різноманітних форм вияву громадського життя; ментальною неоднорідністю українського суспільства, наявністю в ньому відчутних поділів, наприклад, регіональних.

Ситуація із трактуванням цінностей як основних чинників модернізації соціальних інституцій ускладнюється ще одним питанням, яке має дискусійний характер: чи є модерні цінності та базовані на них інституції дійсно універсальними, здатними до відтворення у всіх соціальних системах, чи вони, як вважав С. Хантінгтон, повинні розглядатися лише як специфічний продукт західної ліберальної цивілізації, а тому виступають малопридатними для перенесення в інші суспільства? Наступним питанням, продовжуючи

логіку С. Хантінгтона, мало б бути: чи можливі модернізації соціальних інституцій та суспільств в цілому за зразком західних суспільств, чи кожна країна змушена розвиватися за власним сценарієм, творячи оригінальні інституційні форми?

Ще одним чинником трансформації соціальних інституцій виступає певний внутрішній конфлікт в інституціях, які перебувають у процесі оновлення. Тут ми виходимо з положення про те, що базові інституції, орієнтовані на задоволення фундаментальних суспільно значимих потреб, постійно перебувають у стані певного балансу між стадіями свого повноцінного функціонування та дисфункціонування, викликаного зміною соціальної ситуації. Цей факт дозволяє їм безперервно адаптуватися до змінного соціуму, оновлювати свої формальні та сутнісні характеристики, а, отже, зберігатися в соціальному просторі, на відміну від тимчасових інституцій, які із зникненням потреб, котрі вони покликані задовольняти, просто зникають із суспільного поля. Особливо загострюється така ситуація внутрішнього дисонансу в періоди революційного оновлення, модернізації суспільства в цілому, а, отже, і соціальних інституцій, зокрема.

Одним із виявів такого внутрішнього конфлікту є суперечність між сутнісним та організаційним вимірами соціальних інституцій. Важливим компонентом високоформалізованих інституцій є система спеціалізованих організацій, які забезпечують їхню діяльність шляхом гарантування дотримання певних стандартів поведінки всіма, хто підпадає під дію цієї інституції. Наприклад, дія сучасної інституції освіти неможлива без відповідного організаційного забезпечення - наявності системи організацій, які надають освітні послуги відповідного рівня певним категоріям громадян: від раннього дитинства (дошкільні установи) до поважного віку (університети «третього віку»). Цілком очевидно, що спроби адаптувати застарілі, чи просто невідповідні організаційні структури до виконання нових функцій, застосування якісно інших методик роботи ускладнює модернізацію соціальних інституцій, а часом і вихолощує їхній зміст, провокує створення модерних лише за формою соціальних інституцій. Тому саме конфлікт між інноваційними способами задоволення суспільних потреб (сутнісне, функційне наповнення інституції) та застарілими організаційними формами (зовнішній, формальний вимір інституції) виступає як один із важливих внутрішніх чинників інституційних трансформацій, від якого значною мірою залежить успішність цих процесів. Ця ситуа-

ція на прикладі соціальної роботи описується

Т. Семигіною: спроба трансформувати існуючі практики регулювання соціальних проблем, запроваджуючи інноваційні методи роботи в традиційних одержавлених структурах, викликає у автора запитання про реальність існування в Україні інституції соціальної роботи як такої [10].

Ці та інші «побічні» ефекти інституційних трансформацій, зокрема опрацьовані в теорії «інституційних пасток»: ситуацій, коли інституція як реальна практика не відповідає планованим параметрам «інституції-проекту», змодельованого інноваторами, на наш погляд, виступають важливими чинниками інституційної зміни. Вони не лише ускладнюють функціонування інституцій, але і дозволяють їм набути максимально життєздатних форм та змісту.

Раціональність є, безумовно, однією з найважливіших рис будь-якого соціального організму. Її пошуку у всіх формах соціальних взаємодій присвячувалися роботи класиків соціології. Зрештою, і сама соціологічна наука виникла як реакція інтелектуалів на потребу раціоналізувати суспільство з метою нарощення його ефективності, а класичні соціологічні теорії спрямовувалися на пошук раціональних форм задоволення суспільно значимих потреб, які б гарантували загальне благо. Проте, як зауважує С. Макеев, аналізуючи класичні підходи до трактування соціальних інституцій, в кінці ХХ ст. «...дещо істотно змінилося: і світ, і способи його відчуття, розуміння і пояснення. Що стосується світу, то його конститутивними рисами визнається невизначеність..., прогресуюча індивідуалізація приватного життя» [11, с. 19-20]. У стосунку до проблеми динаміки соціальних інституцій це знаходить свій вияв у необхідності визнання можливості, по-перше, віддання переваги, принаймні тимчасової, недостатньо раціональним, з точки зору суспільства, формам задоволення соціально значимих потреб (прикладом такого роду може служити «ефект QWERTY», описаний Д. Нортон), по-друге, свідоме провокування суспільства до інституціалізації таких практик, які дозволяють певним соціальним суб'єктам отримувати невиправдані переваги на шкоду загальним суспільним потребам. Тобто можна стверджувати існування ситуації наявності у соціальному просторі інституційних утворень, які в принципі не здатні виконувати свої функції (щодо суспільства в цілому), оскільки допускають можливість надання небажаних, з точки зору суспільства, преференцій промоутерам соціальних псевдореформ.

Факт паралельного співіснування поряд із легальними соціальними інституціями до-

статньо широко практикованих неформальних правил гри (свого роду інституційного резерву), які можуть за відповідних умов трансформуватися у повноцінні соціальні інституції, відзначається у роботах Д. Норта. У випадку модернізації пострадянських суспільств та їхньої інституційної системи така ситуація доволі часто означає наявність істотних ускладнень для утвердження нових, відповідних модерному суспільству інституцій, які одночасно можна трактувати і як чинники інституційних трансформацій, оскільки нові інституції утверджуються в соціальному просторі, долаючи спротив небажаних, з точки зору суспільства, інституційних форм.

На основі проведеного теоретико-методологічного аналізу проблеми чинників модернізації соціальних інституцій можна зробити наступні висновки, які можуть мати певну значимість не лише для подальших напрацювань у галузі інституційної теорії, але і практичну вагу при реалізації соціальних реформ у сучасному українському суспільстві:

1. Динаміка, трансформації соціальних інституцій є цілком природним способом їхньої життєдіяльності, що набуває особливої ваги в суспільствах, які перебувають на стадії цивілізаційних трансформацій, а, отже, потребує комплексної уваги дослідників: соціологів, економістів, політологів та фахівців інших галузей знань, в яких практикується інституційний підхід до аналізу суспільних феноменів;

2. Є сенс виділяти дві групи чинників інституційних трансформацій:

- по-перше, зовнішні щодо соціальних інституцій. Це передусім зміни соціуму. Вони умовно можуть бути зведені до:

- трансформації чи зникнення потреби, на досягнення якої спрямована інституція. В останньому випадку і сама інституція зникає після певного часу дисфункційного характеру «роботи на себе» та самолегітимації. Така ситуація можлива у випадку із соціальними інституціями, які мають тимчасовий характер, тобто сформовані для задоволення суспільних потреб, які не є базовими, фіксуються лише на певних стадіях функціонування суспільства;
- зміни можливостей, які створюють нові шляхи задоволення цієї потреби, більш ефективні в даній ситуації: появи іншого розуміння цілей діяльності інституції, наявності відмінних соціокультурних умов, які диктують видозміну способів задоволення суспільно значимих потреб, тощо.

Основним чинником цієї групи, на наш погляд, є трансформація ціннісно-нормативної системи певного соціокультурного середовища, тобто поява нових цінностей і базованих на них норм, чи зміна сутнісного наповнення,

розуміння певних цінностей, або зміна ієрархії суспільних цінностей;

- по-друге, внутрішні, які часто є реакцією на зовнішні подразники, а, отже, можуть розглядатися як фактично різновид перших. Їхньою основною причиною є «пошук інституцією» можливостей адаптуватися до змін у соціумі, в якому вона функціонує, до реалізації нових можливостей, які були закладені в потенціал інституції, проте з якихось причин раніше не використовувалися. Вони виникають в результаті:

- цілеспрямованих пошуків можливостей більш ефективної діяльності окремими представниками (агентами – за визначенням О. Іншакова) інституції: індивідуальними (окремі лідери та функціонери-інноватори) або груповими. Іншими словами: навіть окремі особи, діючи в рамках певних інституцій та встановлених ними правил, мають поле для самостійних рішень, експериментування, новацій, і це поле в сучасному індивідуалізованому світі постійно розширюється;

- стихійних варіацій у виконанні функціонерами своїх обов'язків у ділянках «на грані девіації»;

- трансформацій в організаціях (системі організацій), які забезпечують діяльність інституції. При такому варіанті інерція традиційних організаційних форм часто залишається, а, отже, вони намагаються самолегі-

тимізуватися, «вмонтуватися» в нову (псевдонову) систему.

Такі ситуації можуть трактуватися одночасно як загроза стабільності інституцій і внесення в них дисфункцій, які призводять до руйнування інституційних порядків (класичний інституціоналізм), та як одне із важливих джерел, життєво необхідних для соціуму, в т.ч. і самих інституцій як їхньої важливої частини, позитивних інновацій (неоінституціоналізм);

3. Особливої ваги в умовах наростання соціальної невизначеності, багатоваріантності суспільних трансформацій та, відповідно, ризиків, які ними провокуються, набуває проблема суб'єктів: ініціаторів та промоутерів трансформації соціальних інституцій. Зважаючи на різний рівень усвідомлення ними своїх дій та їхніх наслідків, а також на розмаїття їхньої мотивації, зрештою і конкуренції їхніх інтересів, можна спостерігати доволі широкий діапазон наслідків таких інституційних змін: від безумовної адекватності вимогам часу до спроб опору їм і набуття певних вигод для себе при ігноруванні стратегічних потреб суспільства.

Пропоновані висновки мають характер гіпотез, а, отже, вимагають масштабної емпіричної перевірки, що і є одним із можливих напрямків подальших соціологічних досліджень проблеми чинників інституційної динаміки, характеру їхньої дії.

Література

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
2. Макеєв С. Інституційні інкубуси та еволюція суспільств / С. Макеєв // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна – 2011. – Вип. 5. – С. 3 – 9.
3. Головаха Е. Законы институциональных изменений / Е. Головаха // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2011. – №948. – С. 9 – 13
4. Головаха Є. Пострадянська деінституціалізація та становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №4. – С. 5 – 22.
5. Peters G. B. Institutional Theory in political Science. The «New Institutionalism» / B. Guy Peters. – London & New York. : PINTER. – 1999. – 183 p.
6. March J. G. Institutional Perspectives on political Institutions / J. G. March, P. Olsen // Governannce. – 1996. – № 9. – P. 247-264;
7. March J. G. & P. Olsen. Rediscovering Institutions // J. G. March, P. Olsen. – New York : Free Press. – 1989. – 167 p.
8. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке: [пер.с англ.] / Ф. Фукуяма – М. : АСТ : Хранитель, 2006. – 220 с.
9. Тарасенко В. Социология потребления: методологические проблемы / В. Тарасенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 166 с.
10. Семигіна Т. Соціальна робота в Україні: є вона чи її насправді немає? / Т. Семигіна // Соціальна політика і соціальна робота. – 2007. – № 2. – С. 122 – 136
11. Макеєв С. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению / С. Макеєв // Проблеми розвитку соціологічної теорії / Соціологічна асоціація України, Ін-т соціології НАН України ; за ред. М. Шульги, В. Ворони. – К., 2003. – С. 16 – 22.

Світлана Сальнікова

*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*

Svitlana Salnikova

*PhD in Sociology, Associate Professor at Department of Sociology and Social Work,
Lesya Ukrainka Eastern European National University*

Дмитро Миронович

*кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології управління
Донецького державного університету управління*

Dmitry Myronovych

*Candidate in Sociology, Lecturer at Department of sociology of management,
Donetsk State University of Management*

РЕЛІГІЙНА УЧАСТЬ ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ДОСВІД ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇН

У статті розглянуто особливості взаємозв'язку між релігією та структурами громадянським суспільства, а саме – яким чином рівень релігійної участі корелює з рівнем громадянської активності у суспільствах з різними релігійними традиціями. Фокусуючи увагу на посткомуністичних країнах, в рамках дослідження відзначається, що розгляд відношень між релігією та громадянським суспільством проблематизується, власне, станом цього суспільства – відсутністю або слабкою розвиненістю громадянських інститутів, низьким рівнем міжособистісної довіри та соціального капіталу, відсутністю мотивації тощо. Поряд із тим, наслідуючи роботам цілої низки західних дослідників, авторами наголошується, що саме участь у релігійних організаціях відіграла важливу роль у формуванні громадянського простору та становленні відповідних інститутів громадянського суспільства в країнах Європи та США.

Ключові слова: релігійна участь, соціальний капітал, релігійний капітал, громадянська активність, громадянське суспільство.

Features of the relationship between religion and civil society – namely, how the level of religious participation correlates with the level of civic activity in societies with dominance of different religious traditions – are considered in the article. The authors note that the consideration of the relationship between religion and civil society in post-communist countries is problematized by state of this society – the absence or underdevelopment of civil institutions, low levels of interpersonal trust and social capital, lack of motivation. According to the traditions of social capital study authors note that exactly membership in religious organizations played an important role in the formation of civic space and formation of institutions of civil society in countries of Europe and the USA.

Keywords: religious participation, social capital, religious capital, civic activity, civil society.

В статье рассмотрены особенности взаимосвязи между религией и структурами гражданского общества, а именно – каким образом уровень религиозной участия коррелирует с уровнем гражданской активности в обществах с

доминированием различных религиозных традиций. Фокусируя внимание на посткоммунистических странах, отмечается, что рассмотрение отношений между религией и гражданским обществом, проблематизируется самым состоянием этого общества – отсутствием или слабой развитостью гражданских институтов, низким уровнем межличностного доверия и социального капитала, отсутствием мотивации. Наряду с тем, исходя из традиций исследования социального капитала, авторами отмечается, что именно участие в религиозных организациях сыграло важную роль в формировании гражданского пространства и становлении соответствующих институтов гражданского общества в ряде стран Европы и США.

Ключевые слова: религиозное участие, социальный капитал, религиозный капитал, гражданская активность, гражданское общество.

Становище релігії та релігійності у сучасних європейських суспільствах кінця ХХ – початку ХХІ століть зазнало фундаментальних зрушень, пов'язаних з цілою низкою факторів, які у сукупності складають дві протилежні, але взаємообумовлені тенденції. З одного боку, це подальша емансипація соціальних практик від релігійної складової та індивідуалізація пошуків сенсів або їх деінституціоналізація, а з іншого – дії, спрямовані на пошуки колективних тотожностей у контексті «повернення» релігії. Перетворення у релігійній сфері не можуть буди ізольованими від зрушень в інших суспільних галузях та повинні розглядатися у більш загальному контексті сучасних соціальних трансформацій.

Релігія продовжує залишатися невід'ємним елементом публічної сфери європейських суспільств, незважаючи на світський характер більшості з них. Процес деприватизації релігії призводить до все більш активного залучення релігійних інституцій до публічного дискурсу, релігійні лідери усе частіше постають моральними авторитетами при розв'язанні суспільно значущих проблем, релігійним організаціям делегується право певного «медіатора» між політичними інститутами та громадянським суспільством. Відзначені тенденції свідчать, що навіть у зразково модерних західних контекстах вплив секуляризації на суспільство є обмеженим.

Деприватизація релігії та її залучення до публічного дискурсу як певних символічних наративів актуалізує більш ґрунтовну проблему – проблему співвідношення «приватного» та «публічного» простору. Власне дискусія, що точиться навколо співвідношення «приватного» та «публічного», торкається декількох аспектів, пов'язаних із конфліктом між індивідуальною свободою та колективними культурними почуттями (claims of culture), визначенням границь між відзначеними сферами, взаємодії державних інститутів, релігій та громадянського суспільства як простору, що не належить ані державі, ані корпоративному світу, та в межах якого віль-

но зустрічаються та змагаються різноманітні символічні системи.

У такому контексті для нас цікавим є взаємозв'язок між релігією та структурами громадянського суспільства, а саме – яким чином рівень релігійної участі корелює з рівнем громадянської активності у суспільствах з різними релігійними традиціями, що можна зазначити як основну мету даного дослідження. Фокусуючи увагу на посткомуністичних країнах, варто зауважити, що розгляд відношень між релігією та громадянським суспільством, проблематизується самим станом цього суспільства – відсутністю, або слабкою розвиненістю громадянських інститутів, низьким рівнем міжособистісної довіри та соціального капіталу, відсутністю мотивації тощо. Поряд із тим, наслідуючи роботам цілої низки західних дослідників, треба відзначити, що саме участь у релігійних організаціях відіграла важливу роль у формуванні громадянського простору та становленні відповідних інститутів громадянського суспільства в країнах Європи та США.

В межах традиції, закладеної Р. Патнемом, основний акцент в статті буде зроблено на особливостях взаємозв'язку релігійної та громадянської участі, тобто залежності між рівнем громадянської активності і членством в релігійних організаціях у суспільствах з переважним домінуванням Православної традиції. Теоретичною рамкою для розгляду відзначених процесів у статті виступає концепція соціального, а також похідна від неї концепція релігійного капіталів.

Концепт соціального капіталу, що отримав в останнє десятиліття широке поширення в різних міждисциплінарних областях, є прикладом вдалої епістемічної інтервенції з боку економічної науки у суспільствознавство. Його використання різними дослідниками часто є позбавленим змістовної конвенційності, оскільки даний концепт не рідко використовується в контексті аналізу різних рівнів соціального життя. Поряд із тим, різнорівневі підходи щодо соціального капіта-

лу швидше взаємодоповнюють один одного, аніж призводять до множинних інтерпретацій. У сучасній соціальній теорії при аналізі властивостей і характеристик соціального капіталу, способів і форм його відтворення увага акцентується на різних аспектах: характері соціальних зв'язків усередині і між окремими соціальними групами, особливостях реципрокності (взаємообміну) в рамках різних мереж підтримки, рівні міжособистісної та інституціональної довіри тощо.

Найбільшу популярність зазначене поняття отримало у трактуванні Дж. Коулмена, згідно із яким соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що формується в міжособистісних відносинах; зобов'язання та очікування, інформаційні канали і соціальні норми тощо. Соціальний капітал складається з таких елементів, як соціальні мережі, соціальні норми і довіра, які забезпечують умови для координації і кооперації заради взаємної вигоди. «Соціальний капітал – це здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на підставі свого членства у певній соціальній мережі або ширшій соціальній структурі. (...) Здатність до накопичення соціального капіталу не є індивідуальною характеристикою особистості, вона є особливістю тієї мережі відносин, яку вибудовує індивід. Таким чином, соціальний капітал – продукт залученості людини до певної соціальної структури» [1, с. 214-215].

Інший американський дослідник Р. Патнем, виходячи з аналізу функціонування релігійних спільнот в Італії, доходить висновку, що висхідним структурним елементом відтворення соціального капіталу постають мережі громадянської активності, що включають групи інтересів, волонтерські організації, громадянські асоціації тощо. «Чим щільнішою є мережа таких осередків, тим більш ймовірним є співробітництво громадян заради взаємної вигоди. (...) Запаси соціального капіталу – довіра, норми, структури – здатні відтворювати один одного. В результаті оформлюється соціальна рівновага, якій властиві високий ступінь кооперації, громадянська залученість, колективний добробут. Всі ці риси визначають громадянське суспільство» [2].

Результатом подальшої імплементації ідей соціального капіталу як сукупності соціальних зв'язків, мереж неформальних практик та культурних норм до релігійної сфери стала концепція релігійного капіталу. Задля розуміння особливостей участі релігійних груп у публічній сфері сучасних суспільств, більш доцільним було би розглядати її на трьох рівнях: рівні держави, рівні політичної системи

та громадянського суспільства. Згідно із цією логікою, концепт «релігійного капіталу» у його взаємозв'язку з особливостями функціонування публічних сфер посткомуністичних суспільств, а також рівнем їх громадянської участі, може бути теоретично концептуалізований крізь призму ієрархічного підходу (макро-, мезо- та мікрорівні).

На інституціональному рівні релігійний капітал може розглядатися як певний символічний ресурс чи «гранд наратив», що виступає джерелом смислів і символів для легітимації певних суспільних практик. Так, у ряді посткомуністичних країн методи включення в публічний дискурс і форми участі в ньому релігійних організацій (на прикладі Православних церков) дають можливість інтерпретувати релігійні практики в категоріях концепції «конвертації символічного капіталу». Конвертація релігійного капіталу в економічній відбувається як у вигляді пропозицій використовувати культурно-символічні ресурси певної релігійної традиції (переважно Православ'я) в стратегіях культурного розвитку, так і менш опосередковано – у вигляді прямої комерціалізації релігійних практик і складання специфічного ринку релігійних послуг.

На рівні організацій та індивідуальних релігійних практик релігійний капітал розглядається як капітал участі та міжособистісної довіри. Як відзначалось вище, Р. Патнем вважав релігійну участь провідним чинником, який має прямий вплив на громадянську активність через створення мереж соціальної підтримки, виховання моральних цінностей, громадянської відповідальності тощо. Ряд досліджень підтвердили тезу щодо важливості ролі релігійної приналежності в стимулюванні громадянської активності та політичної участі.

Існує декілька визначень поняття «релігійний капітал». Л. Іаннаконе визначає його як «сукупність навичок та досвіду, що є характерними для певної релігії, та включають релігійні знання, знайомство з ритуальними практиками і теологічними доктринами, відносини дружби і довіри між членами даної релігійної групи» [3]. Р. Старк і Р. Фінк подають наступне визначення: «релігійний капітал складається зі ступеня оволодіння і рівня залученості¹ (involvement) в ту чи іншу релігійну культуру» [4]. Для найбільш повної участі в певній релігійній групі потрібною

¹ Англ. варіант «involvement» перекладається і використовується у науковому вжитку як залученість або включеність. З метою уникнення понятійної неузгодженості тут і надалі вживатиметься як поняття «залученість».

є наявність емоційної прив'язаності та внутрішнього релігійного досвіду, що міститься в індивідуальній біографії. Разом – рівень залученості, обсяг знань і емоційна прив'язаність – вони стають тими інвестиціями, котрі протягом часу конструюють релігійний капітал. Особливості формування останнього, в свою чергу, дають можливість будувати пояснювальні моделі релігійних активності та участі.

Традиційно відзначається декілька ключових моментів, що впливають на виробництво соціального капіталу. Перш за все, це диференціація між горизонтальними і вертикальними соціальними мережами, головною відмінністю між якими є характер довіри, притаманний цим конфігураціям мереж: у вертикальних мережах необхідну для співпраці довіру вузько сфокусовано на джерелі влади, тоді як у горизонтальних соціальних мережах відносини довіри є реципроцитами, тобто взаємними [5]. Варто зауважити, що саме горизонтальні структури і неформальні мережі володіють більшим потенціалом для відтворення соціального капіталу. Вертикальність владних відносин характерна таким церковним організаційним структурам як Католицизм та Православ'я, тоді як протестантським громадам притаманним є горизонтальний характер зв'язків. Як зазначає Р. Патнем, «номінально подібні групи можуть використовувати різні типи соціальних взаємозв'язків. Наприклад, всі релігійні організації використовують принципи як рівності, так й ієрархії, але при цьому відносини всередині протестантських конгрегацій традиційно вважаються більш горизонтальними, ніж зв'язки в католицькій церкві. Тим не менш, фундаментальний контраст між горизонтальними і вертикальними зв'язками є цілком очевидним» [2, с. 112-113].

В цілому, розглядаючи феномен релігійного капіталу як різновиду соціального, більшість соціологів відзначає, що релігійні організації і в сучасних суспільствах можуть розглядатися як комунікативні мережі, що суттєво впливають на характер громадянської активності [6]. Разом із тим, варто звернути увагу, що наявні дослідження соціального капіталу демонструють відмінності в силі і життєздатності громадянського суспільства в межах різних соціокультурних просторів. Так, як відзначає Р. Інглхарт, дослідження соціального капіталу в посткомуністичних країнах не демонструють наявності статистичної залежності між соціальними мережами довіри, розвитком людського потенціалу, інститутами громадянського суспільства і рівнем релігійної участі [7].

Особливий інтерес в межах статті задля

перевірки відзначених тверджень та гіпотез щодо формування та відтворення соціального і релігійного капіталу мають дані Всесвітнього дослідження цінностей (WVS); враховуючи той факт, що ми можемо користатися базами даних цього проекту лише за певні роки, інші емпіричні показники також братимуться за відповідний період. Основний акцент при цьому робитиметься на посткомуністичних країнах, культурний простір яких формувалася під значним, або навіть вирішальним, впливом православної традиції (згідно із даними WVS 2008 року в Україні до православних себе віднесло 87,5% респондентів, в Росії – 89,7%, Молдові – 94,3%). При цьому слід мати на увазі, що дані міжнародних порівняльних досліджень фіксують переважно формальні показники релігійної або громадянської участі.

У відповідності із теорією соціального капіталу Дж. Коулмена і Р. Патнема, релігійна участь (котра проявляється у регулярних релігійних практиках – відвідуванні служб, молитвах тощо) має безпосередній вплив на:

- членство у відповідних релігійних організаціях, чия діяльність розгортається в просторі громадянського суспільства, і в межах яких ефект релігійної залученості має найбільшу силу;

- належність до більш широкого кола нерелігійних громадських організацій та асоціацій (благодійних, волонтерських, молодіжних, культурних), що сприяють становленню та розвитку громадянської сфери, виступаючи її невід'ємним елементом.

Один із аспектів, який матиме для нас в контексті статті найбільший інтерес, можна окреслити наступним чином – чи здатна Православна церква зіграти таку ж роль, як Католицька в Польщі чи Литві в 1990-х рр., тобто, з одного боку, стати комунікативною мережею, котра відіграла важливу роль в боротьбі з режимом та становленні громадянських інститутів, а з іншого – виступити як ресурс соціального капіталу та національної ідентичності.

Виходячи з визначення релігійного капіталу «як рівня оволодіння і залученості в певну релігійну культуру», основними змінними для його аналізу використовувалися частота відвідування релігійних (церковних) богослужінь, молитов та самодекларація респондентами власної релігійної приналежності² (belonging).

² Аналогічно до попереднього з метою уникнення понятійної неузгодженості тут і надалі англ. варіант «belonging», який перекладається і використовується у науковому житті як належність або приналежність, вживатиметься як поняття «приналежність».

Як зазначалося, особливості релігійних культур в межах різних суспільств обумовлюють відмінності в стилях релігійної участі. Так, у протестантській Естонії ми можемо спостерігати ситуацію, що є характерною для більшості скандинавських країн, котрі відрізняє відносно низький рівень відвідування богослужінь та декларативної релігійності при досить високому рівні членства в релігійних і церковних організаціях [8, с. 171]. Характерною особливістю, що відрізняє посткомуністичні суспільства з домінуванням Православ'я, є досить високий рівень самодекларації конфесійної приналежності при досить низькому рівні релігійного участі у порівнянні з країнами, де домінує Католицизм. До прикладу, згідно з даними ESS (2008) у переважно православних Румунії з 93,4% приналежних до певного віросповідного напрямку чи конфесії лише 17% принаймні один раз на тиждень, окрім особливих випадків, від-

повідно до яких щотижнева участь у службах є обов'язковою. На рівні ж повсякденних практик ця вимога залишається формальною, оскільки саме самоідентифікація займає домінуючу позицію по відношенню до релігійних практик та релігійної участі. Часто само-референція з Православ'ям стає своєрідним знаком приналежності (badges of belonging) і тим символічним (культурним) капіталом, за допомогою якого індивід вбудовує себе в суспільство і культуру, за відсутності реальної релігійної складової [10]. Як відзначає Ж.-П. Віллем на прикладі Франції, навіть якщо індивід не є релігійним практиком, він зберігає певний «культурний католицизм», який засвоюється в процесі соціалізації [11]. Аналогічно можна говорити і про «культурне православ'я». Проте, в будь-якому випадку і в Україні, і в Росії, і в Румунії та Болгарії православна традиція виступає потужним символічним ресурсом, що значною мірою не зале-

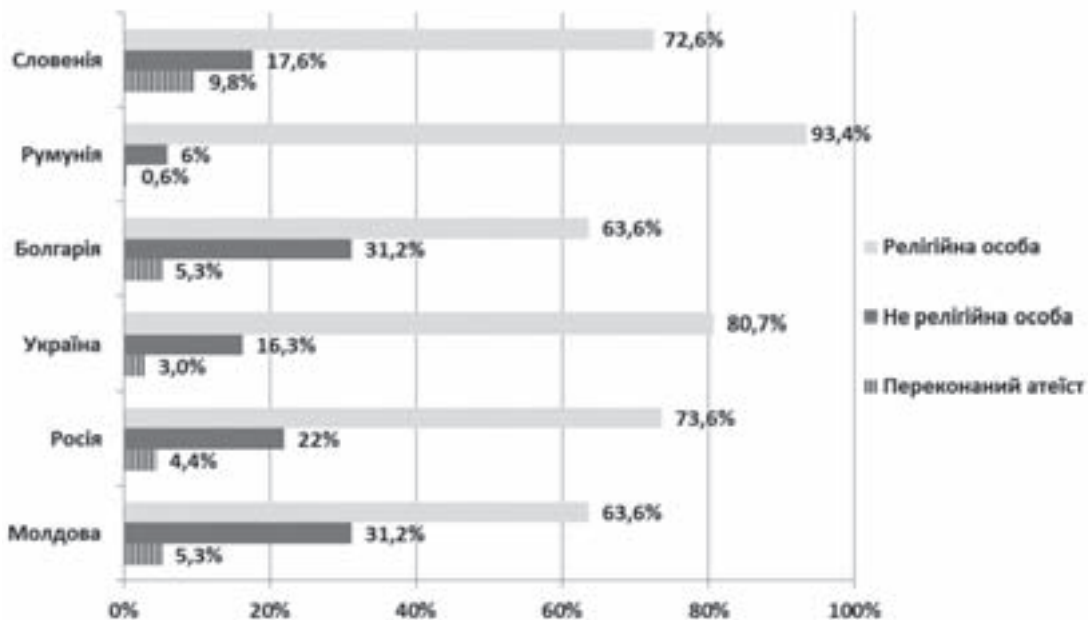

Рис. 1. Рівень декларованої (суб'єктивної) релігійності (WVS, 2005–2008)

відують релігійні служби, Україні – з 74% приналежних лише 15,7% щотижня відвідують релігійні служби, Росії – з 55,5% таких тільки 6,5%, для Болгарії невідповідність іще кардинальніша: 80,7% і 5,7%; тоді як у переважно католицьких країнах ситуація не настільки різке відмінна: для Польщі це 92% і 49,3%, Словенії – 55,6% і 22,1%.

Ця особливість виявляється тісно пов'язаною зі специфікою православної культури. Як зазначає М. Томпк [9], Православ'я відрізняється від західного християнства за цілим рядом аспектів, у тому числі за настановами на відвідування / участь. Причому слід відрізнити «практичні настанови» або «православну практику» від офіційних норм,

жить від регулярних релігійних практик.

Таким чином, ми бачимо значний розрив між показниками самодекларації релігійної приналежності та релігійності (Рис. 1), які є одними із найвищих у Європі, з одного боку, і показниками практичної релігійності, з іншого. І хоча певний розрив між культурною та практичною релігійністю є цілком універсальним і притаманним багатьом суспільствам, українська та російська, а також болгарська, динаміка демонструють це найбільш яскраво.

В даному випадку можна провести певну паралель з тим, що Г. Деві охарактеризувала як «believing without belonging» [12, с. 73-84], однак зі значними зауваженнями щодо тракту-

Таблиця 1

Типологія релігійної залученості (ESS, 2009), %

Країна	Релігійна залученість								Рівень релігійності
	Основні	Модальні	Маргінальні	Культурні	Неоцерковлені		Не релевантні	Немає відповіді	
					1-ше покоління	2-ге покоління			
Росія	13,4	15,3	15,1	29,7	0,4	22,9	3,1	-	53,8
Болгарія	15,3	39,5	14,1	20,5	0,2	10,0	0,3	0,1	79,8
Україна	25,5	26,2	10,4	21,8	0,4	12,3	2,0	1,2	65,5
Румунія	38,0	22,7	27,1	10,2	0,2	0,6	0,4	0,9	92,6
Естонія	7,5	8,4	8,1	44,9	1,3	29,5	0,2	-	26,4
Словенія	23,6	21,2	6,4	24,3	2,4	18,7	2,3	1,0	55,1
Польща	70,0	17,0	2,9	6,2	1,6	2,1	0,1	0,1	92,1
Франція	11,0	14,5	9,0	24,8	10,6	29,7	0,1	0,3	47,1

вання понять віри та участі. Коли йдеться про суб'єктивну релігійність, необхідно враховувати різний ступінь наслідування практикам, а також той соціальний контекст, в залежності від якого інтенсивність релігійності може варіювати. Використовуючи індикатори приналежності до віросповіданням (фактичної і колишньої) і частоти відвідування церкви³ [13, с. 22], які, згідно із Ж. Біллетом [14], є структурно еквівалентними для різних культур, нам вдалося виокремити різні типи релігійної залученості, зокрема, це такі групи як Основні, Модальні, Маргінальні, Культурні, Неоцерковлені. Розподіл між групами демонструє характер релігійності у країні, незалежно від рівня релігійності; при цьому перехід від групи до групи характеризується пониженням традиційної релігійності до повної її індиферентності.

Диференціація рівня релігійності за показником залученості демонструє тенденції, однаково характерні для країн з різними релігійними культурами – Православ'ям, Католицизмом, Протестантизмом. До прикладу, Естонія і Польща різняться не лише відмінними культурами, рівнем релігійності, а й часткою культурно релігійних. Зокрема, в католицькій Польщі, де рівень і церковної участі, і самодекларації релігійності в цілому досить високий, частка культурно релігійних становить лише 6,2%. Подібна ситуація багато в чому обумовлена тією роллю, яку Католицька церква зіграла в процесі становлення Польської державності й досі відіграє у пу-

блічній сфері. Схожа ситуація спостерігається і в Румунії, відмінності полягають лише у тому, що за подібного рівня релігійності, населення цієї країни приблизно однаково розподілилося між трьома релігійними групами (Основні, Модальні, Маргінальні), тоді як поляки концентруються в першій групі – Основні. Це свідчить про те, що релігійність румунів є менш стійкою, і отже, релігійна ситуація є більш динамічною та мінливою. В Естонії в групу Культурних потрапило майже 45% населення, і цей показник цілком прийнятний, якщо врахувати рівень релігійності в країні в цілому (26,4%), а також те, що майже третина населення (29,5%) індиферентна до інституту релігії ось уже друге покоління.

Релігійним маркером в інших посткомуністичних країнах, що представлені в Таблиці 1, користується в середньому чверть населення. Цікавим є також той факт, що в Україні зафіксовано 12,3% неоцерковлених людей у другому поколінні, тоді як в Росії таких майже вдвічі більше (22,9%). Можна припустити, що подібний розподіл обумовлений збереженням процесу релігійної соціалізації в Україні (переважно за рахунок Західних областей) в радянський період, незважаючи на державну політику атеїзації.

Як і у випадку з Румунією, в Росії релігійне населення також рівномірно розподілилося між трьома групами – Основні, Модальні, Маргінальні, – що свідчить про нестійкість релігійного участі тієї половини росіян, котра відносить себе до категорії релігійних. Випадок Франції представлений в таблиці як особливий, в світлі абсолютизації в державі принципу лаїчності (10,6% неоцерковлених в першому поколінні), як емпіричне підтвердження тези Ж.-П. Віллема. Таким чином, емпіричним шляхом вдалося виокремити з

³ Відповідна змінна створена шляхом посилення церковної приналежності елементарним періодичним відвідуванням церкви, при цьому враховувався також тимчасовий аспект рівня релігійної приналежності (згідно зі Р. Старком та Р. Фінком релігійний капітал конструюється протягом певного часу, відповідно, в такому контексті слід розглядати і його складові).

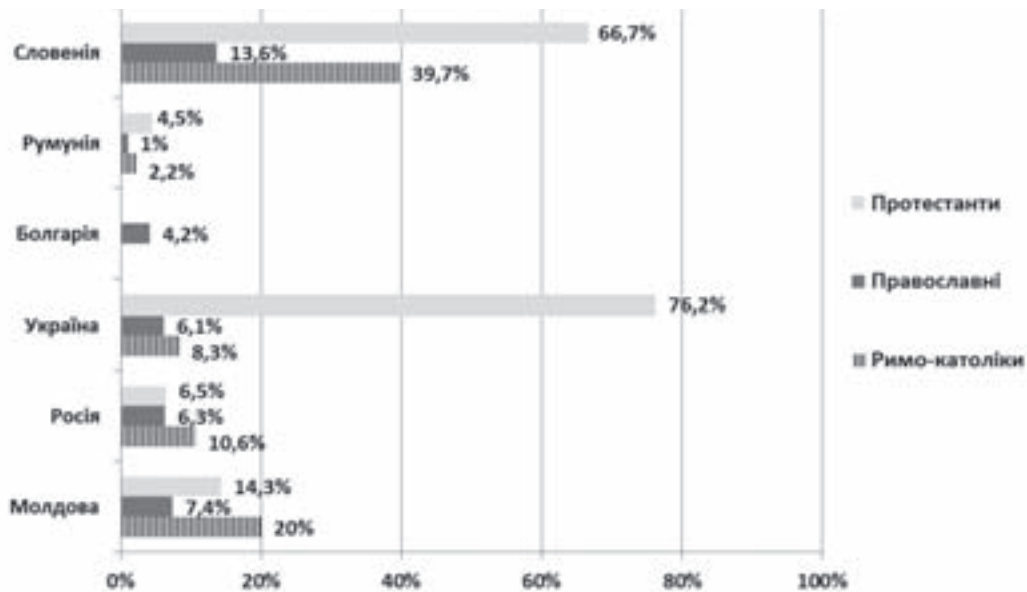

Рис 2. Активні / Неактивні члени церковних чи релігійних організацій / Конфесійна приналежність (WVS, 2005–2008)

релігійного капіталу ту культурну складову, за допомогою якої індивіди вбудовують себе в суспільство і культуру за відсутності власне релігійного змісту.

Розглядаючи дані щодо конфесійної приналежності і членства в релігійних і церковних організаціях, можна констатувати, що у зазначених країнах даний показник є вкрай низьким серед православних віруючих (Рис. 2). На цьому тлі досить високу активність демонструють протестантські церковні організації, де рівень залученості в життя релігійної громади вкрай високий внаслідок більш розгалуженої та гнучкої мережевої структури, а також механізмів та практик рекрутування нових членів. Так, в Україні, де третина офіційно зареєстрованих релігійних організацій (станом на 1 січня 2010 р. – 28,8%) є протестантськими, показник участі в релігійних організаціях та асоціаціях серед тих, хто відвідує церкву кілька разів на тиждень або хоча б раз на тиждень, становить 76,2% серед протестантів проти 6,1% серед православних віруючих (інституційна мережа протестантських організацій відрізняється від православної високою кількістю розгалужених місій, відсутністю поняття «канонічна територія», фіксованим членством та прийняттям віри у свідомому віці). Це частково підтверджує згадану вище тезу щодо диференціації між вертикальними і горизонтальними соціальними мережами, де останні мають відчутно більший потенціал для відтворення та накопичення соціального капіталу.

Як відзначає Р. Інглхарт, аналіз даних WVS дає можливість констатувати наявність позитивної кореляції між частотою регулярного

відвідування церкви та участю в релігійних організаціях та асоціаціях в країнах Західної Європи. Позитивний зв'язок між активним / неактивним членством в релігійних організаціях та частотою відвідування релігійних служб існує також і для розглянутих країн (Болгарія, Молдова, Румунія, Росія, Словенія, Україна). Для всіх країн залежність між вищезгаданими змінними статистично значуща на рівні 0,01, при цьому значення коефіцієнту кореляції становить 0,4 для Словенії та України, 0,3 – для Молдови і Росії, і всього 0,1 – для Болгарії та Румунії (у попередній хвилі дослідження 1995 року ці показники були також значущі, але лише для Болгарії відповідний коефіцієнт становив 0,1, для Росії і Румунії – 0,3, для Словенії, Молдови та України – 0,4). Таким чином, серед тих, хто відвідує церковні служби частіше, ніж раз на тиждень або хоча б раз на тиждень, велика частка членів зазначених організацій. При цьому інтенсивність відвідування церковних служб серед розглянутих країн має низхідний характер з максимумом у католицькій Словенії та мінімальною частотою у православних Болгарії та Румунії.

Разом із тим, в рамках концепції Р. Патнема підкреслюється, що сила і згуртованість громадянського суспільства значним чином обумовлена приналежністю до груп з різних сфер: професійних спілок та благодійних асоціацій, культурних об'єднань та екологічних рухів тощо. Релігійна участь у цьому контексті виконує функцію «з'єднуючого» (bridging) соціального капіталу, в даному випадку гетерогенних груп.

У Таблиці 2 представлені дані щодо членства в різних громадських об'єднаннях у пері-

Таблиця 2

Активне членство в різних громадських асоціаціях і об'єднаннях (WVS, 1995, 2005–2008), %

Країна	Церковні		Благодійні / Волонтерські		Освітні		Спортивні		Політичні	
	1995	2005	1995	2005	1995	2005	1995	2005	1995	2005
Болгарія	3,1	4,3	1,6	2,1	3,5	2,8	3,8	2,7	5,7	5,1
Польща	–	22,7	–	10,5	–	–	–	13,9	1,1	7,5
Румунія	38,4	9,8	6,4	1,2	9,2	1,8	9,7	2,0	12,0	3,8
Словенія	29,4	28,7	10,6	17,3	8,5	16,6	19,1	29,9	4,7	6,9
Молдова	32,5	32,6	3,9	7,7	9,2	15,3	9,8	14,2	2,9	9,0
Росія	5,6	12,0	1,4	6,0	5,6	10,0	6,2	13,0	1,9	5,0
Україна	9,0	16,9	1,5	5,4	5,0	8,8	4,5	10,4	1,5	6,7

од з 1995 по 2005 рр. Розглянуті країни можна розділити на дві групи. Болгарія, Польща, Румунія і Словенія є членами Євросоюзу, відповідно, можна припустити, що рівень участі в громадських організаціях тут буде вищим, аніж в країнах, які не входять до Євросоюзу – Україні, Росії, Молдові.

В цілому можна відзначити досить низький рівень участі у всіх країнах, за винятком Словенії та Польщі. Відносно позитивна динаміка відзначається лише у церковній участі в Україні (+8%) та Росії (+6%), разом із тим це зростання не впливає на збільшення участі в інших громадських об'єднаннях. Також спостерігається істотне зниження рівня участі за всіма показниками в Румунії. Словенія відрізняється найбільшим прогресом в аспекті формування громадянських інститутів, інші ж країни-члени Євросоюзу не суттєво відрізняються від колишніх пострадянських країн. На прикладі Словенії можна зазначити наступне: зростання участі в громадських

пільствами станом на 2008 рік [15]. У зв'язку із низькими показниками «участі» складно визначити які-небудь істотні взаємозв'язки. Тим не менш, на рівні 0,05 із значеннями, що не перевищують 0,1 після заокруглення, статистично значущою є залежність між частотою відвідування церкви і участю в благодійних організаціях для таких країн як Україна, Молдова, Росія, Словенія (1995). Зберігають і дещо підсилюють свої позиції до 2008 Україна і Словенія. Враховуючи слабкість і нерозвиненість інституту благодійності та волонтерства в Україні, цей статистично зафіксований результат можна вважати перспективою розвитку відповідного громадянського інституту.

Фіксація такого взаємозв'язку наптовхнула на пошук інших його підтверджень. Оскільки відсоток значним чином залежить від абсолютних чисел, зокрема, кількості населення в кожній країні та обсягу вибірок, то тут більш доречними для порівняння будуть показники участі – членства у добровільних організаціях,

Таблиця 3

Показники участі – членства в добровільних організаціях (EVS, WVS*)

Країна	EVS, 1990	EVS, 2000	WVS, 2005	EVS, 2008
Польща	0,60	0,40	0,73	0,23
Україна	0,50**	0,45	0,57	0,30
Болгарія	0,70	0,36	0,18	0,33
Румунія	0,40	0,31	0,12	0,44
Словенія	0,60	0,98	0,76	1,08 (0,9***)
Франція	–	0,63	–	0,74

** дані WVS, 1995

*** без позиції «спортивні та оздоровчі організації»

об'єднаннях за розглянутий період не призвело до зростання церковної участі; воно практично не зазнало відчутних змін.

Таким чином, можна констатувати, що значущих змін в громадянській сфері в Україні, Росії та Молдові не відбулося, рівень участі в цілому залишається вкрай низьким у порівнянні із центрально- та західноєвропейськими су-

представлені як доля всього членства, яка припадає на одного респондента⁴.

Аналізуючи дані таблиці 3, особливо варто відмітити наступні два моменти. Перший – це випадок Словенії, котра демонструє той факт,

⁴ Розрахунки індексів з метою їх міжкраїнового порівняння застосовували також Ф. Адам і Д. Подменк [16, с. 40–41].

що практично кожен її громадянин задіяний у будь-якій організації; найбільшою популярністю серед словенів користуються спортивні та оздоровчі організації (20,2%), і навіть «ігнорування» (анулювання позиції при розрахунку індексу) цього виду участі свідчить про найвищу активність цього народу у порівнянні з іншими: практично кожен задіяний у якійсь добровільній організації. Другий – це те, що Україна демонструє не гірші результати, аніж країни, які мають комуністичне минуле, але сьогодні належать до Європейського Союзу; отож, зафіксована раніше перспектива є цілком обґрунтованою.

Ілюстрацією рівня участі в благодійних та волонтерських організаціях в країнах Східної Європи може стати так званий Світовий індекс благодійності (World Giving Index), який конструюється з подальшим оприлюдненням на основі даних опитувань інституту Геллапа⁵.

При формуванні рейтингу як індикатори використовувалися три основні питання щодо практик добровільної допомоги та благодійності, які мали місце в останній місяць: 1) чи жертвували Ви гроші громадським організаціям? 2) чи брали Ви участь у волонтерській діяльності? 3) чи допомагали Ви незнайомим людям, які потребували допомоги? Слід за-

часу на волонтерську діяльність стосувалося політичних і релігійних організацій, зареєстрованих благодійних об'єднань та громадських асоціацій. Внаслідок впорядкування за зниженням значення індексу більшість країн Східної Європи потрапляють в нижню половину рейтингу, що містить 153 позиції.

Цікавою є закономірність, відповідно до якої ті країни пострадянського простору з домінуванням Православ'я, де відзначається найбільш високий рівень самодекларації релігійної приналежності, займають найбільш низькі позиції в загальному рейтингу зі 153 країн (Рис. 3). Так, Словенія знаходиться на 62, Молдова – 100, Білорусь – 106, Росія – 138, Болгарія та Румунія на 141 і 142, Україна – 150 місці. З європейських країн верхні позиції займають Ірландія, Швейцарія і Нідерланди, нижні – Україна та Сербія.

Окреслену ситуацію скоріше можна пояснити низьким рівнем соціальної довіри, аніж домінуючою релігією (Таблиця 4).

Згідно із наведеними даними мешканці України, Молдови, Румунії, Болгарії, Словенії не схильні довіряти будь-яким державним інститутам. При цьому мова йде скоріше про недовіру населення Східної Європи, перш за

Таблиця 4

Рівень інституційної недовіри* (WVS, 2005), сер. бал

Довіра до ...	Україна	Молдова	Румунія	Болгарія	Словенія	Швейцарія	Польща
Церква	2,16	2,05	1,55	2,34	2,79	2,56	2,00
Телебачення	2,50	2,52	2,46	2,26	2,70	2,75	2,63
Преса	2,60	2,70	2,60	2,58	2,82	2,72	2,65
Профспілки	2,75	3,03	2,94	3,15	2,85	2,68	2,87
Міліція	2,86	3,03	2,71	2,46	2,70	2,02	2,56
Судочинство	2,87	2,96	2,91	2,80	2,82	2,12	2,81
Уряд	2,93	2,89	3,00	2,85	2,93	2,27	3,06
Парламент	3,09	2,97	3,17	3,13	3,07	2,43	3,19
Політичні партії	3,17	3,17	3,27	3,19	3,22	2,84	3,34
Благодійні / Волонтерські організації	2,52	2,63	2,53	2,71	2,65	2,26	2,28
Жіночі рухи	2,55	2,70	2,63	2,76	2,67	2,41	2,49
Екологічні рухи	2,58	2,75	2,59	2,72	2,63	2,26	2,40
Європейський Союз	2,65	2,46	2,37	2,37	2,73	2,67	2,61
Громадянські об'єднання	2,64	3,16	2,92	2,73	3,05	2,29	2,99

*5-ти бальна шкала, де 1 – повна довіра, 5 – повна недовіра

значити, що питання про надання грошей або

все, до політичних і владних інститутів, і як наслідок, до громадських організацій, діяльність яких активізувалася з моменту падіння

⁵ <http://www.worldview.gallup.com>

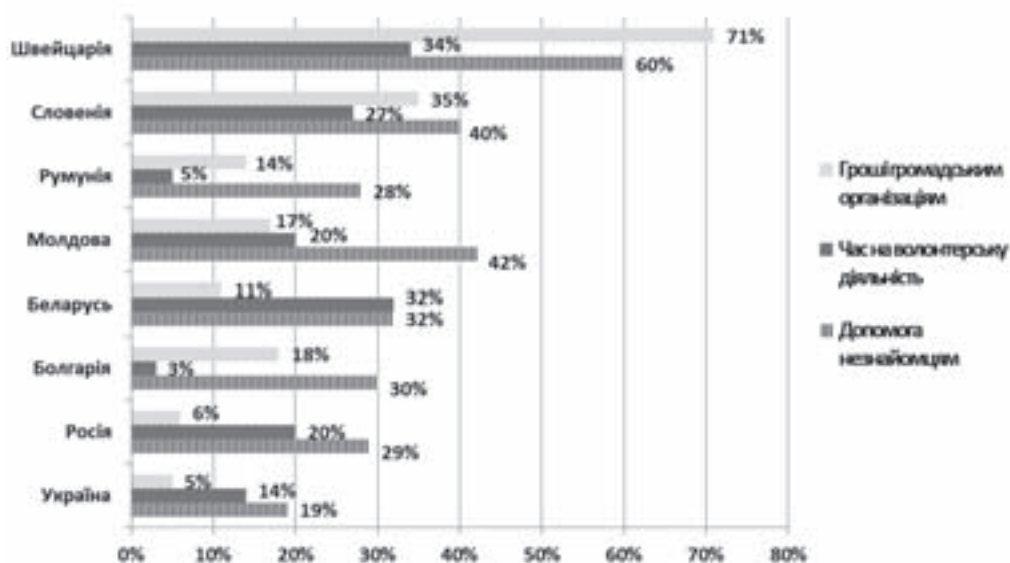

Рис 3. Участь у благодійних та волонтерських організаціях (Джерело: Gallup's WorldView World Poll, 2010: <https://www.cafonline.org/navigation/footer/aboutcaf/publications/2010publications/worldgiving-index.aspx>)

комуністичного режиму, за якого будь-які громадські рухи строго контролювалися владою. Можливо, що відсутністю довіри до відзначених організацій пояснюється і незначна участь в них. Так, найвищий рівень довіри має інститут церкви (йому довіряє 60,8% населення Болгарії, більше 70% – України, Молдови та Польщі, 88,1% – Румунії, і лише 34,3% – Словенії); також на свою активну / неактивну участь у релігійних організаціях вказують 4,3% болгар, 9,8% румунів, 17% українців, 22,7% поляків, 28,7% словенців і 33% молдаван. При цьому коефіцієнт кореляції між довірою до інституту церкви та участю в ньому досить високий – 0,5 для України і 0,4 для Молдови та Словенії – і має статистичну значущість на рівні 0,01. Таким чином, участь в цьому інституті можна пояснити (більш, ніж на 20% = R^2) рівнем довіри до нього у вищезгаданих країнах. У Румунії та Болгарії при досить високому рівні довіри спостерігається низький рівень участі, хоча взаємозв'язок також є статистично значущим (становить 0,2 на рівні 0,01). Цікаво, що в Польщі участь у церковних організаціях не є значно обумовленою рівнем довіри до інституту церкви, – у цьому сенсі Польща є схожою до двох попередніх країн.

Зовсім інша ситуація спостерігається з профспілками, до яких належать в середньому 7% населення Болгарії та Румунії (7,2% і 6,6% відповідно), 13,4% – у Польщі, трохи більше 19% – в Молдові та 20% – в Україні та Словенії. Рівень довіри до цієї організації достатньо низький в усіх країнах. При цьому коефіцієнт кореляції статистично значущий на рівні 0,01 і досить відчутний – 0,3, але зі

знаком мінус, для України і Молдови (для інших країн значення коефіцієнту трохи нижче і становить 0,1–0,2). Це свідчить про те, що члени даної організації не вірять в її можливості, і, скоріше за все, є такими «за звичкою» (як правило, членами профспілки є члени одного і того ж трудового колективу, в котру вступають разом з прийомом на роботу). Така ж, негативна, але незначна кореляція (0,1–0,2) спостерігається у випадку з політичними партіями, екологічними рухами, волонтерськими та благодійними організаціями.

Відсутність довіри до будь-яких громадських організацій та об'єднань безвідносно до напрямку їхньої діяльності (чи то волонтерська, чи то політична – немає значення) пояснює низьку участь в них громадян країн Східної Європи; більш високий рівень довіри має інститут церкви, але цей капітал церква практично не використовує, або ж використовує з метою вельми інструментальною та прагматичною.

Таким чином, виходячи із припущення, що участь в соціальних мережах підтримки, які є похідними від членства в релігійних організаціях, відіграють важливу роль у активізації громадянської та асоціативної участі в цілому, можна констатувати наступне. З одного боку, розглянуті дані зафіксували позитивну кореляцію між релігійною участю і рівнем релігійної залученості та членством в релігійних організаціях. У розглянутих випадках найбільш вираженою ця залежність є в межах протестантського середовища. З іншого боку, у більшості посткомуністичних країн відсутньою є будь-яка статистично значуща залежність між релігійною участю та участю в

нерелігійних громадських організаціях і асоціаціях. Тобто можна стверджувати, що процеси релігійного відродження з інтенсивним церковним будівництвом, розширення мереж як традиційних, так і нетрадиційних релігійних громад протягом першого десятиліття після розпаду СРСР не призвели до суттєвого паралельного росту мережі громадянських об'єднань та організацій і відповідного зростання громадянської активності. Зафіксоване незначне зростання релігійної та церковної участі в Україні, Росії та Молдові не позначилося на приналежності до більш широкого кола нерелігійних громадських організацій та асоціацій. Інститут церкви, який має стабільно високий рівень інституційної довіри, практично ним не користується, залишаючись, на

відміну від країн Західної Європи, пасивним учасником громадянського суспільства. Руїнація, завдана радянською владою релігійній культурі, консерватизм та інертність традиційних релігійних інститутів (переважно Православних), відсутність активної місіонерської діяльності й чітко артикульованої громадянської позиції, небажання вести певний діалог із суспільством не сприяють залученню нових послідовників та активізації релігійної участі. У більшості країнах пострадянського простору (переважно Православних) релігія постає певним символічним ресурсом, часто заполітизованим, та таким, що не має прямого зв'язку як із систематичними релігійними практиками, так і з розбудовою мереж в просторі громадянського суспільства.

Література

1. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий [Электронный ресурс] / Дж. Коулман. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/217/076/1232/011kOULMAN.pdf>.
2. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии / Р. Патнэм. – М. : Ad Marginem, 1996. – 287 с.
3. Iannaccone L. R. Religious Practice: A Human Capital Approach [Electronic resource] / L. R. Iannaccone. – Mode of access : http://csrs.nd.edu/assets/50013/religious_practice_a_human_capital_approach.pdf.
4. Finke R. Spiritual Capital: Definitions, Applications, and New Frontiers [Elektronik resource] / R. Finke. – Mode of access : <http://www.metanexus.net/archive/spiritual-capitalresearchprogram/pdf/finke.pdf>.
5. Fennema M. Civic Community, Political Participation and Political Trust of Ethnic Groups / M. Fennema, J. Tillie // Connections. – 2001. – Vol. 24(1). – Pp. 26 – 41.
6. Willaime J.-P. Religion in Ultramodernity / J.-P. Willaime // Theorising Religion. Classical and Contemporary Debates. – ed. by James A. Beckford and John Walliss. – Aldershot, Ashgate, 2006. – pp. 77 – 89.
7. Pippa N. Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide / N. Pippa, R. Inglehart. – Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2004. – 348 p.
8. Pollack D. Religious Change in Europe: Theoretical Considerations and Empirical Findings / D. Pollack // Social Compass, 2008. – 55(2). – Pp. 168 – 186.
9. Tomka M. Is Conventional Sociology of Religion Able to Deal with Differences between Eastern and Western European Developments? / M. Tomka // Social Compass. – 2006. – 53(2). – Pp. 251 – 265.
10. Borowik I. Between Orthodoxy and Eclecticism: On the Religious transformation of Russia, Belarus and Ukraine / I. Borowik // Social Compass. – 2002. – 49(4). – Pp. 497 – 508.
11. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки XXI-го століття / Ж.-П. Віллем. – К. : Дух і Літера, 2006. – 331 с.
12. Davie G. New Approaches in the Sociology of Religion: A Western Perspective / G. Davie // Social Compass. – 2004. – 51(1). – Pp. 73 – 84.
13. Миронович Д. Религиозный капитал и религиозное участие в странах новой восточной Европы / Д. Миронович, Е. Решетняк, С. Сальнікова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. – 2013. – 1(4). – С. 16 – 27.
14. Billiet J. Assessing Cross-National Construct Equivalence in the ESS: The Case of Religious Involvement / J. Billiet, J. Welkenhuysen-Gybels // Paper presented at the European Conference on Quality and Methodology in Official Statistics, Mainz (Germany), 24–26 May 2004.
15. Pichler F. Patterns of Formal and Informal Social Capital in Europe / F. Pichler, C. Wallace // European Sociological Review, 23. – 2007. – Pp. 423 – 435.
16. Адам Ф. Социальный капитал в европейских исследованиях / Ф. Адам, Д. Подменик // Социологические исследования. – 2010. – № 11. – С. 35 – 48.

УДК 316.33

Сергій Устич*кандидат філософських наук, доцент,
директор Інституту транскордонного співробітництва (Ужгород)***Serhii Ustych***Candidate of Philosophy, Associate Professor,
director of Institute for Transfrontier Cooperation (Uzhgorod)*

СУТНІСТЬ СУЧАСНИХ ТРАНСКОРДОННИХ ПРОЦЕСІВ ТА ЇХНЄ КАТЕГОРІАЛЬНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ

У статті аналізуються фактори, що зумовлюють зростаюче значення сучасних транскордонних процесів. Розкриваються основні проблеми їхньої соціологічної рефлексії: недостатня чіткість у визначенні основних категорій; підміна понять; слідування принципу політичної доцільності. Для вирішення цих проблем автор пропонує використати системну методологію дослідження суспільних явищ. З позицій системного бачення пропонується дефініція категорії «транскордонні процеси», досліджується сутність транскордонних явищ та їхня рівнева структура. Показано важливість системного розуміння родових категорій для аналізу видових понять, зокрема таких, як «транскордонне співробітництво» та «транскордонна статистика». Підкреслюється ефективність системної методології для вирішення практичних питань управління транскордонними процесами, про що свідчать результати міжнародних проектів, реалізованих Інститутом транскордонного співробітництва, зокрема за Програмами ENPI Європейського Союзу та Вішеградського Фонду.

Ключові слова: транскордонні процеси, системна методологія, транскордонне співробітництво, транскордонна статистика.

In the article the factors that contribute to the increasing importance of modern transborder processes are analyzed. The basic problems of their sociological reflection: the lack of clarity in the definition of the main categories, substitution of notions, following the principle of political expediency are described. To solve these problems the author proposes to use the system methodology of the study of social phenomena. From the standpoint of system vision definition of the category «transborder processes» has been proposed; the essence of transborder phenomena and its level structure is explored. The importance of system understanding of the tribal categories for the analysis of modes, in particular, such as «transborder cooperation» and «transborder statistics» is considered. The efficiency of system methodology for solving practical issues in management of transborder processes is underlined and evidenced by the results of the international projects implemented by the Institute for transborder cooperation, particularly within the EU ENPI Program and the International Visegrad Fund.

Keywords: transborder processes, system methodology, transborder cooperation, transborder statistics.

В статье анализируются факторы, обуславливающие возрастающее значение современных трансграничных процессов. Раскрываются основные проблемы их социологической рефлексии: недостаточная четкость в определении основных категорий; подмена понятий; следование принципу политической целесообразности. Для решения этих проблем автор предлагает использовать системную методологию исследования общественных явлений. С позиций системного видения предлагается дефиниция категории «трансграничные процессы», исследуется сущность трансграничных явлений и их уровневая структура. Показана важность системного понимания родовых категорий для

анализа видових понять, в частині таких, як «трансграничне співробітництво» і «трансгранична статистика». Підкривається ефективність системної методології для рішення практичних задач управління трансграничними процесами, о чм свідчать результати міжнародних проєктів, реалізованих Інститутом трансграничного співробітництва, в частині по Програмам ENPI Європейського Союзу і Вишеградського Фонду.

Ключеві слова: трансграничні процеси, системна методологія, трансграничне співробітництво, трансгранична статистика.

Свого часу соціальна імплементація інституту кордону стала масштабним вторгненням людини в природну організацію світу, зокрема його просторових характеристик. Кордон¹, встановивши штучні міждержавні розмежування, «розірвав» простір політично. Тим самим він став одним із найбільш контроверзних явищ суспільства.

Сучасна глобалізація життєдіяльності продукувала нову філософію просторового розмежування держав, а з ним і буття людини. Ми є очевидцями розгортання вкрай суперечливого процесу: з одного боку – майже повного подолання кордонів (як у випадку країн – членів Європейського Союзу), чи бодай їхнього «розмивання», з іншого – свого роду реінкарнації жорстких державно-територіальних розмежувань. Зокрема, сучасні кордони між Сходом та Заходом Європи *шляхом жорсткої регламентації обмежують одне із основних природних прав людини – право на вільне пересування*².

За умов радикальних політичних змін, пов'язаних із розпадом Радянського Союзу та появою нових гравців на геополітичній арені Європи на початку 90-х років ХХ ст., комунікація через кордони суттєво трансформувалася. Вона стала значно масштабнішою, динамічнішою та прагматичнішою. Як результат, явища, пов'язані із кордонами, справляють все більший вплив на життєдіяльність людей.

Зважаючи на це, проблеми кордонів в минулому і зараз викликали (і викликають) у соціуму значний пізнавальний інтерес. Тому наукове співтовариство має чималі досягнення в аналізі тих чи інших сторін кордонів та пов'язаних з ними явищ. Зокрема, опрацьовано великий масив історичних даних про

¹ Під поняттям «кордон» сьогодні розуміють дійсні чи уявні лінії на земній поверхні, які визначають межі сухопутної і водної території держави (державної території).

² Сумно констатувати, що сьогодні, на початку III тисячоліття, багато хто з громадян може із заздрістю згадувати першу «неписану» конституцію Англії – «Велику хартію вольностей» («Magna Charta libertatum»), прийняту ще в 1215 р. Адже статтями 41 і 42 цього легендарного документу закріплювалися права кожного вільно пересуватися як в межах країни, так і виїжджати за межі королівства [1].

виникнення кордонів. Здобута різноманітна інформація щодо їхньої природи та тенденцій розвитку. Припіднято покрив таємничості над взаємозалежністю елементів тріади «кордон, війна, мир». Одне слово, в осмисленні цих вкрай важливих явищ суспільного буття є значні фактологічні і концептуальні здобутки [2 - 8].

Тим більш дивним є той факт, що сьогодні, на мою думку, залишаються невирішеними деякі важливі проблеми, що торкаються самої сутності сучасних кордонів. Це зовсім не схоластичні питання. Відповідь на них дозволить уникнути плутанини й помилок у теоретичних пошуках, а значить, й дезорієнтації в практичній роботі.

Найперше, *їдеться про чітку ідентифікацію змісту основних понять*, що відображають зміст кордонів. Недаремно, ще Кант закликав диспутантів: «Спершу домовтеся про поняття!».

Свідченням того, що в категоріальному відображенні явищ, пов'язаних із кордонами, є «білі плями», може слугувати хоча б той факт, що в наукових дослідженнях та політико-правових документах *одні й ті ж феномени нерідко позначаються різними поняттями*. Зокрема, сьогодні в обігу велика кількість термінів, які характеризують співпрацю суб'єктів через кордони: «прикордонне співробітництво», «прикордонні зв'язки», «транскордонне співробітництво», «міжтериторіальне співробітництво», «міжрегіональне співробітництво», «транснаціональне співробітництво» і т.д.

Сама по собі диверсифікація понять є позитивною, проте *вона повинна ґрунтуватися на відображенні реальних відмінностей об'єктів та їхньому чіткому означенні*. Інакше може виникнути ланцюжок супутніх проблем, коли *невизначеність родових понять тягне за собою дезорієнтацію у розумінні видових*. На підтвердження цього доречно згадати ситуацію, що мала місце на представницькому форумі керівників статистичних відомств та дослідників європейських країн – Міжнародній конференції «Розвиток Європейської статистичної системи зі Східним партнерством – напрямки

та стратегія» (м. Краків, Польща, жовтень 2011 року). В процесі дискусії широко оперувалося поняттям «транскордонна статистика», яке повинно б відображати процеси комунікації через кордони. Проте на питання, що ж складає зміст цього терміну і які за обсягом явища воно відображає, ані керівництво Євростату, ані учасники конференції не змогли дати однозначної відповіді. І це не дивно, адже статистика тільки оцінює в кількісній формі певні об'єктивні явища, в даному випадку пов'язані з кордонами. *Якщо ж немає єдиного розуміння самих цих явищ, то, зрозуміло, не буде й їхнього адекватного статистичного відображення.*

Або ж ще одна проблема, яка виникає у зв'язку з певною підміною понять. До прикладу, Федеральними Зборами Росії в 2002 р. було ратифіковано схвалену в 1980 р. Європейську рамкову конвенцію про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владними структурами, що їх представляють («The European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities»). Проте в офіційному перекладі документу на російську мову («Европейская рамочная конвенция о приграничном сотрудничестве территориальных сообществ и властей») замість терміну «Transfrontier Co-operation» («транскордонне співробітництво») використовується термін «приграничное сотрудничество» («прикордонне співробітництво»). *Тим самим законодавцем було суттєво звужено зміст поняття «транскордонне»* [9]. Це ж тлумачення терміну міститься і в офіційному перекладі ратифікованого Росією в 2008 р. «Протоколу № 2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владними структурами, що їх представляють, який стосується міжтериторіального співробітництва» [10]. Ще раніше термін «прикордонне співробітництво» був зафіксований в основному внутрішньодержавному документі, що регламентує зовнішні відносини регіонів – «Концепції прикордонного співробітництва в Російській Федерації», схваленій Урядом Російської Федерації у 2001 р. (закон з цього приводу поки не прийнятий) [11].

Інколи у вживанні термінів, пов'язаних із кордонами, *виразно проглядається політична доцільність.* До прикладу, тільки цим можна, очевидно, пояснити той факт, що до числа країн, на які поширюється політика Європейського Союзу і які позначені поняттям «східне партнерство», не віднесена чи не «найсхідніша» із східних держав – Росія [12].

На жаль, трапляються й такі випадки, коли при позначенні тих чи інших кордонів або геополітичних реалій *використовується й химерна суміш із наукової некоректності та політичної заангажованості.*

Тому *метою цієї статті і є аналіз сутності транскордонних процесів та їхнього понятійного відображення.*

Кордон – явище статичне. Динамічною формою існування кордонів є транскордонні³ процеси (ТКП) (транскордонні явища, транскордонні потоки, транскордонне). Транскордонні процеси існують відтоді, відколи існують кордони⁴. Транскордонними процесами можна в однаковій мірі назвати, скажімо, військове вторгнення держави на територію іншої чи романтичне спілкування закоханих наперекір кордонам за допомоги поштових голубів.

У зв'язку із відносною нерозвинутістю транскордонних процесів та їхніми примітивними формами, з одного боку, та тим, що зазвичай вони мали місце на територіях, безпосередньо прилеглих до кордонів, з іншого – *транскордонна комунікація тривалий час (аж до останніх десятиліть) асоціювалася з прикордонною.*

Проте з революційними науково-технічними змінами (зокрема появою принципово нових засобів транспорту та зв'язку) і пов'язаними із цим глобалізацією та динамізацією суспільного розвитку в другій половині минулого століття *масштаби, інтенсивність та різноманітність форм транскордонних процесів зросли в порядки разів.*

Вміщувати принципово нову якість транскордонної комунікації в прокрустове ложе поняття «прикордонні відносини» («прикордонні зв'язки») стало зовсім некоректно з наукової точки зору, і контрпродуктивно – з практичної.

Щоб адекватно відобразити сутність сучасних транскордонних процесів, на мій погляд, *слід керуватися методологією системного дослідження суспільства.* Цей вибір зумовлюється трьома головними обставинами.

1. Тільки системна методологія як інструмент інтегративного аналізу здатна нині адекватно відобразити природню, органічну єдність вельми різних за своєю природою факторів, що впливають на кордони – від суб'єктних до матеріально-речових.

³«Transborder (transfrontier)» (англ.) означає «через кордон, по той бік кордону».

⁴ Розробкою теорії кордонів та транскордонних процесів займається Міжнародна дослідницька група, створена в Інституті транскордонного співробітництва. До групи ввійшли науковці, дипломати, представники органів державного управління, ділових людей [13-15].

2. Тільки системна методологія, що забезпечує аналіз як функціональних, так і динамічних характеристик об'єктів, спроможна розкрити складний механізм функціонування та розвитку транскордонних процесів.

3. Нарешті, тільки системна методологія, що володіє потужним апаратом прикладних розробок, може перевести лімологічні⁵ дослідження з категорії переважно описових у розряд практично необхідних.

Усвідомлення необхідності переведення теоретичних та практичних розробок проблем кордонів на *якісно новий рівень – від переваж-*

Рис 1. Зміст транскордонних процесів

но монофакторного аналізу до міждисциплінарних досліджень – все більше утверджується в колі вчених.

Як підкреслює В. Колосов, першою із наук, що стала займатися прикордонними територіями, була географія. Проблема кордонів і, зокрема, їхню делімітацію вивчали дві основні галузі географії – фізична та соціально-економічна географія. Географія стала піонером з вивчення політичних кордонів.

Історія людства є історією війн, а метою більшості з війн була зміна кордонів. Тому без вивчення історії війн неможливе вивчення історії кордонів. Так звана нова політична географія, що з'явилася в середині 70-х років 19 ст. й тісно пов'язана з іншими соціальними науками, зокрема політологією й міжнародними відносинами, досліджує вплив кордонів та їхньої стабільності на вирішення територіальних спорів та конфліктів, забезпечення миру. Зазначені вище та інші галузі знання, на думку В. Колосова, повинні забезпечити міждисциплінарний підхід до вивчення кордонів [16, с. 606].

У свою чергу, інший відомий вчений

Е. Бруне-Джейлі вважає, що розбудові міждисциплінарної теорії кордонів повинні слугувати чотири однаково важливі аналітичні виміри: 1) ринковий вплив та торгові потоки; 2) політична активність різних рівнів управління на спільних кордонах; 3) особливий політичний вплив прикордонних територіальних громад; 4) специфічна культура останніх [17, с. 625].

Виходячи із системного бачення об'єкту, *сутність транскордонних процесів*, у моєму розумінні, *складає суб'єктна комунікація, відносини, взаємодія чи природний перетік речовини, енергії тощо, пов'язані із перетином лінії державного кордону*. Таким чином, транскордонні процеси (транскордонне) *відрізняються від міжнародних відносин*. Вони ширші за своїм змістом, оскільки охоплюють не тільки широкий спектр *суб'єктної взаємодії через кордон* (що складає зміст міжнародних відносин), але й значну *різноманітність природних транскордонних явищ* – переток водних і повітряних ресурсів, міграції популяцій тварин (свого роду об'єктну взаємодію) і т.д. Звичайно ж, вони багатші за змістом і у порівнянні із *міждержавними відносинами, суб'єктами яких є тільки державні інституції*.

У багатогранному, системному явищі «транскордонне» за критеріями глибини охоплення території транскордонною дією та його просторових обсягів (масштабів) слід виділити три рівні: макро⁶, мезо і мікро.

Макрорівню відповідають транскордонні процеси, що за своїм обсягом *охоплюють територію всієї держави* (наприклад, міждержавні відносини, міжнародні відносини загальнонаціональних суб'єктів, міждержавний товарообмін тощо). Мезорівень складають транскордонні явища, що *поширюються на регіони* (наприклад, співробітництво регіональних державних органів та територіальних громад, товарообмін, природні процеси і т.п.). Мікрорівень транскордонних процесів пов'язаний із перетином державного кордону (організовано чи стихійно, законним чи нелегальним шляхом,) конкретними суб'єктами (представниками органів влади, громадських організацій, групами чи окремими громадянами), або товарообміном, природними явищами *на місцевому рівні*.

⁶Як відомо, існують також транснаціональні процеси. Вони пов'язані із перетином кордонів декількох чи навіть багатьох держав.

⁵Лімологія – наука про кордони.

Запропоноване розуміння сутності транскордонних процесів, звичайно, викладено в дещо схематичному вигляді. Проте, на мій погляд, воно адекватно відображає основний зміст та структуру транскордонних явищ. Якщо спробувати відобразити це розуміння графічно, то ми отримаємо наступне (див.

Рис 2. Рівні транскордонних процесів

рис. 1, рис. 2):

Обґрунтований вище підхід до аналізу сутності транскордонних процесів та родових понять, що його відображають, дозволяє також точніше відобразити зміст похідних, вужчих за обсягом транскордонних явищ і відповідних видових понять. Найперше, це стосується *транскордонного співробітництва (ТКС)*, яке за сучасних умов має зростаюче практичне значення.

Як відомо, в європейському розумінні поняття «транскордонне співробітництво (ТКС)» – «the Transfrontier cooperation (TFC)» або «the Cross-Border Co-operation (CBC)» – означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення і поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами або владними структурами, що їх представляють, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох договірних сторін і на укладення з цією метою необхідних договорів або досягнення відповідних домовленостей [18, с. 3]. Транскордонне співробітництво є організованою, як правило, інституційною формою транскордонних процесів.

Тривалий час це означення ТКС фактично інтерпретувалося як ідентичне поняттю «прикордонне співробітництво», тобто поняттю, що відображає співробітництво *суміжних прикордонних територій держав*. Проте реальне життя, практика транскордонного співробітництва змусили вносити в це трактування корективи. Річ в тому, що все частіше відносини співробіт-

ництва встановлювалися і розвивалися не тільки між суміжними, але й між регіонами, що не мали територіальних дотичних. Тому було зроблено уточнення змісту ТКС. Це уточнення міститься в уже згаданому «Протоколу № 2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або владними структурами, що їх представляють, який стосується міжтериторіального співробітництва» [10].

Таким чином, *сьогодні ідентифікуються два типи транскордонного співробітництва: прикордонне співробітництво (ПС), що поширюється на співпрацю суб'єктів суміжних територій держав, та територіальне (головним чином, регіональне) (МС) співробітництво, яке охоплює взаємодію суб'єктів несуміжних територій*. З точки зору відповідності просторовим рівням транскордонних процесів, й транскордонне прикордонне співробітництво, й транскордонне територіальне співробітництво відповідають мезо- і мінірівням транскордонних процесів⁷.

Графічне зображення змісту транскордонного співробітництва та його типів має такий вигляд (див. рис. 3):

Для ефективного аналізу та управління системна методологія теж має виключне зна-

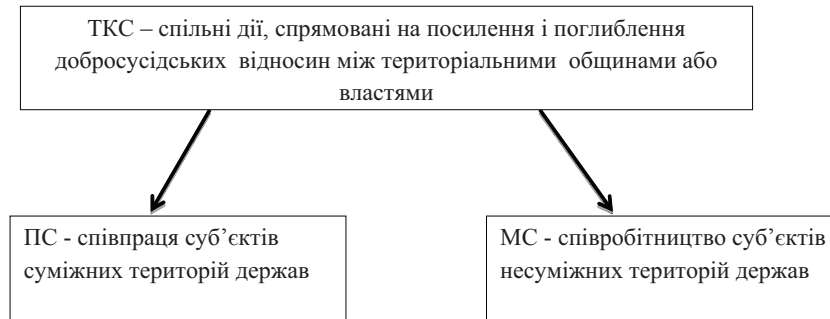

Рис 3. Зміст та типи транскордонного співробітництва

чення. На жаль, як зазначає авторитетний український дослідник Н. Мікула, «... у даний час у вітчизняній науці відсутні системні дослідження транскордонних регіонів та транскордонного співробітництва» [19, с. 9]. Спробу заповнити цю прогалину в теоретичній рефлексії транскордонного співробітництва зроблено Інститутом транскордонного співробітництва та його партнерами в ході реалізації міжнародного проекту «Кордони

⁷ Якщо бути послідовним і коректним в аналізі, то слід констатувати, що транскордонне співробітництво виступає й на макрорівні транскордонних процесів (як сторона міжнародних та міждержавних відносин). Проте ідентифікація цього рівня ТКС нині поки не зумовлюється практичними потребами.

для людей», який підготовлений Інститутом транскордонного співробітництва (м. Ужгород, Україна) разом із угорськими, словацькими та румунськими партнерами в рамках Програми ENPI (2007-2013 рр.) Європейського Союзу. Він був реалізований протягом 2010-2012 рр. Загальною метою Проекту стала оптимізація управління транскордонним співробітництвом сусідніх регіонів Румунії, Словаччини, Угорщини та України. Головним підсумком Проекту стало створення системи індексації та моніторингу транскордонного співробітництва та методики її соціальної імплементації. Не вдаючись до її детального аналізу⁸, зазначу, що система індексації та моніторингу транскордонного співробітництва (СІМ) в Європі – це комплекс теоретичних та організаційно-практичних заходів, який забезпечує коректний аналіз і порівняння загальних і відмінних рис, а також тенденцій розвитку транскордонного співробітництва в різних регіонах Європи з метою підвищення його ефективності, перш за все шляхом оптимізації управління. СІМ є універсальною моделлю аналізу та оптимізації управління транскордонним співробітництвом як на новому Східному кордоні в цілому, так і в його окремих сегментах.

Відродно, що застосований в Проекті системний підхід до аналізу сучасних транскордонних процесів був підтриманий експертним співтовариством. Це показала презентація СІМ на представницьких міжнародних форумах. Крім того, розроблена методологія вже знайшла імплементацію в інших сегментах європейського прикордоння, зокрема на норвезько-російському [22], фінсько-російському [23], польсько-російському [24] кордонах. За підготовку та реалізацію цього Проекту Інститут транскордонного співробітництва був нагороджений Асоціацією Європейських прикордонних регіонів (АЕВР) відзнакою «За особливі досягнення в європейському транскордонному співробітництві».

Ще один міжнародний проект Інституту транскордонного співробітництва присвячений проблемам транскордонної статистики. Він називається «Сучасні транскордонні процеси та їхнє статистичне відображення». Проект виконується за Програмою Вішеградського Фонду (початок реалізації – червень 2012 року).

⁸ Виклад методологічних та методичних засад індексації та моніторингу транскордонного співробітництва міститься в розробках Інституту транскордонного співробітництва, що видані на 5 мовах [20;21].

В основу Проекту покладене системне розуміння транскордонних процесів. У відповідності із цим розумінням пропонується виділити три типи транскордонної статистики, що відповідають макро-, мезо- та мікрорівням транскордонних процесів. *Загальнонаціональна транскордонна статистика* дає кількісну оцінку суб'єктивній, інституційній та об'єктивній взаємодії через кордон на рівні держави, *регіональна транскордонна статистика* – на рівні регіону, *місцева транскордонна статистика* – на місцевому рівні. Регіональна транскордонна статистика та місцева транскордонна статистика значно ширші за обсягом від *статистики прикордонного співробітництва*.

У Проекті беруть участь відомі дослідники, зокрема знані в Європі і світі фахівці: в минулому багаторічний керівник Польського статистичного відомства, нині професор Лазарського університету Й. Оленьські та колишній директор Науково-дослідного інституту Росстату, віце-президент Російської Академії економічних наук та підприємництва професор В. Симчера.

Підсумовуючи, можна, очевидно, зробити наступні висновки.

1. Соціологічна рефлексія сучасних транскордонних процесів повинна «встигати» за їхнім вельми динамічним розвитком, постійно збагачуючись інноваційними методами.

2. Ефективним пізнавальним і перетворюючим засобом транскордонних процесів є система методологія, що дозволяє значно уточнити і конкретизувати категоріальне знання про сутність транскордонних явищ та їхню структуру.

3. Одним із суттєвих достоїнств методології системного дослідження є її практична зорієнтованість. Це підтверджується результатами реалізації міжнародних проектів, присвячених аналізу і управлінню сучасними транскордонними процесами.

В інтегральному осмисленні транскордонних процесів зроблені тільки перші кроки. Попереду – велика праця широкого загалу дослідників та практиків, зокрема в царині розбудови системної моделі транскордонних процесів, вдосконалення методів кількісної і якісної оцінки транскордонних явищ, ефективної соціальної імплементації отриманої інформації.

Література

1. Magna Charta libertatum [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9&oldid=3158192.
2. Гальчинский А. Україна на перехресті геополітичних інтересів / Гальчинский А. – Київ : Знання України, 2002. – 150 с.
3. Карпатський регіон та його роль в забезпеченні безпеки та співробітництва в Європі : матеріали міжнародної конференції. – Ужгород : Ліра, 2008. – 230 с.
4. Кіш Є. Б. Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції / Кіш Є. Б. – Ужгород : Ліра, 2008. – 420 с.
5. Макарычев А. С. Пространственные характеристики трансграничной безопасности: концептуальные контексты / Макарычев А. С. // Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России. – Москва : НОФМО, 2002. – С. 15 – 91.
6. Cichocki B. The Eastern External Border of the Enlarged European Union / Cichocki B. – Warsaw : Batory, 2004. – 153 s.
7. Slovensko-ukrajinská cezhraničná spolupráca: analýza problémov a stratégia rozvoja. – Prešov : Nova, 2006. – 223 s.
8. Communication and European Frontiers // Debrecen. – Oradea : Oradea University Press, 2011. – 219 p.
9. Европейская рамочная конвенция о приграничном сотрудничестве территориальных сообществ и властей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.szrf.ru/doc.phtml?op=1&nb=00_00&year=2009&iss_id=179&doc_id=22...
10. Протокол № 2 к Европейской рамочной конвенции о приграничном сотрудничестве территориальных сообществ и властей, касающийся межтерриториального сотрудничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.szrf.ru/doc.phtml?op=1&nb=00_00&year=2009&iss_id=179&doc_id=22...
11. Концепция приграничного сотрудничества в Российской Федерации // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2001. – № 8. – С. 35 – 64.
12. Спільна заява Саміту Східного партнерства у Празі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eu.prostir.ua/library/234749.html?print>
13. Транскордонне співробітництво як альтернатива новій «залізній завісі» та конфліктам / Керівник авторського колективу С. І. Устич. – Ужгород : Карпати, 2007. – 239 с.;
14. Устич С. Кордон, війна та мир в долі сучасного світу / Устич С. – Ужгород : Карпати, 2010. – 326 с.
15. Ustich S. Analysis and conclusions for the Ukraine-EU borders / Ustich S. // Ex borea lux? Learning from the Finnish and Norwegian Experience of Cross-border Cooperation with Eastern Neighbours. – Prague : ISD, 2012. – P. 35 – 45.
16. Kolossov V. Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches / Vladimir Kolossov // Geopolitics. – 2005. – № 10. – P. 601 – 625.
17. Brunet-Jailly E. Theorizing Borders: An Interdisciplinary Perspective / Brunet-Jailly, E. // Geopolitics. – 2005. – № 10. – p. 620 – 634.
18. European Outline Convention on Transfrontier Co-operation Between Territorial Communities or Authorities. – Strasbourg : Division des publications et des documents, 1980. – 15 p.
19. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво / Мікула Н. – Львів : Арал, 2012. – 394 с.
20. Устич С. І. Концепція оптимізації системи транскордонного співробітництва / Устич С. І. // Оптимізація системи транскордонного співробітництва: концепція та її пілотна імплементація. – Ужгород : Ліра, 2012. – С. 4 – 40.
21. Устич С. І. Методика індексації транскордонного співробітництва / Устич С. І. // Посібник із індексації та моніторингу транскордонного співробітництва. – Ужгород : Ліра, 2012. – С. 5 – 71.
22. Індексні дослідження транскордонного співробітництва. – Ужгород : Ліра, 2012. – 244 с.
23. Index of TBC [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.borderdialogues.eu/index>.
24. Projekt «Liczymy się z granicą» [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.eurobalt.org.pl/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=46&Itemid=92

Тамара Марценюк

кандидат соціологічних наук, доцент
кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»;
гостьовий доцент і дослідник Європейського університету Віадрина (Німеччина)

Tamara Martsenyuk

Ph.D. in Sociology, Associate Professor at Department of Sociology,
National University of Kyiv-Mohyla Academy in Ukraine;
Visiting Professor at Viadrina European University (Germany)

ПРОБЛЕМИ РОМІВ В УКРАЇНІ: ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ¹

У статті розглядаються деякі аспекти сучасної державної політики України стосовно ромів. Підкреслюється брак офіційної інформації щодо кількості ромів в нашій країні та їхнього соціально-економічного становища. Виявляються основні сфери дискримінації ромської національної меншини (освіта, житлові умови, охорона здоров'я, працевлаштування, соціальне забезпечення тощо). Особлива увага приділяється гендерній дискримінації ромських жінок як в українському суспільстві в цілому, так і всередині ромських громад. Аналізується Альтернативний звіт стосовно виконання Україною Конвенції ООН з ліквідації усіх форм дискримінації щодо жінок, підготовлений ромськими організаціями. Акцентується проблеми, з якими стикаються ромські дівчатка: послух батькам, обов'язкове виконання репродуктивної функції, ранній шлюб, незавершена шкільна освіта, обмеження свободи пересування тощо. На прикладі такого феномену, як ранній шлюб, демонструються патріархальні відносини в ромських громадах. Підкреслюється гетерогенність цих громад; аналізується тенденція до зміни традицій, а також етичні аспекти питання ранніх шлюбів, яке може стати чинником підвищення рівня ромофобії в українському суспільстві. Задля зміни ситуації пропонується інституціоналізувати практику так званих «ромських медіаторів», яка вже декілька років успішно впроваджується в Україні.

Ключові слова: гендерна дискримінація, ромська національна меншина, ромські жінки, державна політика, ранні шлюби.

The article deals with certain aspects of current public policy towards Roma in Ukraine. The lack of official information regarding the number of Roma in Ukraine and their social and economic status is emphasized. The main areas of discrimination of the Roma minority are identified (education, living conditions, health care, employment, social security, etc.). Particular attention is paid to gender discrimination of Roma women in Ukrainian society as a whole and within Roma communities in particular. The Alternative report on the implementation by Ukraine of the UNO Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, prepared by Roma organizations is analyzed. The problems faced by Roma girls like obedience to parents; obligatory reproductive performance; early marriage; incomplete schooling; restrictions on freedom of movement and so on are considered. On the example of such a phenomenon as early marriage, patriarchal relations in the Roma community are shown. The heterogeneity of these communities is emphasized. The tendency to change traditions and ethical aspects of the issue of early marriage, which can be a factor of improving of Roma-phobia in Ukrainian society are analyzed. In order to change the situation it is proposed to institutionalize the practice of so-called «Roma mediators» which is successfully implemented in Ukraine already for several years.

Keywords: gender discrimination, the Roma national minority, Roma women, public policy, early marriage.

¹ Матеріали до статті зібрані у рамках дослідницького проекту про ранні шлюби в Україні (з акцентом на ромське населення), виконаного авторкою на замовлення Фонду народонаселення ООН у Києві восени 2013 року.

В статье рассматриваются некоторые аспекты современной государственной политики Украины в отношении ромов. Подчеркивается дефицит официальной информации о количестве ромов в нашей стране, их социально-экономическом положении. Выявляются основные сферы дискриминации ромского национального меньшинства (образование, жилищные условия, здравоохранение, трудоустройство, социальное обеспечение и т.д.). Особое внимание уделяется гендерной дискриминации ромских женщин как в украинском обществе в целом, так и внутри ромских общин. Анализируется Альтернативный отчет о выполнении Украиной Конвенции ООН по ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, подготовленный ромскими организациями. Акцентируются проблемы, с которыми сталкиваются ромские девочки: послушание родителям, обязательное выполнение репродуктивной функции, ранний брак, незаконченное школьное образование, ограничения свободы передвижения и др. На примере такого феномена, как ранний брак, демонстрируется патриархальные отношения в ромских общинах. Подчеркивается гетерогенность этих общин, анализируются тенденции к изменению традиций, а также этические аспекты вопроса ранних браков, что может выступить фактором повышения уровня ромофобии в украинском обществе. Для изменения ситуации предлагается институционализировать практику так называемых «ромских медиаторов», которая уже несколько лет успешно внедряется в Украине.

Ключевые слова: гендерная дискриминация, ромское национальное меньшинство, ромские женщины, государственная политика, ранние браки.

Один із викликів євроінтеграційних процесів для українського суспільства стосується забезпечення толерантності та рівних прав і можливостей соціального розвитку національних меншин. Роми України – приклад національної меншини, яка стикається із дискримінацією. Проживати на території України роми можуть дисперсно (осіло) або компактно (наприклад, у таборі). Не дивлячись на спосіб проживання, роми вважаються однією з найбільш уразливих категорій стигматизації, оскільки більшість з них стикаються з порушенням прав і не в змозі себе захистити (наприклад, часто не маючи документів).

Результати вимірювання соціальної дистанції за шкалою Богардуса засвідчують, що українці найбільш нетолерантно ставляться до ромської національної меншини [10, с. 31; 11, с. 203]. Відповідно до даних дослідження рівня екстремістських орієнтацій населення України [13], від 1% до 4% населення нашої держави висловлює схвальне ставлення до нападів і побиття етнічних груп, притому ставлення до ромів є найгіршим.

Часто ромські громади представляються як гомогенні, хоча різні групи можуть мати нерівний доступ до ресурсів. Ромські жінки в Україні піддаються подвійній дискримінації – за етнічною та гендерною ознаками. Особливо це стосується тих ромок (від 12-13 років), які мешкають у районах компактного проживання (у так званих «таборах» або у сільській місцевості). Вони обмежені у виборі репродуктивної поведінки (змушені рано виходити заміж і народжувати більше 2-3 дітей), у доступі до освіти (у порівнянні з хлопчиками), у

працевлаштуванні, медичному обслуговуванні тощо. Причому гендерна дискримінація ромських жінок може пояснюватися самими ромами (як ромськими чоловіками, так і жінками) як «традиція» (в якості приклада доцільно навести феномен ранніх шлюбів).

Зазвичай у дослідженнях проблем ромських громад жінкам приділяється не так багато уваги (за винятком окремих поодиноких звітів саме по проблемах жінок, як-от Альтернативний звіт стосовно виконання Україною Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації проти жінок). Вважається, що всі роми (незалежно від їхньої статі) мають однакові проблеми. Натомість ромські жінки можуть стикатися із так званою подвійною дискримінацією: за гендерною ознакою і за етнічною. Підкреслимо, що ромські громади є доволі патріархальними, нерівність жінок всередині цих громад сприймається як норма. Актуальність нашого дослідження полягає в акцентованні уваги до двох форм нерівностей ромських жінок. Зазначимо також, що зазвичай жінки вважаються гомогенною групою, що є досить обмеженим баченням гендерної проблематики. Одним із завдань цієї статті є спростування такого уявлення. Прикладом відмінностей всередині такої соціально-демографічної групи, як жінки, є розповсюдженні саме серед ромських жінок ранні (або дитячі) шлюби, які вважаються міжнародною спільнотою порушенням прав дитини і прав жінки на репродуктивний вибір. Отже, метою цієї статті є виявлення гендерних особливостей дискримінації ромів в українському суспільстві, зокрема подвійної дискримінації ромських жінок.

Гендерна сегрегація ромських громад є недостатньо представленою в академічному, зокрема соціологічному, дискурсі. Ромська національна меншина вивчається у більш широкому контексті ксенофобії в українському суспільстві (передусім вимірювання соціальної дистанції до різних етнічних груп) фахівцями Інституту соціології НАН України [10] та Київського міжнародного інституту соціології [11]. Окремі випадки дискримінації ромів досліджуються Харківським інститутом соціальних досліджень [2; 7]. До тематики дискримінації ромів звертаються у своїх звітах правозахисні, жіночі, ромські (міжнародні або вітчизняні) організації. Натомість проблеми дискримінації, зокрема гендерної, усередині ромських спільнот, як підкреслювалось вище, поки що не одержали наукового, в тому числі соціологічного, осмислення.

Емпіричною базою статті виступили результати дослідження, проведеного авторкою у вересні-листопаді 2013 року методом глибинних інтерв'ю¹ із 10 ромами з Волині (трьох чоловіків і семеро жінок віком від 16 до 50 років), які мешкають у районах компактного проживання, але осіло (переважно у сільській місцевості). Окрім того, в ході дослідження було здійснено 8 експертних інтерв'ю з представницями міжнародних і вітчизняних НДО (які опікуються питаннями прав ромів в Україні), а також із дослідницею становища ромських громад в Україні; два фокус-групові інтерв'ю з ромськими активістами і активістками з Києва, Одеси та АР Крим.

Державна політика стосовно ромського населення в Україні

Українська влада не має надійної статистики про кількість ромів, оскільки у багатьох із них відсутні документи, які засвідчують особу. Відповідно до даних перепису населення 2001 року, в Україні на той час проживало 47 600 ромів [3]. Але згідно із оціночними даними Ради Європи, кількість ромського населення значно більша – від 120 000 до 400 000 [18, с. 18]. Як зазначено у звіті про становище ромів у 2012 році, чимало ромів не охочо оформлюють документи, оскільки це «дуже складно та здебільшого небезпечно» через можливі контакти із міліцією (навод. за: [2, с. 9]). Жіночий Фонд «Чіріклі» надає інформацію про те, що 40% ромів, які контактують із ромськими медіаторами, не мають документів [8]. Окрім того, відсутні фахові дані про соціально-економічну ситуацію ромів України,

оскільки органи державної влади не збирають таку інформацію [19, с. 7].

Результати здійснених досліджень свідчать про те, що українське ромське населення стикається із постійною і систематичною дискримінацією майже в усіх сферах суспільного життя, включаючи доступ до освіти, житлових послуг, охорони здоров'я, працевлаштування і соціальних послуг [12]. Відповідно до даних Європейського центру із прав ромів, більшість ромських дітей не завершують школу і/або взагалі залишають школу неграмотними [15]. У ромських компактних поселеннях далеко не всі мають формальну освіту (зокрема жінки); існує високий рівень безробіття, незадовільні житлові умови і погане здоров'я [19, с. 7].

Слід зауважити, що ромська національна меншина України не є гомогенною. Експерти виділяють ромів, які живуть компактно, і тих, які проживають дисперсно. Ще за радянських часів були докладені зусилля, аби змусити ромів припинити вести кочовий спосіб життя (наприклад, були створені спеціальні колгоспи для ромів). А з 1980 років роми почали отримувати державне житло, що сприяло осілому способу життя. Однак надалі влада відійшла від активної політики щодо ромського народу [1].

В Україні протягом 1990-х рр. була закладена законодавча основа державної політики стосовно ромського населення, зроблені певні кроки з її втілення (у напрямку підвищення рівня освіти, поліпшення умов життя, соціального захисту тощо) [1, с. 48]. Важливим щодо проблематики нашої статті є міжнародний документ «Десятиліття ромської інтеграції в Європі 2005-2015», де визначено чотири пріоритетні сфери (освіта, працевлаштування, охорона здоров'я, житлове забезпечення), а також три суміжні сфери (дискримінація, гендерна рівність та бідність) [4, с. 128]. Отже, на європейському рівні гендерна рівність визнається одним із важливих чинників інтеграції ромської меншини.

Однак, відповідно до Рамкової стратегії ЄС із національної інтеграції ромів до 2020 року, однією з умов успішності такої інтеграції є «достатнє фінансування із національного бюджету країни» [18, с. 8], що повсякчас є проблемою для української держави. 8 квітня 2013 року Президент України видав Указ «Про Стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» [17]. Одним із принципів реалізації стратегії є недискримінація та толерантність, рівність громадян перед законом, додержання вимог законодавства у сфері міжнародних відносин та захисту прав національних меншин тощо. 11 вересня 2013 року

¹ З етичних міркувань та задля збереження конфіденційності інформації імена експерток не подаються. Цитати наводяться мовою респонденток і респондентів: українською і російською.

було затверджено відповідний План дій стосовно реалізації цієї стратегії [14].

Підсумуємо зазначене вище цитатою із експертного інтерв'ю: «Ромська тематика наразі доволі на часі в Україні. Це лакмусовий папірець багатьох соціальних проблем і явищ».

А тепер розглянемо більш детальні гендерні аспекти ромофобії, а також проблему дискримінаційного ставлення до жінок усереднені ромських громад.

Ромські жінки: гендерна та етнічна дискримінація

Ромські жінки в Україні піддаються дискримінації не лише за етнічною ознакою (як національна меншина), а також і за гендерною. Під гендерною дискримінацією у статті розуміється обмеження доступу представників певної статі (у нашому випадку жінок) до соціально значущих ресурсів, що заважає їм бути економічно незалежними від чоловіків, мати можливість вибору способу життя, самореалізації чи то у публічній (через освіту і ринок праці), чи то у приватній сфері (через виховання дітей).

Аби привернути увагу вітчизняної та міжнародної громадськості до проблем ромських жінок, Європейський центр із прав ромів і Ромський жіночий фонд «Чіріклі» підготували Альтернативний звіт стосовно виконання Україною Конвенції ООН з ліквідації усіх форм дискримінації щодо жінок, який був розглянутий на останній сесії відповідного Комітету ООН у 2010 році. У звіті підкреслюється про брак інституційних механізмів стосовно захисту від дискримінації: «Ситуація з правами людини серед ромських жінок виглядає складною також і тому, що немає фахового антидискримінаційного закону в Україні, за допомогою якого ромські жінки могли б захищати свої права і боротися із зловживаннями стосовно них» [20, с. 2]. Опитані нами ромські жінки зазначали, що вони стикаються із різного роду дискримінацією (на ринку праці, у сфері освіти, отримання соціальних послуг), а також у медичній сфері (принизливе ставлення з боку лікарів і персоналу лікарень, що інколи супроводжується відмовами у наданні медичної допомоги).

У Заключних коментарях Комітету ООН з ліквідації усіх форми дискримінації щодо жінок зазначено про доцільність застосування тимчасових спеціальних заходів стосовно ромських жінок: «Належним чином оцінюючи той факт, що Закон «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» передбачає певні тимчасові спеціальні заходи, Комітет занепокоєний обмеженістю інформації про застосування таких заходів у сферах,

де спостерігається недостатнє представництво чи не вигідне становище жінок, а також про їхнє застосування стосовно уразливих груп жінок, які потерпають від кількох видів дискримінації, наприклад, ромських жінок» [5]. Окрім того, Комітет закликає Україну надати ромським жінкам повноцінний доступ до притулків для жертв насильства у сім'ї, приділити особливу увагу подоланню стереотипів щодо ромських жінок тощо.

Як свідчать деякі дослідження становища ромів в українському суспільстві, ромські жінки страждають від проявів сексизму всередині своєї етнічної групи [9, с. 20]. Традиційні ромські громади, зокрема ті, що проживають компактно, характеризуються патріархальними принципами гендерних відносин, згідно з якими від доньок і дружин очікується «послух», активне виконання репродуктивної функції. Ось що розповіла стосовно цього опитана нами дослідниця римських питань:

«Нам розказували, що жінки не втручаються у питання чоловіків. Жінки не мають там права голосу. Це закрита тема. Нам важко здобути інформацію... Коли ми опитували ромів, була дівчина 18 років; нам казали, що це «стара діва», треба уже видати заміж».

А тепер процитуємо нашу респондентку – ромську жінку:

«У нас дівчина має йти заміж, має бути дівка. Три дочки виходили заміж, я робила весілля, вінчала. У нас показують простинь, що вона достойна вельона одіти... Дівчина не має право гуляти. Ми набожний народ. Нас так предки научили. Ми держим цю традицію».

Хоча, звісно ж, стереотипи стосовно гендерних ролей у публічній і приватній сфері поширені в українському суспільстві в цілому, на що у своєму інтерв'ю звернула увагу дослідниця із гендерних питань:

«Для жінки гендерна соціалізація формує чіткий пріоритет на сім'ю. Це формується із самого малечку. Більш того, як тільки в уявленні людей дівчина здатна створювати сім'ю, то включаються агенти соціалізації, які їй про це постійно нагадують, тобто перетворюють це у її обов'язки. Для хлопців... сама тема сім'ї йде як фонові, як допоміжна для соціалізації у професійній сфері, як стимул, який показує, навіщо йому здобувати успіх, професію і так далі».

Дослідження соціальних і правових проблем, з якими стикаються роми у Закарпатській і Черкаській областях України, свідчить, що соціальну допомогу від держави отримують 37% жінок і лише 6% чоловіків. Жінки оформляють не лише одержання коштів при народженні дитини, але й допомогу як матері-одиначки («тим самим приносить додаткові гроші у сім'ю») [2, с. 9-10].

Ранній (дитячий) шлюб у ромських громадах: дискримінація, культурна особливість і економічна необхідність?

У ромських громадах України досить поширене таке явище, як ранній шлюб. Воно пов'язане із звичаєвим правом одружувати тоді, коли молодь закохується, адже вступати у сексуальні стосунки поза шлюбом не дозволяється. Тому дівчата (а також і хлопці) віком від 12-13 років уже змушені вступати у звичаєвий шлюб, який міжнародна спільнота називає дитячим (або раннім) шлюбом. Дитячий (або ранній) шлюб – це офіційний або неофіційний союз двох людей, коли принаймні одній з них ще не виповнилося 18 років, оскільки «... дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше» [6].

Хоча не існує надійних статистичних даних, можна стверджувати, що рівень дитячих шлюбів в Україні значно вищий саме серед ромського населення. Загалом доволі мало ромських шлюбів реєструється, що частково пояснюється браком документів (наприклад, паспорта) та віком (багато ромів одружуються до 18 років). Якщо брати за індикатор дитячих шлюбів раннє материнство, то державна статистика підтверджує цю тенденцію. Згідно із даними статистики народжуваності у 2011 році, 141 дівчина народила до 15 років, 55 з них – із Закарпатської області – території із найбільшою чисельністю ромів в Україні, які мешкають у місцях компактного проживання [16].

Серед ромського населення чимало випадків незавершення середньої освіти пов'язано із дитячими шлюбами. Багато ромських сімей забирають дівчаток із школи через бідність, аби дівчата могли працювати чи доглядати за молодшими членами родини, поки батьки працюють [20]. Окрім того, дівчаток можуть не пускати до школи, аби забезпечити від загрози викрадення з боку потенційних наречених (ця традиційна практика може зумовлюватися тим, що наречений не має відповідного рівня добробуту, аби посвататися до дівчини, батьки якої більш заможні, ніж він).

Ромські дівчата стикаються також із обмеженнями у свободі пересування. Як зазначає респондентка – ромська жінка, «я хочу, щоб діти були грамотні. Мене батько і мати у школу не пускали».

На противагу цьому, хлопці зазвичай (навіть після одруження) за бажанням можуть продовжувати навчання у школі. Як зазначає активістка ромської НДО, «мужчина в ромській семье с самого рождения – это король. Королю можно всё. У мальчиков есть выбор. Они могут работать, могут продолжать учиться».

Патріархальні погляди на гендерні та сексуальні ролі сприяють відтворенню відповід-

них шлюбних практик. Наприклад, великою цінністю для ромських жінок, їхніх сімей і спільноти є цнотливість. Це чинить тиск на дівчаток виходити заміж у ранньому віці, коли значно менша ймовірність втратити цноту до шлюбу. Окрім того, від дівчаток очікується послух батькам. Ось що про це говорить активістка ромської НДО: «Дівочки настільки виховані в послушанні, что они это воспринимают как норму. Надо, так надо».

Історію непослуху батькам і покарання за це примусовим заміжжям розповідає ромська жінка: «Я втікла. Просто втікла. Мені нравився хлопець. Йому було 13 і мені. У нас була безумна любов. Ми повтікали. Жили по посадках. Батьки нас шукали. У мене батько був барон. Хлопець був з бідних циган, які ходили по вокзалах, просили. Батько сказав: «Я тебе зарубаю, але за нього не пушу». Але він був наркоман. Коловся. І помер. І я осталася сама. Мене сім'я шукала. Потім мама наділа ремня на голову і додому повела... Мені коси обрізали за те, що я втікла. За непослух батькам. Батько давав фізичіське навантаження. У мене вже весілля не було за те, що я втікла. Прийшли свати. Тато каже: «Ти не заробила на весілля». Це ж обідно. Я рік вдома. Мене батько нікуди. Я була, як рабіня. У мене (у мами) 9 дітей. Я їх гляділа. До 14 років. Потім приїхали цигани свати здалеку. Я їх не знала. Туда мене і забрали... Мене батько віддав. Мене не питали, чи хочу я, чи ні».

Брак сексуальної освіти – ще одна проблема для ромських жінок. Як підкреслює активістка НДО, «в ромських семьях не говорят о сексе, не готовят девочек к месячным. Городские женщины – более менее нормально с контрацепцией. А в сельской местности ни одна не знала, что это такое». Ромські жінки зазвичай розмірковують таким чином: «Дітей скільки буде, так і буде. Як бог пошле. Що ж я можу зробити тут».

Дитячі шлюби пояснюються з боку членів ромських громад як «традиція». Чимало ромських дівчат вважають ранній шлюб нормальним явищем і не здатні критично виступати проти власних «традицій»:

«Я жодного разу не чула нарікань від жодної ромської жінки, жодної дівчини з приводу насильницьких дій у її адресу. У мене є відчуття, що це сприймається, на жаль, як належне. Часто нам лідери кажуть: «Це є наші традиції». У мене тоді одне єдине запитання – чи може насильство над жінкою вважатися традицією, або культурним здобутком? Для мене це не є аргументом. Для мене це є кричущим порушенням прав цієї жінки», - зазначає активістка міжнародної НДО.

Ранні шлюби зумовлюються також такими чинниками, як брак знань про планування сім'ї, відсутність доступу до контрацепції,

низький рівень освіти, бідність, погані житлові умови, насамперед у місцях компактного проживання ромів.

Але традиції змінюються і в ромських громадах, про що зазначають експертки:

«Во-первых, она изменяется. Сейчас это не так, как раньше – 14 лет уже все. Сейчас девочки в некоторых ромских группах уже позже выходят замуж – в 16 или 18 лет. Уже не так плохо. Даже с традицией проверки девственности уже по-другому. Зависит от семьи, конечно, как они договорятся. Уже это не делается свечками, пальцами и так далее. Уже можно пойти к гинекологу, чтобы она посмотрела и сказала, без травм».

Це підтверджують і деякі ромські жінки, опитані нами:

«Мої дочки рано виходили заміж, но я їх не заставляла, то колись таке було, заставляли, батьки рішали за молодих. Зараз такого нема, коли дівчина захоче. В 17-18 год».

«18-19 – найкращий вік для одруження. Але не 15. Ми таке не підтримуємо, кажемо, що це діти дітей роблять. Якщо так вийшло, то треба опікун, мати. Аби поставити дитину на ноги».

Підкреслимо, що, оскільки рівень ромофобії в українському суспільстві достатньо високий, аби убезпечитися від подальшого поглиблення цієї проблеми (наприклад, маркування ромських громад як «нецивілізованих» тощо), необхідно забезпечити високий фаховий рівень та додержання етичних норм у дослідженні такого феномену, як ранні шлюби в середовищі ромів.

Чи є можливість змінити ситуацію?

Що ж можна зробити, щоб змінити становище ромських жінок і чоловіків, попередити їхню гендерну та етнічну дискримінацію? На

наш погляд, щоб змінити ситуацію, варто виділити соціальну роботу із ромськими дівчатками і жінками та здійснити інституційне оформлення професії «ромські медіатори». Що стосується першої пропозиції, то зазначимо, що в ромських громадах уже сьогодні впроваджуються деякі проекти, метою яких є формування знань ромських дівчаток з питань репродуктивного здоров'я, планування сім'ї та запобігання небажаній вагітності. Жіночий фонд «Чіріклі» започаткував для ромських жінок проект з питань репродуктивного здоров'я і сексуальності. Так, у рамках проекту «Кімната матері та дитини» ромські дівчатка і жінки могли приходити і обговорювати «табуйовані» для спільноти питання (сексуальність, репродуктивне здоров'я, планування сім'ї).

Щодо другої пропозиції маємо підкреслити, що ромські соціально-медичні медіатори зазвичай походять із ромських громад і працюють посередниками між людьми, які живуть переважно у ромських таборах, і соціальними та медичними державними службами. З 2010 року поширюється досвід роботи ромських медіаторів у різних частинах України. Їхня діяльність – це один з найкращих прикладів доступу до ромських громад компактного проживання². Ромських медіаторів доцільно залучати до обговорення питання ранніх шлюбів. Опитані експертки неодноразово зазначали необхідність інтегрувати вже існуючі програми ромських медичних медіаторів у національні урядові програми та інституційно аналізувати професію ромських медіаторів.

² Більше інформації: <http://www.legalspace.org/index.php/ua/romski-poseredniki-u-sferi-okhoronizdorov-ya>. Фільм про роботу ромських медіаторів доступний тут: <http://vimeo.com/70159323> (станом на 16 листопада 2013 року).

Література

- Беліков О. Державна політика стосовно циган України: історія і сучасність / О. Беліков // Наукові записки Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Тематичний випуск: Роми України: із минулого у майбутнє. – Т. 15. – К., 2008. – С. 24 – 56.
- Вивчення правових потреб ромського населення в Закарпатській та Черкаській областях / Кол. авт. – Х. : ХІСД, 2012. – 48 с.
- Всеукраїнський перепис населення України 2001 (національний склад) // Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality>.
- Григоріченко П. «Десятиліття ромської інтеграції в Європі 2005–2015» та план дій України щодо приєднання до нього / Петро Григоріченко // Наукові записки Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Тематичний випуск: Роми України: із минулого у майбутнє. – Т. 15. – К., 2008. – С. 459 – 469.
- Заключні коментарі Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок [Електронний ресурс] / Україна, 45 сесія, 18 січня – 5 лютого 2010 р. – Режим доступу : <http://www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/cedaws45.htm>.
- Конвенція про права дитини (1989) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
- Ксенофобія в контексті поліетнічності українського суспільства. Результати соціологічного дослідження / [Кобзін Д. О., Шейко Р. В., Мартиненко О. А., Белоусов Ю. Л.]. – Харків, 2008. – 43 с.
- Міжнародний благодійний жіночий фонд «Чіріклі», новини [Електронний ресурс]. – 12 червня 2012 р.

- Режим доступу : <http://chirikli.com.ua/index.php/ua/novini/item/15-zasidannia-verkhovnoi-rady-ukrainy-stan-dotrymannia-prav-liudyiny-v-ukraini>
9. Мостюк В. Роми, проблема поза законодавством / Вікторія Мостюк, Ірина П'єх, Людмила Струк // Повсякденні практики інституційної дискримінації: український вибір. – К. : Центр дослідження суспільства, 2013. – С. 15 – 31.
 10. Паніна Н. Фактори національної ідентичності, толерантності, ксенофобії, та антисемітизму в сучасній Україні / Наталя Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 26 – 45.
 11. Паніотто В. Динаміка ксенофобії та антисемітизму в Україні (1994-2007) / Володимир Паніотто // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – №1. – С. 197-214.
 12. Права людини в Україні 2012 (Розділ «Роми»), [Українська Гельсінська спілка з прав людини] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362647447>
 13. Рівень екстремістських орієнтацій населення України [Електронний ресурс] // Права людини в Україні, рівень ксенофобії, ставлення до мігрантів та біженців, ставлення до проявів екстремізму / Звіт КМІС. – 2010. – 68 с. – Режим доступу : http://www.ihrpex.org/uk/article/609/zvit_za_temoju_prava_ljudyny_v_ukrajini_riven_ksenofobiji_stavlennja_do_migrantiv_ta_bizhentsiv_stavlennja_do_projaviv_ekstremizmu
 13. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» [Електронний ресурс] : від 11 вересня 2013 р. № 701-р. – Верховна Рада України, 2013. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/701-2013-%D1%80>
 14. Ромські діти стикаються із проблемами доступу до якісної освіти в Україні [Електронний ресурс] / [Європейський центр із прав ромів]. – Будапешт, 2008. – Режим доступу: <http://www.errc.org/article/romani-children-face-problems-in-accessing-quality-education-in-ukraine/2977>
 15. Таблиця 1. 19 // Діти, жінки та сім'я в Україні : стат. збірник / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 349 с.
 16. Указ Президента України «Про Стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» [Електронний ресурс] : від 8 квітня 2013 року № 201/2013. – Верховна Рада України, 2013. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/201/2013/paran10#n10>
 17. EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020 [Електронний ресурс] // European Commission: Brussels, 2011. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/justice/policies/discrimination/docs/com_2011_173_en.pdf
 18. Ukraine: Country Profile 2011-2012 [Електронний ресурс] : [European Roma Rights Centre, Budapest]. – 2012. – Режим доступу: <http://www.errc.org/cms/upload/file/ukraine-country-profile-2011-2012.pdf>
 19. Written comments of the European Roma Rights Centre and the International Charitable Organization Roma Women Fund "Chirikli" Concerning the Republic of Ukraine for consideration by the Committee on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women at its 45th session [Електронний ресурс]. – CEDAW Committee: Geneva, 2010. – Режим доступу : http://www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/docs/ngos/ERRC_Ukraine45.pdf

Marianna Klochko*PhD Associate Professor of Sociology, The Ohio State University, Marion Campus***Маріанна Клочко***доктор філософії в галузі соціології, Державний університет штату Огайо (США)*

THE DETERMINATION OF SOBRIETY BY TIME DISCOUNTING (BASED ON SOCIOLOGICAL STUDY RESULTS)

This paper reports the results of a simple questionnaire given to 141 active members of Cocaine Anonymous at over a half-dozen distinct meeting groups for the purpose of gauging differences in individual time discounts. Starting with the idea that addicts are notably 'impatient' with respect to rewards, we offer evidence in support of the argument that, among the impacts of a 12-step recovery program such as CA on individual motives, discounts vary endogenously across (and by implication, within) recovering addicts as a function of the duration of their sobriety. Although our analysis is also consistent with the hypothesis that addicts with longer time horizons are more likely to remain in a drug rehabilitation program, our data is also consistent with the hypothesis that regular participation impacts 'impatience' and has its greatest effect with regular (at least once weekly) attendance over a period of five or more years. This study, then, can be viewed as a call for additional research in which the effects of self-selection and endogenous time preference change are sorted out.

Keywords: time discounting, sobriety, drug addiction, «12-step» recovery program.

У статті надані результати соціологічного дослідження, здійсненого фахівцями Університету Огайо (США) методом анкетного опитування серед 141 активного члена груп взаємодопомоги «Анонімні споживачі кокаїну». Відома програма, за якою працюють подібні групи («12 кроків»), допомагає досягти повної тверезості, але лише через тривалий час. Доведено, що одним з результатів програми «12 кроків» є зміна того, як наркозалежні сприймають час: чи орієнтуються вони на теперішній час, чи на віддалену перспективу. Підкреслено, що у своєму дослідженні автор виходив з тези про те, що наркомани особливо «нетерплячі» по відношенню до матеріальних заохочень (тобто бажають негайного задоволення «тут і зараз», навіть якщо відтермінована винагорода буде суттєво перевищувати невідкладну). Виявлено наявність достатньо тісної кореляції між тривалістю періоду тверезості, регулярністю відвідування групи «Анонімні споживачі кокаїну» та сприйняттям часової перспективи. З одного боку, результати дослідження узгоджуються з очевидним припущенням, що наркомани, яким притаманна «більш тривала» часова перспектива, з більшою вірогідністю будуть довше перебувати у реабілітаційних програмах. З іншого – отримані дані також узгоджуються з гіпотезою про те, що участь у групових програмах по боротьбі з наркотичною залежністю впливає на сприйняття індивідом майбутнього (за умови регулярного, не менше одного разу на тиждень, відвідування групи підтримки протягом, як мінімум, п'яти років). Презентоване дослідження також можна розглядати як заклик до додаткового вивчення взаємозв'язку між сприйняттям часу та індивідуальними виборами.

Ключові слова: сприйняття часу, тверезість, наркозалежність, програма «12 кроків».

В статье представлены результаты социологического исследования, проведенного специалистами Университета Огайо (США) методом анкетного опроса среди 141 активного члена групп взаимопомощи «Анонимные потребители кокаина». Известная программа, по которой работают подобные группы («12 шагов»), помогает достичь полной трезвости, но лишь по прошествии длительного времени. Доказывается, что одним из результатов программы «12 шагов» является из-

менение того, как наркозависимые воспринимают время: ориентируются ли они на настоящее или на отдаленную перспективу. Подчеркнуто, что в своем исследовании автор исходил из посылки, что наркоманы особенно «нетерпеливы» по отношению к материальным поощрениям (то есть желают немедленного удовлетворения «здесь и сейчас», даже если отложенное во времени вознаграждение будет многократно превосходить безотлагательное). Выявлено наличие достаточно тесной корреляции между продолжительностью периода трезвости, регулярностью посещения группы «Анонимные потребители кокаина» и предпочитаемой временной перспективой. С одной стороны, результаты исследования согласуются с очевидным предположением, что наркоманы, изначально ориентированные на «более длительную» временную перспективу, с большей вероятностью будут дольше оставаться в реабилитационных программах. С другой – полученные данные также согласуются с гипотезой о том, что участие в групповых программах по борьбе с наркотической зависимостью влияет на восприятие индивидом будущего (при условии регулярного, не реже одного раза в неделю, посещения группы поддержки на протяжении, как минимум, пяти лет). Представленное исследование также можно рассматривать как призыв к дополнительному изучению взаимосвязи между восприятием времени и индивидуальными выборами.

Ключевые слова: восприятие времени, трезвость, наркозависимость, программа «12 шагов».

Introduction: Immediate surroundings play a crucial role in a person's descent into and recovery from self-destructive behavior, be it drug or alcohol addiction. Friends, acquaintances and significant others serve as role models and provide support and encouragement for patterns of behavior, good or bad. For example, «drinking ... is a social phenomena in two related ways: (1) what one does with and thinks about alcohol is a function of his or her group membership and identification, and (2) almost all drinking takes place in social group settings which the drinker "believes makes his drinking socially approved"» [1, p. 152-62; see also 2]. Similarly, «the peer group is now widely regarded as an important social environment capable of influencing both the initiation of substance use and the maintenance of patterns involved» [3, p. 129; see also 4] put the matter, «the success of therapeutic communities [and] self help groups such as Narcotics Anonymous ... is not doubt in part a result of the replacement of the addict's subculture with social support and a system of prosocial values, norms and beliefs».

It is well understood, of course, that the difficult problem is sustaining the recovery process even following a «commitment» to sobriety. Too often people relapse back to their self-destructive choices, and here we must acknowledge the success of support programs that effectively help them overcome their addictions – Alcoholics Anonymous (AA), Cocaine Anonymous (CA), Narcotics Anonymous, and so on [5]. The structure and methods of these programs are well-documented and certainly consistent with the academic literature on addiction and social learning. But a critical question is: If «an addict ... may have accurate beliefs about the disastrous effects of the drug on his or her body or purse, and yet ignore them because of an addiction-induced increase in the rate of time discounting» [6, p. 10; see also 7] and if we

extend this argument to say that the recovering addict has accurate perceptions of the «pleasures» of addiction, then what is it in generalized theoretical terms that these organizations, by their readjustment of peer group associations, change in the motives and beliefs of members? If it is not an understanding of the objective costs and benefits of addiction and recovery, what other parameters of choice are changed by sustained participation in a 12-step program?

It is reasonable to conclude, then, that programs such as AA and CA do more than merely communicate costs and benefits when immersing a recovering addict in a sober peer group using a variety of social activities – picnics, camping trips, and so on. Indeed, the literature on addiction presents us with a specific hypothesis. We can begin with Becker and Murphy's [8] summary statement that «addicts are commonly characterized as being impatient prone to their requirements of instant gratification ... Present-oriented individuals are potentially more addicted to harmful goods than future oriented individuals» [8, p. 682] and Becker and Mulligan's [9] theoretically derived proposition that «harmful addictions induce even rational persons to discount the future more heavily» [9, p. 744; 10; 11; 12; 13]. For a potential source of contrary evidence see Ainslie and Haendel's 1982 study of myopic discounting. However, as Winston and Woodbury speculate with respect to the finding that «implicit rates were the same for addicts and normal subjects», is that «very high discount rates, what they called "a monumental impatience", might often be hidden by estimating discount rates over a long period of time» [14, p. 335]. These summary statements, of course, are well supported by empirical research. Here, for example, we can cite Vuchinich and Simpson's conclusion that «heavy social drinkers ... and problem drinkers ... both showed greater temporal discounting

than light social drinkers» [15, p. 292]; Madden et al's finding that «the rate at which the subjective value of monetary rewards decreased with increasing delays ... was significantly higher for opioid-dependent participants than for control participants» [16, p. 259]; Allen et al's finding that «subjects with a past history of drug dependence evidence more impulsivity in both behavioral and self-reporting measures when compared to subjects with no illicit drug use history» [17, p. 144]; Kirby, Petry and Bickel's summary conclusion that «on average, heroin addicts' discount rates were twice those of controls» [18, p. 78]; and Odum et al's conclusion that «persistent needle sharing may be related to the relative inability of delayed outcomes to impact current behavior» [19, p. 259]. Thus, as Giordano et al summarize matters, «a rapidly growing literature indicates that individuals with substance dependencies might be generally more susceptible to behavioral problems that may stem from diminished sensitivity to delayed outcomes ... drug-dependent individuals are controlled to a greater extent by smaller more immediate consequences at the expense of larger more delayed consequences» [20, p. 174-175]. See also Baker, Johnson and Bickel 2003 [21] and Bickel and Johnson 2003 [22], Bickel 2004 [23] for additional surveys of the relevant literature. A parallel literature exists with respect to delinquency and crime, wherein a similar relationship is established between time discounting and the propensity to delinquency and gang membership as well as the importance of peer group associations. See, for example, Gottfredson and Hirshi 1990 [24], Wilson and Hernstein 1985 [25], Nagin and Pogarsky 2001 [26] and Johnstone 1983 [27].

The specific hypothesis to which this research points and which we consider with a simple interview of recovering addicts in a CA program, is that the time discount addicts apply to the future is influenced by their regular participation in a 12-step recovery program. That is, regular participation in a voluntary recovery program extends people's horizons such that they give future outcomes greater weight and more immediate outcomes less weight in day to day decisions. The data we report here is also consistent with the argument that sustained participation in a program is crucial in the sense that the critical change in time discounting occurs sometime after five years of regular participation. At this point, though, we should note that owing to the simplicity of the instrument (questionnaire) that we are able to apply anonymously at CA meetings, we make no attempt at addressing issues such as hyperbolic versus exponential discounting, a «commodity effect» (the extent to which different discount rates are applied to drugs versus money), differences in discount rates applied to gains ver-

sus losses, and magnitude effects (for a survey of studies that focus on these issues see Baker, Johnson and Bickel 2003 [21]).

We emphasize once again that the data we report on here is simply consistent with these hypotheses and that addition research is required to confirm our findings. However, one might infer the formal recognition of this effect on time discounting in the very philosophy of a «12-step program». Defined so they require years to complete, such programs seem to proceed in accordance with Bickel and Johnson's recommendation that «individuals with sufficient experience in pursuing and accomplishing relatively long-term goals may be less susceptible to allowing the brief, intense reinforcing effects of drugs to commander a large portion of their behavior», and that «an environment rich with such temporally extended activities may serve to condition lower rates of delay discounting» [22, p. 435]. If one completes step 3, there is a degree of instant gratification, but *at the same time* one is encouraged to anticipate the rewards of accomplishing steps 4 through 12. In a similar vein, «12-step approaches, and other addiction counseling strategies, typically provide immediate social reinforcement for abstinence, and withhold praise during periods of relapse» [20, p. 181].

Methods: To explore this relationship between time discounting and participation in a 12-step program, a sample of 141 attendees at Cocaine Anonymous meetings in the Los Angeles California area were supplied with a simple anonymous questionnaire. Strict anonymity was essential in the application of the questionnaire, but because participants in CA are likely to participate in meetings at various locations, respondents were told not to participate in the questionnaire if they had already done so at a previous meeting. In addition to each respondent's age, gender, and religious conviction, three questions in particular concerned us (we note here that no significant differences were found between male and female respondents or between those 40 years or younger vs. over 40 with respect to indicated time preference. Of the 87 males, 36 (41.4%) chose \$200 whereas of the 54 females, 26 (48.1%) chose \$200. Of the 70 respondents under 40 years of age, 30 (42.9%) chose \$200 whereas of the other 70 respondents over 40, 31 (44.3%) chose \$200):

Before proceeding, the evident limitations of our analysis need to be highlighted. Any questionnaire applied in a 12-step program must, of necessity, be brief and absent anything of a time consuming or probing nature. Thus, we must first acknowledge that replies to Question 3 provide only a crude ordinal estimate of time preference. Nevertheless if this question yields, at worst, random responses, then such randomness should appear in our statistical analysis and any statistically significant result becomes all the more meaningful. Second, we cannot suppose

that those who claim, say, five years of sobriety are otherwise no different than those who claim less. If, as we report shortly, those with five years of sobriety are more likely to exhibit longer time horizons, we cannot preclude the possibility that our data merely reflect a process of selection whereby those with shorter horizons are more likely to drop out of the recovery program and less likely to make participation in CA a core ele-

less than 5. With a relationship significant at the .035 level ($\text{Chi}^2 = 6,71$), the data here are consistent with hypothesis that the critical change in individual discount rates occurs sometime after five years – with the hypothesis that during first few years of involvement, recovery may be slow, at least as measured by time discounting. It is only after a full (even lifetime) commitment to the program that the fruits of participation are fully realized.

- Q1: Would you say that your attendance at CA meetings is
 _____ : regular (not less than once a week)
 _____ : intermittent (on average at least once a month)
 _____ : sporadic (a few times a year)
 _____ : this is relatively new to me
- Q2: How many months/years of sobriety can you claim?
 _____ : less than 6
 _____ : between 6 and 12 months
 _____ : between 1 and 2 years
 _____ : between 2 and 5 years
 _____ : more than 5 years
- Q3: Would you prefer to receive \$200 today or \$500 in six months.
 _____ : \$200 today
 _____ : \$500 six months from today

We use the word «commitment» meaningfully. If we consider Question 1 about the regularity of participation, of those indicating regular attendance, 43 (40,6%) chose \$200 while 63 (59,4%) chose \$500, whereas irregular attendees divide nearly equally between \$200 and \$500 (although only 35 (24,8%) respondents reported less than regular attendance and a bare majority chose \$200, the relationship is in the anticipated direc-

ment of their lives. That is, instead of inferring that a 12-step program «causes» an addict to extend their time horizons, the data we report here is also consistent with the argument that self-immersion in such a program is a consequence of a prior commitment to sobriety and a lengthened horizon. Finally, there are inherent ambiguities in our questions as a consequence of our inability to conduct in-depth interviews of CA participants, the necessity for a brief informally applied survey, and (so as to ensure strict anonymity) the impossibility of a follow-up interview. We cannot, for instance, preclude the possibility that some respondents over-state the duration of their sobriety or the regularity of their attendance, nor can we be sure, in answering question 2, how respondents treat short-term relapses.

Results: Despite these qualifications, our results are suggestive. First, consider the data in Table 1 of which a part divides our sample approximately in half according to the reported length of sobriety. The data here are striking and the imputed relationship statistically significant at the .01 level of significance ($\text{Chi}^2 = 6,69$). Specifically, we observe a nearly inverse relationship between length of sobriety and one's choice of an immediate reward of \$200 over the more distant \$500. A somewhat finer breakdown of the data is more revealing. Table 1 also divides those who claim being sober less than five years into two categories – sober less than a year and sober for more than a year but

and significant at the .032 level: $\text{Chi}^2 = 4,61$). What is perhaps more interesting is the suggestion of an interactive effect for regularity and years of sobriety. Looking at the data as reported in Table 2, notice the relationship between years of sobriety and inferred time discount among those reporting less than regular attendance and the weaker but still highly suggestive relationship among those reporting regular attendance (at the .089 level, $\text{Chi}^2 = 2,9$). With only 19 respondents reporting irregular attendance, conclusions must be tentative, but it appears that, although years of sobriety bears the stronger relationship, if we choose to infer

Table 1

Choice and Length of Sobriety

	prefer \$200 today	prefer \$500 in 6 months
sober less than a year	31 (53,4%)	27 (46,6%)
1 < sober < 5 years	13 (52%)	12 (48%)
sober < 5 years	44 (52%)	39 (47%)
sober greater than 5 years	18 (31%)	40 (69%)

a causal relationship, regular attendance can «substitute» somewhat for duration of sobriety.

As a final assessment of the relationship in our data between sobriety and attendance on time preference, we note that respondents were also asked their gender, age, and religious conviction. Hence, the logical issue to explore is whether these more traditionally sociological variables account for some of the apparent impact of sobriety and attendance. Table 3, then, reports the results of two logit regressions which differ only in the coding of length or sobri-

ety. In the first measure, the variable «sobriety length» is coded according to the categories of the questionnaire whereas in the second it is dichotomous (less than 5 years versus greater than 5). The important thing to notice, now, is that none of these three «sociological» variables is statistically significant in either regression and that the regularity of attendance is marginally significant (at .05) only in the second. However, in both cases, the coefficient for length of sobriety is strongly significant (at .005). Insofar as gender, age and religious convictions are concerned, males and those 40 and over seem less

ters on that preference so that those with high discounts relapse before five years.

Discussion: As always, of course, correlation cannot imply cause, especially in a cross-sectional study where self-selection can impact our sample of respondents. Indeed, it is especially dangerous to infer cause since our data does not allow us to test various hypotheses as to the specific mechanisms whereby participation in a CA program impacts time preference. If there is a direct impact on time preference, is it, for instance, through a process of socialization via a new and different peer group, through the program's educational ob-

Choice, Length of Sobriety and Regularity of Attendance

		\$200	\$500
Not regular	< 5 yrs sobriety	15 (68.2%)	7 (31.8%)
	> 5 yrs sobriety	4 (30.8%)	9 (69.2%)
Regular	< 5 yrs sobriety	19 (54.3%)	16 (45.7%)
	> 5 yrs sobriety	29 (47.5%)	14 (52.5%)
		14 (31.1%)	31 (68.9%)
		43 (40.6%)	63 (59.4%)

likely to choose \$500 tomorrow over \$200 today, although no coefficient here is statistically significant, and religious conviction has no discernible impact whatsoever (males are coded 0 and females 1; respondents 39 and under are coded 1, those 40 and over are coded 2. Insofar as religion is concerned, coding is as follows: 0 – none; 1 – few if any in a formal sense; 2 – weak convictions; 3 – strong but irregular church attendance; 4 – strong and regular church attendance).

Certainly it would be valuable to apply similar questions to addicts whose participation in CA failed to yield the desired sobriety or to those who, for one reason or another, ceased participation in the program, since, as we suggest earlier, this study leaves several important questions unanswered. For example, although there are good reasons for believing that programs such as CA are designed to operate directly on an addict's time preference, it may also be the case that for biological reasons alone recovery requires an initially longer time horizon and less impatience. More critically, the bimodal distribution in our data in the duration of reported sobriety (i.e., the relatively fewer respondents indicating participation between 1 and 5 years in Table 1) suggests selection bias whereby those who sustain participation beyond a year in a recovery program are those with low discounts initially. That is, our data are also consistent with the hypothesis that rather than impact time preference, a 12-step program merely fil-

Table 2
 objectives of teaching persons the full consequences of their addiction, the attention given to long term goals set by a 12-step program, or simply that recovering addicts physiologically require less immediate gratification in the form of drugs as length of sobriety increases. Nevertheless, our data do lend weight, tentative as it might be, to the idea that not only is the discount people apply to the future subject to endogenous change, but that that change can be effected by a drug recovery program. This study, then, is consistent with the findings of Bickel, Odum and Madden [28; 29] that delay discounting is impacted by treatment experience. Moreover, our finding that the inferred impact of a 12-step program becomes evident only

Logit Regressions on Choice (standard errors in parenthesis)

variables	Model 1	Model 2
Constant	-.261 (.821)	-.302 (.815)
Gender	-.580 (.385)*	-.493 (.379)
Age	-.607 (.402)*	-.556 (.396)
Attendance	.317 (.240)	.403 (.236)*
Sobriety length	.315 (.116)***	-
Sobriety (0. 1)		
Religion	-	1.04 (.384)***
	.062 (.139)	.065 (.139)
R ²	.109	.110

after a sustained period of participation is consistent with the logical view that «addiction does not immediately diminish in strength when drug use stops, but addiction declines incrementally with sustained nonuse [30, p. 1153], to which we would only add that the period of nonuse should not be measured in weeks or months, but in years and until the basic parameters of individual choice that correlate with addiction are changed. Hopefully, then, this note will encourage further exploration of the relationship between recovery from addiction and participation in 12-step programs with an eye to understanding more fully the impact, if any, such programs have on the time preferences of participants.

References

1. Akers R. L. *Deviant Behavior: A Social Learning Approach* / Ronald L. Akers. – Wadsworth, Inc., 1985. – 450 p.
2. Akers R. L. *Social Learning and Deviant Behavior: A Specific Test of a General Theory* / Ronald L. Akers, Marvin D. Krohn, Lonn Lanza-Kaduce and Marcia Radocevic // *American Sociological Review*. – 1979. – № 44 (4). – Pp. 636 – 655.
3. Cotterell J. *Social Networks and Social Influences in Adolescence (Adolescence and Society)* / John Cotterell. – N.Y.: Routledge, 1996. – 256 p.
4. Winfree T. L. *Social Learning and Adolescent Deviance Abstinence: Toward Understanding the Reasons for Initiating, Quitting, and Avoiding Drugs* / Thomas L. Winfree Jr., Christine S. Sellers, Dennis L. Clason // *Journal of Quantitative Criminology*. – 1993. – № 9 (1). – Pp. 101 – 125.
5. Kalett, Ethan G. *Twelve Steps, You're Out (Of Prison): An Evaluation of «Anonymous Programs» as Alternative Sentences* / Ethan G. Kalett // *Hastings Law Journal*. – 1996. – № 48. – Pp. 129 – 165.
6. Elster J. *Ulysses Unbound : Studies in Rationality, Precommitment, and Constraints* / Elster Jon. – N.Y.: Cambridge Univ. Press. – 2000. – 324 p.
7. Calsyn D. A. *Ineffectiveness of AIDS Education and HIV Antibody Testing in Reducing High-risk Behaviors Among Injection Drug Users* / Calsyn D. A., Saxon A. J., Freeman G. and Whitaker S. // *American Journal Of Public Health*. – 1992. – № 82. – Pp. 573 – 575.
8. Becker G. S. *A Theory of Rational addiction* / Gary S. Becker, Kevin M. Murphy // *The Journal of Political Economy*. – 1988. – № 96 (4). – Pp. 675 – 700.
9. Becker G. S. *The Endogenous Determination of Time Preference* / Gary S. Becker, Casey B. Mulligan // *The Quarterly Journal of Economics*. – 1997. – August. – Pp. 729 – 758.
10. Ainslie G. *Picoeconomics: The Strategic Interaction of Successive Motivational States within the Person (Studies in Rationality and Social Change)* / George W. Ainslie. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 460 p.
11. Ainslie G. *The Motives of the Will* / G. Ainslie and V. Haendel // *Etiologic Aspects of Alcohol and Drug Abuse*/ ed. By E. Gottheil, et al. – Springfield (Ill.) : Charles C. Thomas Pub Ltd, 1982. – Pp. 110-140.
12. Skog O.-J. *The Strength of Weak Will* // *Rationality and Society*. – 1997. – № 6 (2). Pp. 245 – 269.
13. Bretteville-Jensen A. L. *Addiction and Discounting* / A. L. Bretteville-Jensen // *Journal of Health Economics*. – 1999. – № 18. – Pp. 393 – 407.
14. Winston G. C. *Myopic Discounting: Empirical Evidence* / Gordon C. Winston, Richard G. Woodbury // *Handbook of Behavioral Economics*. – 1991. – Volume 2B. – Pp. 325 – 345.
15. Vuchinich R. E. *Hyperbolic Temporal Discounting in Social Drinkers and Problem Drinkers* / Rudy E. Vuchinich, Cathy A. Simpson // *Experimental and Clinical Psychopharmacology*. – 1998. – № 6 (3). – Pp. 292 – 305.
16. Madden G. J. *Impulsive and Self-Control Choices in Opioid-Dependent Patients and Non-Drug-Using Control Participants: Drug and Monetary Rewards* / Gregory J. Madden, Nancy M. Petry, Gary J. Badger and Warren K. Bickel // *Experimental and Clinical Psychopharmacology*. – 1997 – № 5 (3). – Pp. 256 – 262.
17. Allen T. J. *Impulsivity and History of Drug Dependence* / Terry J. Allen, F. Gerard Moeller, Howard M. Rhoades and Don R. Cherek // *Drug and Alcohol Dependence*. – 1998 – № 50. – Pp. 137 – 145.
18. Kirby K. N. *Heroin Addicts Have Higher Discount Rates for Delayed Rewards Than Non-Drug-Using Controls* / Kris N. Kirby, Nancy M. Petry and Warren K. Bickel // *Journal of Experimental Psychology: General*. – 1999. – № 128 (1). – Pp. 78 – 87.
19. Odum A. L. *Needle Sharing in Opioid-dependent Outpatients: Psychological Processes Underlying Risk* / Amy L. Odum, Gregory J. Madden, Gary J. Badger and Warren K. Bickel // *Drug and Alcohol Dependence*. – 2000. – № 60. – Pp. 259 – 266.
20. Giordano L. A. *Mild Opioid Deprivation Increases the Degree that Opioid-dependent Outpatients Discount Delayed Heroin and Money* / Louis A. Giordano, Warren K. Bickel, George Loewenstein, Eric A. Jacobs, Lisa Marsch and Gary J. Badger // *Psychopharmacology*. – 2002. – № 163. – Pp. 174 – 182.
21. Baker F. *Delay Discounting in Current and Never-Before Cigarette Smokers: Similarities and Differences Across Commodity, Sign, and Magnitude* / Forest Baker, Matthew W. Johnson and Warren K. Bickel // *Journal of Abnormal Psychology*. – 2003. – № 112 (3). – Pp. 382 – 392.
22. Bickel W. K. *Delay discounting: A fundamental Behavioral Process of Drug Dependence* / Warren K. Bickel, Matthew W. Johnson // *Time and Decision: Economic and Psychological Perspectives on Intertemporal Choice* / edited by George Loewenstein, Daniel Reed and Roy Baumeister. – N.Y.: Russel Sage Foundation, 2003. – Pp. 419 – 440.
23. Bickel W. K. *Risk-sensitive Foraging Theory Elucidates Risky Choices Made by Heroin Addicts* / Warren K. Bickel, Louis A. Giordano, Gary J. Badger // *Addiction*. – 2004. – № 99. – Pp. – 855 – 861.
24. Gottfredson M. R. *A General Theory of Crime* / Michael R Gottfredson, Travis Hirschi. – N.Y.: Stanford University Press, 1990. – 297 p.
25. Wilson J. Q. *Crime and Human Nature: The Definitive Study of the Causes of Crime* / James Q. Wilson, R. J. Hernstein. – N.Y.: Simon and Schuster, 1985. – 640 p.
26. Nagin D. S. *Integrating Celerity, Impulsivity, and Extralegal Sanction Threats into a Model of General Deterrence* / Daniel S. Nagin, Greg Pogarsky // *Criminology*. – 2001. – № 39 (4). – Pp. 865 – 892.
27. Johnstone J. W. C. *Recruitment to a Youth Gang* / J. W. C. Johnstone // *Youth and Society*. – 1983. – № 14. – Pp. 281 – 300.
28. Bickel W. K. *Impulsivity and Cigarette Smoking: Delay Discounting in Current, Never, and Ex-smokers* / Bickel W. K., Odum A. L., Madden G. J. // *Psychopharmacology*. – 1999. – № 146 (4). – Pp. 447 – 454.
29. Odum A. L. *Discounting of Delayed Health Gains and Losses by Current, Never- and Ex-smokers of Cigarettes* / Amy L. Odum, Gregory J. Madden, Warren K. Bickel // *Nicotine and Tobacco Research*. – 2002 – № 4 (3). – Pp. 295 – 303.
30. McAuliffe W. E. *Contributions to a Social Conditioning Model of Cocaine Recovery* / William E. McAuliffe, Jeff Albert, Georgia Cordill-London and Thomas K. McGarraghy // *The International Journal of the Addictions*. – 1990-91. – 25 (9A & 10A). – Pp. 1141 – 1177.

Светлана Романенко

*кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Института социальных наук
Одесского национального университета им. И. И. Мечникова*

Svitlana Romanenko

*Ph.D. in Sociology, Associate Professor at Department of Sociology,
Odessa National I. I. Mechnikov University*

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО

В ЗЕРКАЛЕ ЮМОРА

В данной статье предлагается изучить методом контент-анализа образ современного информационного общества, используя в качестве источника информации анекдоты об информационном обществе. Подобный подход позволил увидеть особенности нового жизненного уклада, его отличительные черты и проблемы; рассмотреть процесс формирования виртуального пространства; зафиксировать изменения, происходящие в социальной структуре общества и социальных институтах.

Ключевые слова: информационное общество, киберпространство, виртуальное пространство.

This article proposes to study the image of the contemporary informational society by the method of content-analysis, using anecdotes about the informational society as a source of information. Such an approach allows us to see the peculiarities of the new everyday life, its distinctive features and problems; to consider the process of the virtual space formation; to fix the changes taking place in the social structure of society and social institutions.

Keywords: informational society, cyberspace, virtual space.

У цій статті запропоновано спробу вивчити методом контент-аналізу образ сучасного інформаційного суспільства, використовуючи в якості джерела інформації анекдоти про інформаційне суспільство. Подібний підхід дозволив побачити особливості нового життєвого устрою, його відмінні риси та проблеми; розглянути процес формування віртуального простору; зафіксувати зміни, що відбуваються в соціальній структурі суспільства і соціальних інститутах.

Ключові слова: інформаційне суспільство, кіберпростір, віртуальний простір.

Информационное общество, о котором так долго говорили теоретики, сегодня можно считать состоявшимся, несмотря на то, что оно оказалось несколько иным и даже название этой общественной формации до сих пор не является общепринятым. Тем не менее, ключевым фактором, влияющим на жизнедеятельность всех без исключения социальных институтов нового общества, стала информация, а потому можно согласиться с небесспорным, но зато весьма рас-

пространенным выражением: «Мы живем в XXI веке, а значит, живем в информационном обществе».

Информационное общество, благодаря своей специфике, позволяет изучать себя через многие источники. Одним из опознавательных знаков нашего времени стало появление большого числа баз данных, всевозможных массивов упорядоченной, систематизированной информации по различным темам и направлениям, которая

хранится на электронных носителях глобальной компьютерной сети Интернет. Информация, представленная на специальных тематических страницах, в социальных сетях, страницах отзывов новостных сайтов информационных агентств, разнообразных форумов может быть рассмотрена как набор документов и представляет интерес при изучении отдельных социальных групп, общественных событий и процессов. Эти базы постоянно пополняются новыми документами, которые датированы, а потому позволяют исследовать процессы, характеризующиеся протяженностью во времени. Мы же попытаемся описать образ информационного общества, повседневную жизнь людей в новых условиях, анализируя одну из таких баз, а именно юмор об информационном обществе.

Юмор – один из интереснейших социальных феноменов, тесно связанный с человеческим обществом, социальными группами, процессами, институтами, организациями. Юмор живет удивительно долго и может рассказать нам о других эпохах и людях, живших в них, гораздо больше, нежели исторические документы. Он характеризует страны и континенты, государства и сообщества, людей и их повседневность. Юмор очень чуток к социальным изменениям и позволяет выявить общественную реакцию на трансформацию системы. Таким образом, юмор и юмористические произведения можно считать ценным источником информации для социологического исследования.

Социологи достаточно редко обращаются к этому источнику, наверное, потому, что считают его слишком легковесным, доступным и приятным. Кроме того, трудно объяснить парадокс, почему одни социальные явления и процессы вызывают юмористическую реакцию, а другие нет. Тем не менее, попытки обращения к юмору как источнику социальной информации время от времени случаются и представляют значительный научный интерес: от весьма успешных теоретических обоснований необходимости и причин функционирования юмора в обществе [1; 2; 3], до не менее перспективных попыток проанализировать те или иные ситуации использования юмора и воспроизведения причин его применения [4; 5; 6].

Юмор весьма востребован в глобальной компьютерной сети, а потому представлен весьма широко во всех возможных жанрах и формах. Наиболее распространенным жанром юмористических произведений

является анекдот как краткий пересказ забавной жизненной истории. Традиционно анекдоты передавались из уст в уста, однако, благодаря переносу их на надежные, соответствующие эпохе, носители, до наших дней дошли анекдоты времен фараонов. Сегодня Интернет буквально пестрит всевозможными юмористическими страницами. Анекдоты собраны на специальных сайтах и сортированы по темам с указанием даты внесения того или иного анекдота в базу.

Данная статья содержит описание результатов исследования одной из таких баз методом контент-анализа. *Цель статьи* – описать современное состояние информационного общества, быт людей, живущих в нем, выявить проблемы, с которыми сталкиваются наши современники, вовлеченные в процесс информатизации, используя в качестве источника анекдоты об информационном обществе.

Сегодня каждый из нас переживает ситуацию общественного реформирования, связанную с процессами информатизации, глобализации, виртуализации. Наша гипотеза заключается в том, что анекдоты должны оказаться одним из тех объектов, в которых отобразились изменения, происходящие в обществе в целом, в отдельных социальных институтах, в повседневности каждого из нас. *Задачи статьи*: с помощью метода контент-анализа документов (анекдотов об информационном обществе) рассмотреть, как изменилась повседневность нашего общества, каковы его характерные черты и основные проблемы.

Документами для анализа явились анекдоты, которые описывают те или иные сюжеты информатизации общества. Отбор документов осуществлялся с помощью глобальной компьютерной сети Интернет, поисковой системы «Яндекс» (сортировка по релевантности) 1-2 октября 2013 года. Первоначальный запрос был сформулирован как «анекдоты об информационном обществе». Отобрав все подходящие страницы, мы добавили к поиску другие смежные запросы, предлагаемые системой Яндекс. Например, анекдоты об информации, информатике, информатиках, учителях информатики, программистах, компьютерах и компьютерщиках, Интернете, спаме, Интернет-зависимости, женщине и компьютере и т.д. Поиск приобрел характер сплошного отбора документов, из которых был сформирован первоначальный массив, который мы отсортировали, удаляя повторы. В итоге был получен массив текстовой информации, включающий 1024 документа-

анекдота общим объемом 5,82 печатных листа. Следует заметить, что этот отбор касался русскоязычного Интернета, хотя в базу попали анекдоты с сайтов, расположенных на весьма различных доменах: российских, украинских, белорусских, немецких и др.

Полученный массив был обработан с помощью метода контент-анализа. В качестве категорий анализа выбирались: место действия; ситуация действия (сюжет); герои (персонажи). Также планировалось обобщить «проблемы информационного общества», декларированные в полученной базе данных.

В категории анализа «место действия» в качестве единиц счета на первом уровне предполагались: реальное пространство и киберпространство. Гипотеза заключалась в том, что нам удастся четко разграничить эти два пространства. На следующем уровне: дом, работа, образовательные учреждения, армия, улица, природа и т.д. В категории «ситуация действия (сюжет)» единицами счета были выбраны: обращение в службу техподдержки; словообразование (новая грамматика); философские размышления над устройством нового мира; общение/взаимодействие с членами семьи, с друзьями; на приеме у доктора и т.д. В качестве основных героев-персонажей единицами счета выступали: «программист» и «хакер» – в подкатегории «профессионалы» информационного общества; «пользователь», «чайник», «геймер» – в подкатегории «непрофессионалы». Далее, Интернет; компьютерный софт (самые популярные программы); Интернет-сервисы (рейтинг популярности); персоналии (Б. Гейтс, С. Джобс и др.)

Работа с полученным массивом несколько откорректировала и расширила список предполагаемых единиц счета. На первом уровне – разграничение места действия – возникли трудности, которые были связаны с тем, что пространство, отображаемое в анекдотах, гораздо шире и сложнее, чем простое противопоставление реального пространства и киберпространства. Большинство комических ситуаций происходили в некоем смешанном пространстве, где наблюдаются черты и реального, и вымышленного, воображаемого, причем это воображаемое дополняло киберпространство, было его продолжением. Поэтому единицы счета были скорректированы следующим образом: 1) реальное (физическое/географическое) пространство; 2) киберпространство (компьютеры, средства связи между ними, программное обеспечение, оцифрованные данные); 3) виртуальное простран-

ство (киберпространство + пространство воображения или, другими словами, пространство воображения, материализованное на электронных носителях).

Местоположение объекта в реальном (физическом/географическом) пространстве традиционно описывается тремя координатами и фактором времени. Киберпространство характерно тем, что его элементы существуют вне привычных пространственных измерений. Система координат в киберпространстве другая. Она связана с системой IP-адресов, которые описывают место каждого компьютера или другого девайса в данном пространстве единственным образом. Создание и повсеместное распространение глобальных информационных сетей породило новую разновидность физического пространства, которая позволила завоевать человечеству не только реальный, но и воображаемый миры. Киберпространство как совокупность средств электронной коммуникации и постоянно циркулирующего потока оцифрованных данных стало связующим мостом, зоной перехода между физическим пространством и пространством воображения, которое принято называть «виртуальным». Одной из неожиданных функций киберпространства стало опредмечивание и структурирование виртуального пространства. Оно дало возможность присоединить к материальному миру, воплотить в физическую реальность вымышленные, виртуальные миры: книг, игр, сновидений, фантазии, науки, даже душевной болезни.

Анализируемая база данных показала, что новое виртуальное пространство (киберпространство+традиционное виртуальное пространство) позволяет осваивать конечные области значений в смысле А. Шюца теми же средствами, что и повседневность физического пространства. Появилась возможность говорить о взаимодействии между этими несоединимыми в реальном пространстве и времени понятиями, о проникновении, физическом контакте между реальным миром и виртуальностью. Например, *«Программист идет по улице с немерянной пушкой. Его спрашивают: «Где взял?» «Где взял, где взял! Из DOOM'a дебагером выдрал!»*

«Сегодня первый раз за полгода открыл крышку системника и понял, куда из корзины удаляется мусор».

«Деревенскими хакерами создан новый компьютерный вирус. За день он уничтожает до двух гектаров кукурузы, а вечером возвращается обратно в компьютер».

Другими словами, благодаря широкому распространению средств электронной коммуникации, логика и законы виртуального (доселе лишь воображаемого) пространства проникли в пространство реальное и существенно изменили жизнь людей. Проведенный нами анализ места действия анекдотов позволил измерить, насколько широко сегодня простираются границы каждого из трех видов пространства. В рассмотренном нами массиве анекдотов реальное физическое пространство занимает 18% (сюжеты 186 анекдотов связаны с реальным пространством), киберпространство – 19% (191 анекдот) и виртуальное пространство – 55% (563 анекдота). В остальных анекдотах невозможно было установить место действия, например: *«Каждый Windows программист - хитрый садомазохист!»* Можно, конечно, возразить, что воображаемые сюжеты вообще свойственны анекдотам, но, для примера, можно взять аналогичное исследование студенческого юмора, где сюжеты, в которых перепутаны реальные и воображаемые пространства, присутствуют вымышленные либо потусторонние персонажи, наблюдались всего в 2% документов [6]. Здесь же такие ситуации являются преобладающими.

Виртуальный и реальный – это разные миры в рассмотренных нами анекдотах, они противопоставляются, но между ними возможен переход. Например: *«...Ваня покинул этот мир, подключился к Интернету»*. С другой стороны, это глубоко взаимосвязанные миры, поскольку результат воздействия является общим: *«Один приятель жалуется другому: «День не задался сегодня. Утром машину разбил, а вечером ещё и колпачок от флэшки потерял!»»* Иногда невозможно разобраться, какой из миров первичен: *«Реальность – это галлюцинация, вызванная отсутствием Интернета»*. Или *«Компьютер проводит не менее шести часов в день за пользованием Иваном Петровым»*. Попытка определить разницу между физическим пространством и киберпространством видна, например, в таком анекдоте: *«Что такое хард? Это то, что можно от души швырнуть об стенку. А что такое софт? Это то, что можно лишь обругать матом»*.

В анекдотах достаточно часто осмысливается простота перехода от одного пространства к другому, связанная с процессами материализации/дематериализации. Например, две юмористические попытки определения «программиста»: с одной стороны, это *«живой организм, перерабаты-*

вающий кофеин и пиццу в программное обеспечение». С другой, *«это профессиональный конвертер галлюцинаций заказчика в жесткую формальную систему»*.

«Скоростной Интернет способен превратить суп в жаркое».

«Ищу выход из Интернета!»

Дальнейшее уточнение категории «место действия» анекдотов про информационное общество позволило выделить следующие единицы счета: дом – 130 анекдотов (13%); работа – 118 анекдотов (12%); учебное заведение – 23 анекдота (2%) (при этом место действия большинства этих сюжетов – это школа, в одном анекдоте – детский сад и трех – вуз). Это дает нам основания предположить, что в системе образования информатизация в основном происходит в школьный период. Далее: на улице – 17 анекдотов; в церкви – 13; в транспорте – 13; в магазине – 10; в армии – 9 анекдотов; на природе – 8; на «том свете» – 8; в кафе, ресторане – 6; в зоопарке – 2; в театре – 2; в ЗАГСе – 2 анекдота.

Можно сделать вывод, что повседневность информационного общества все также заключается в простой формуле: дом-работа, работа-дом, но сюжеты здесь несколько иные, говорящие о еще большей ее рутинизации.

«Для большинства современных людей работа и отпуск отличаются лишь адресом компьютера, с которого они заходят в Интернет».

«Учеба – Интернет – учеба – Интернет – сон... Какая разнообразная у меня жизнь!»

«30-40 лет назад жизнь среднестатистического инженера за сорок лет представлялась, как жена-работа-телевизор. Сейчас жизнь среднестатистического программиста за тридцать описывается так: компьютер-компьютер-компьютер».

Но выход в другое пространство меняет все вокруг, а потому он так заманчив: *«Интернет, как жизнь: дело бестолковое, а уходить не хочется!»*. С другой стороны: *«Депрессия – это когда включаешь Интернет и не знаешь, куда пойти»... «Просыпаюсь – сажусь за компьютер, прихожу на работу – сажусь за компьютер, возвращаюсь домой - сажусь за компьютер, чувствую себя внешним устройством. Походу я флэшка»...*

Анализируя место действия, точнее, пространства действия, можно заметить, что существует множество анекдотов, которые иллюстрируют виртуальные представления персонажей о Вселенной, законах

физики, правда, иногда все же подчеркивается, что электричество – первично.

«На пляже мама с ребенком: «Мам, а откуда берется песок? Из микросхем. Их сердцевина состоит из кремния. Его собирают, перемалывают, сжигают и получают песок».

«Молния – это вспышка от большого фотоаппарата, которым Google фотографирует Землю».

«Компьютер не подчиняется законам физики: глюки появляются из ниоткуда, файлы исчезают в никуда, и объем называется весом и измеряется в метрах».

«Wikipedia: Я знаю всё! Google: Я найду всё! ВКонтакте: Я знаю всех! Internet: Без меня вы ничто! Электричество: Ну-ну...»

Заметим, что героям анекдотов, особенно молодому поколению, география виртуального пространства известна лучше, чем реальная география (топография) физического пространства. Реальные адреса и имена отождествляются с IP-адресами, доменными именами, номерами аккаунтов в различных чатах и форумах.

«На улице стоит маленький мальчик и громко плачет. Подходит к нему милиционер: «Чего плачешь, малыш? Я потеря-я-ялся! А адрес свой знаешь? Да-а-а: asf.fghi.lpo.net! Это ж где? А хоть имя свое знаешь? Administra-a-ator!»

Раньше дети оправдывали опоздание на уроки тем, что помогали бабушке перейти через дорогу. Новая версия: *«Вовочка опоздал в школу и оправдывается перед учительницей: «Помогал бабушке перейти на следующий уровень!»*

«Хакер на дискотеке познакомился с девушкой. Они долго гуляли вместе, разговаривали. На прощание девушка дала ему бумажку, на которой было написано: т. 62-22-22. На Аську не похоже, на Фидо тоже, вроде и не CompuServe, и не AOL. Вот так и пропала первая любовь».

«Встречаются два программиста: «Говорят, ты женился! Да, есть такое дело. А как жену зовут? В задумчивости: Окс.. нет, Там..., короче ICQ# 98760138109».

В категории «ситуация/сюжет действия» были зафиксированы следующие единицы счета: общение/взаимодействие с членами семьи – 119 анекдотов (12%); знакомство с противоположным полом – 82 анекдота (8%); философские размышления над новым устройством мира, Вселенной – 77 анекдотов (8%); виртуальный секс – 72 анекдота (7%); словообразование, создание новой грамматики – 36 анекдотов (4%); обращение в службу техподдержки – 35 анекдотов (3%); общение с потусторонними силами – 35 анекдотов (3%); политические

сюжеты – 17 анекдотов; прием у доктора – 8 анекдотов; общение с друзьями – 6 анекдотов; электронная коммерция – 5 анекдотов; падает самолет – 4 анекдота.

Как свидетельствует приведенный выше рейтинг анекдотов, семья остается центром повседневности в информационном обществе. Но это семья с несколько новыми особенностями. Сюжеты общения с членами семьи, представленные в анекдотах, достаточно разнообразны, но в целом их можно сгруппировать так: потеря одного или нескольких членов семьи в виртуальном пространстве; социализация детей частично либо полностью в виртуальном пространстве; недостаток внимания в семье друг к другу из-за увлеченности виртуальным пространством; непонимание членами семьи друг друга, общение на разных языках.

«Один мужик другому: «Ты уже 10 лет женат и ни разу не изменил! Почему? Ну... Причина в двух вещах... Наверное, любовь и преданность? Нет! Лень и порносайты!»

«Жена мужу: «Ваня, проверь, как Сережа скачал сочинение!»»

«Муж сидит за компьютером, работает. Жена ходит рядом, просится в Интернет. «Ну, попробуй найти себе какое-нибудь занятие», – предлагает муж. «Как же я могу найти что-нибудь другое», – отвечает жена, – если две мои любимые игрушки – компьютер и муж – играют друг с другом».

С другой стороны, в анекдотах подчеркивается, что виртуальное пространство не виновато в личных и семейных проблемах людей, их одиночестве, оно лишь проекция реальных отношений. Например: *«...Почему у половины людей нет семейного положения ВКонтакте?... Потому что Павел Дуров забыл про строчки: «бегаю за...», «пытаюсь отвязаться от...» или тупо «сплю с...»».* Знакомство с противоположным полом также осложняется замкнутостью в виртуальном пространстве, что в некоторых случаях воспринимается позитивно, поскольку отпадает необходимость адаптироваться к особенностям противоположного пола.

Наиболее емко проблемы семьи периода информатизации отражает следующий анекдот: *«Парадокс Интернета: он соединяет людей, находящихся далеко, но разъединяет с теми, кто находится рядом».*

В достаточно большом количестве анекдотов представлена новая философия, религия и космогония периода информатизации, причем в том смысле, в каком понимали ее древние греки. Например: *«Спорят хирург, инженер и программист о том, чья профессия древнее. Хирург: «Когда Бог*

создал женщину из ребра Адама, это была первая хирургическая операция, значит, моя профессия древнее!» Инженер: «Но до человека Бог создал мир из хаоса, а это сложная инженерная работа, значит, моя профессия древнее!» Программист (задумчиво): «А вы знаете, кто создал хаос?...»

«Мама, а правда, что после анинсталляции программы копируются в компьютер, который стоит на небе и никогда не зависает?»

«Вопрос учителя: «Так что же, дети, находится на краю земного диска?» Ответ «Бутсектор, ясное дело!»»

«Если в аду будет безлимитный Интернет, многие даже не заметят, что они уже умерли».

«Интернет – это продвинутая версия буддизма, он обеспечивает верующему в него человеку возможность прожить множество жизней и при этом все одновременно под разными никами».

Отдельно следует поговорить о новом языке, новой грамматике информационного общества, которая прекрасно сформулирована в анекдоте: ««*Не*» с глаголами пишется вместе или отдельно? Через пробел!» В виртуальном пространстве новая подача не только правил грамматики, но даже алфавит составлен в соответствии с раскладкой клавиатуры. В большинстве сервисов Интернет позволяет писать с ошибками, что весьма трагично дополняется системой автоматической проверки орфографии и пунктуации, правда, замечают это лишь некоторые: «Учительница русского языка и литературы из Торжка взломала сайт падонкафф и исправила все орфографические и пунктуационные ошибки». Словообразование происходит за счет либо «коверканья» старых слов, например, «Превед, медвед!», либо за счет адаптации компьютерных терминов к реальной жизни и наоборот. Например, имена для детей программистов: *Вай и Фай*; «Новый сын (1)» и «Новый сын (2)»; *Антон и Неантон*; *Untitled-1, Untitled-2 и Untitled-3*.

«В жизни настоящего программиста есть место только двум особам женского пола: *Асе и Клаве*. Ну, не считая матери».

«Встречаются два бывших одноклассника. Один – новый русский, а другой – программист. Первый спрашивает второго: “Ну, что, братан, как дела?” “Да вот, уже почти год сижу на Яве, пишу всякие приложения”. “Ну, ты крут! Впрочем, я тоже в этом году на Кипре две недели пробыл”».

Политические сюжеты носят характер обсуждения некомпетентности либо конкретных персоналий, либо в целом рас-

суждений на тему «Новая политика». «Чем отличается программист от политика? Программисту платят деньги за работающие программы». В анекдотах подчеркивается, что Сеть стала достаточно мощным орудием в руках политиков, что позволяет еще более умело манипулировать массами, организовывать слежку за гражданами, а, с другой стороны, она является средством политической дестабилизации: «Как вызвать в стране революцию? Элементарно! Отключите Интернет, и миллионы возмущенных пользователей вывалят на улицу!»

Анализируя анекдоты, мы обратили внимание на достаточно редко встречающийся сюжет встреч с друзьями. Из 6 ситуаций, которые в анекдотах описывались, как общение с друзьями: в 2 случаях упоминались «приятели», с которыми пили пиво; в 2 случаях речь шла о «подругах» и только в 2 анекдотах, действительно, упоминались друзья. Это можно расценивать, как сигнал о том, что в информационном обществе категория «друзья» плавно перекочевала в пространство виртуальное и осела ВКонтакте.

В анекдотах высмеивается электронная коммерция – идея весьма распространенная, но не приносящая реальных результатов, как виртуальный борщ из виртуальных продуктов. «Как заработать при помощи Интернета всего в два шага: 1. Отключаем Интернет; 2. Идём работать».

Анализ категории «персонажи» открывает широкие возможности для изучения социальной структуры нового общества. Даже поверхностный взгляд позволяет разделить анекдоты от/про «профессионалов» информационного общества и от/про «пользователей». Наиболее часто упоминаемая единица счета в подкатегории «профессионалы» – «программист» (487 упоминаний – 48%). Далее следует «хакер» (99 анекдотов – 10%); системный администратор (82 анекдота – 8%); «фидошник» (8 анекдотов – 1%) и веб-мастер (3 анекдота).

Подкатегория «непрофессионалы» наполнилась следующими единицами счета: «пользователь» (30 анекдотов – 3%); «ламер» (14 анекдотов – 1%); «чайник» (9 анекдотов – 1%); «интернетчик» (5 анекдотов). Такая низкая наполненность этой группы объясняется тем, что в большинстве сюжетов персонажи-непрофессионалы называются, исходя из их гендерных, возрастных либо статусных характеристик: «мужик», «девушка», «мальчик», «жена», «дед», «начальник» и т.д.

Таким образом, анализ в рамках подкатегорий «профессионалы/непрофессионалы» указывает на достаточно четкую дифференциацию информационного общества по данному принципу. При этом можно отметить, что группа профессионалов также разделяется на отдельные подгруппы, хотя, по мнению программистов, такое деление является чисто техническим, например: «Все настоящие программисты делятся на три категории: на тех, кто пишет программы, завершающиеся по нажатию F10, Alt-F4, Alt-X. Все остальные принципы деления надуманны».

В свою очередь, непрофессионалы делятся на «пользователей», «чайников» и «ламеров», хотя разницу между ними могут определить только программисты. Например, «Юзер – это человек, который иногда наступает на грабли. Чайник – это человек, который всегда наступает на грабли. Ламер – это человек, который считает, что не наступает на грабли, но на самом деле наступает на них чаще, чем чайник...»

«Договорились встретиться ламер, хакер и юзер. Ламер и хакер пришли вовремя, а юзер опоздал. Приходит с огромной книгой и говорит: «Извините! Купил книгу по ТСР/IP да зачитался». Ламер: «А что такое ТСР/IP?» Хакер: «А что такое книга?» Таким образом, в этой иерархии наиболее близко к профессионалам находятся «пользователи», хотя если верить все тем же анекдотам, то дистанция остается все равно большой: «Программист отличается от пользователя, как зоолог от зоофила».

В анекдотах часто высмеивается ограниченность, узость кругозора «профессионалов», считается, что у них более низкий IQ, они привыкли существовать в другой системе исчисления (двоичной).

«А вы знаете, что в 2012 году был большой праздник православных программистов: 1024 года со дня крещения Руси?»

«Во сколько лет юбилей у настоящего программиста? – В 4, 8, 16, 32, 64, а если повезет, то и в 128».

«Если спросить антоним к слову “одноглазый”, обычный человек ответит “двуглазый”, и только программист ответит “слепой”».

Даже десятичная система используется «профессионалами» не так, как другими людьми, и при счете предметов они начинают с нуля. Им трудно общаться с представителями группы «непрофессионалов», они не всегда понимают друг друга.

«Только у программиста фразы. “Все повисло!” и “Все встало!”, – означают одно и

то же».

«Здравствуйте, Катю можно? Она в архиве. Разархивируйте ее, пожалуйста. Она мне срочно нужна!».

«Перепись населения у программиста: «Ваш родной язык. – Как это родной язык? – Ну, какой Вы язык с детства изучали, всю жизнь использовали? – Basic. – Да нет, настоящий! – А! Настоящий! Тогда Си».

«Купил программист стиральную машину. Через 2 дня приносит ее обратно: «Все забирайте этот девайс! Вроде все входы-выходы слива и подачи воды прописал! А эта железка никак не поднимается! – А вы ее к сети подключили? – А это еще зачем? Чтоб она рецепты стирки из Интернета закачивала?»

У них другое восприятие времени, как физического (Программист отмечает день рождения сына – 1024 дня), так и исторического («У моей бабули до сих пор хранится Евангелие 1804 года издания! – Ух ты! Небось, еще на пятидюймовых дискетах?»). Программисты по-другому воспринимают привычные вещи: например, рояль, пишущая машинка отождествляются с клавиатурой; таблица проверки зрения – это текст с неправильной кодировкой; винчестер тождествен жесткому диску.

Следует также отметить, что у программистов достаточно скептическое отношение к информационному обществу. Они видят его проблемы и недостатки, видят также свою вину в этом, проклинают современную компьютерную технику, программное обеспечение, но при этом «обратно» не хотят, например: «Меломана, алкоголика и программера спросили, что бы те делали, если бы они вдруг проснулись в 80-м году. Меломан пошел бы спасти Джона Леннона. Алкоголик бы упился дешевой водкой. А программер бы повесился. Почему? А что, опять за ЕС садиться?» Или: «Что ты кричишь, как программист при виде калькулятора?!»

Группа «геймеров» (упоминается в 4 анекдотах) отделена нами от двух этих подкатегорий, поскольку об их компетентности трудно судить на основании анекдотов, оговаривается только их глубокая вовлеченность в компьютерные игры и быстрота движений и реакции. Например: «Встречаются два геймера. Один другому говорит: «Знаешь, кого сегодня видел? Ваську Сидорова. Ну, ты Ваську не помнишь, что ли? – Почему не помню. Мы же с ним до 4-го уровня вместе в школе учились!»» Или: «Подарили геймеру шерстяной коврик с эбонитовой мышкой. В темноте красиво!»

Кроме профессиональной структуры информационного общества в базе анекдотов можно проследить также демографическую. Например, половозрастной состав информационного общества, вытекающий из анекдотов, противоречит официальной статистике. Здесь гендерный перекося наблюдается в совершенно противоположную сторону: персонажами большинства анекдотов являются мужчины. Практически отсутствует группа лиц пенсионного возраста. Дети часто упоминаются в сюжетах, но при этом отмечается, что в виртуальном пространстве возраст – достаточно жесткая биологическая характеристика человека – является неважной и легко исправимой, например: *«Странно, но факт: в Интернете на вопрос: “А вам уже исполнилось 18?”, – ещё ни разу не было зафиксировано ответа “нет”»*.

Героями анекдотов являются приблизительно в равных долях представители среднего и молодого возраста, а также дети, преимущественно мужского пола. Например, если в анекдотах про мужчин 2/3 из них являются компетентными, теми, кого мы отнесли к группе профессионалов, то только в трех анекдотах лица женского пола (точнее две молодые девушки и одна женщина среднего возраста) проявляли навыки, достойные группы профессионалов. В остальных случаях их роли или глупые ламеры, или жены программистов. Это может указывать на неравную информатизацию различных возрастных и гендерных групп на сегодняшнем этапе развития общества.

Этническая и расовая дифференциация в информационном обществе также сохраняется. Можно указать самые «неинформатизированные» национальности, но в силу торжества принципа политкорректности мы этого делать в данной статье не будем. В тоже время заметим, что особенность украинской информатизации заключается в том, что националистические идеи проникли в киберпространство, домены и языки программирования. Информатизация в России также впитала национальные черты, у нее особый путь: здесь компьютеры спиваются, девайсы имеют огромные размеры и вес, процветают хакерство, взлом и кибертерроризм, но все это приводит, как ни странно, к положительным результатам и всеобщей информатизации. Например: *«Из сообщения информгентства: “Группа российских хакеров взломала защиту на главном сервере господина Бога и поставила себе бесконечные деньги и вечную жизнь”»*. Или *«Благодаря американской*

компьютеризированной системе выборов президента, тысячи российских хакеров смогли принять участие в голосовании».

Дифференциация по месту проживания город/сельская местность также сохраняется. При этом отмечается не только отсталость села в вопросах информатизации, но и ее своеобразная направленность: *«Деревенский хакер Иванов взломал на гараже замок и скачал оттуда всю сольерку»*. Или *«В деревне Средние Куличики провели опрос общественного мнения: “Как вы относитесь к нарушению авторских прав в Интернете”. 50% ответили, что ничего не слышали об авторских правах, остальные ответили, что ничего слышали об Интернете»*.

Еще одним весьма распространенным персонажем анекдотов стала глобальная компьютерная сеть Интернет. О ней идет речь в третьей части всех анекдотов (341 анекдот), причем не всегда как о «месте действия». В значительной части анекдотов Интернет – это действующий персонаж, например: *«Интернет, Интернет! Отпусти в туалет! Третий час уже сижу, ноги крестиком держу»*. Интернет, стал главным феноменом, определившим лицо информационного общества, постепенно превратился в привычный и обыденный атрибут повседневности, название которого не обязательно писать с большой буквы, допускаются склонения по падежам и сокращения. Лишь в 120 анекдотах Интернет написан полностью и с большой буквы.

Вот основные проблемы Интернета: возможность поймать вирусы (40 анекдотов), спам (23 анекдота), недостаточная скорость (17 анекдотов), Интернет мешает личной жизни (15 анекдотов), недостаток сна у пользователей Интернет (11 анекдотов), распространение нелегального софта (9 анекдотов), Интернет мешает работе (9 анекдотов), бесполезная, недостоверная информация (8 анекдотов), использование чужих мыслей, плагиат (8 анекдотов).

Мы посчитали также, какие сервисы Интернет являются самыми упоминаемыми в базе анекдотов. Лидером вполне ожидаемо стал сервис World Wide Web (63 анекдота). Далее следовали чаты (24 анекдота) и e-mail (15 анекдотов). Самые востребованные поисковые системы: Google (17 анекдотов) и Яндекс (10 анекдотов). Самые востребованные web-сервисы «социальная сеть» в русскоязычном Интернете: ВКонтакте (11 анекдотов), Одноклассники (9 анекдотов). Самая популярная операционная система – Windows (62 анекдота), далее следуют Linux

(7 анекдотов), Unix (5 анекдотов), OS/2 (2 анекдота), DOS (1 анекдот). При этом самая популярная операционная система во всех анекдотах упоминается как самая «ключевая» и проблемная, кроме единственного: *«Телефонный звонок (нудным, высоким, голосом): «Алло, это фирма Microsoft? Я два года назад купила Windows 95, и он у меня ни разу не зависал. Подскажите, что я неправильно делаю?»*

Самые популярные личности информационного общества – персонажи анекдотов: Бог (40 анекдотов); Билл Гейтс (37 анекдотов, причем все сюжеты ругательные); Евгений Касперский (6 анекдотов); Стив Джобс (2 анекдота).

Подводя итоги нашего исследования и данной статьи, сосредоточимся на обобщении проблем информационного общества, основываясь на результатах осуществленного нами анализа. Наиболее часто в анекдотах шла речь о разного рода зависимостях от виртуального пространства: от компьютера, от Интернета, от различных электронных устройств. Практически также часто речь шла об угрозе отупления людей от компьютера и общения с виртуальным пространством. С другой стороны, по мнению авторов анекдотов, благодаря компьютеру приобретают интеллект неодушевленные предметы: кактусы, процессоры, манипуляторы-мыши.

«Компьютер имеет одно неоспоримое преимущество перед мозгом: им пользуются».

«В новом тысячелетии люди не будут лгать, воровать, убивать. Все это за них будут делать компьютеры».

«Кактус, который семь лет простоял возле монитора компьютера, умеет переустанавливать винду».

«В чем смысл жизни?» «Сейчас не могу сказать. Интернет отключен».

«Компьютерная мышь ночью собирает крошки у тебя со стола и прячет их в клавиатуру, делает запасы на зиму».

Тотальная некомпетентность стала также достаточно серьезной проблемой нового общества. Некомпетентность простых пользователей – сюжет почти половины анекдотов. Например: *«99% ошибок компьютера сидит в полуметре от монитора».* Или: *«Если программист изобретет ещё более понятный интерфейс, мир создаст ещё более тупого юзера».*

Но некомпетентность «непрофессионалов» – вещь понятная и вполне логичная, а вот ограниченность и зачастую некомпетентность «профессионалов», злоупотребление программистами своего особого

положения – также нередкий сюжет анекдотов. Простой пользователь не может проверить, насколько правильно и оптимально решает его проблему программист, а потому появляется возможность делать это как-нибудь, обеспечивая тем самым себе и своим коллегам бесконечную череду заказов. *«Мастерство программиста не в том, чтобы писать программы, работающие без ошибок, а в том, чтобы писать программы, работающие при любом количестве ошибок».*

Отсюда вытекает следующая проблема: ненадежность, хрупкость, уязвимость информационного общества: *«Если бы архитекторы строили здания так, как программисты пишут программы, то первый залетевший дятел разрушил бы цивилизацию».*

«Приметы времени: в завещаниях XXI века будет очень много логинов и паролей».

«В одном из ВУЗов выпускникам программистам задали вопрос: «Вы сели в самолет, и вам сообщили, что программу для бортовых компьютеров писали вы сами. Что вы будете делать?» Все студенты дружно ответили: «Постараюсь выбраться из этого самолета и полететь следующим рейсом», а один ответил: «Ничего не буду делать». И пояснил: «С моей программой этот самолет даже на взлетку не вырулит».

Все программы имеют ошибки. Если не самая лучшая программа хоть как-то работает, лучше ее не трогать. Речь идет опять-таки о непроверяемости, непознаваемости, новой непроницаемости или «заколдованности» мира в понимании Вебера. Чтобы спасти мир, рецепт предлагается простой: все программисты должны прекратить программировать.

Информационное общество предполагалось теоретиками как общество знания, при этом анекдотов про науку, ученых или научных открытиях всего 12 (для сравнения анекдотов про виртуальный секс – 72). Можно предположить, что в пирамиде потребностей информационное общество «застряло» на базовом уровне.

Люди с аномальной психикой и отклонениями в развитии ринулись в виртуальное пространство. Например, *название форума: «Как править миром незаметно для санитаров?»*

«Интернет – это рай для шизофреника. Здесь он может свою личность не просто раздвоить, а ещё прилюдно устроить диалог с самим собой, вовлекая в общение ничего не подозревающих юзеров».

«Почему то, что у ЭВМ называется многозадачностью, у людей называется либо шизофренией, либо полигамией?»

В качестве общего итога подчеркнем, что анекдоты являются надежным источником социологической информации. Несмотря на некоторую карикатурность получившегося образа информационного общества, мы смогли проанализировать его структуру, проследить основные этапы информатизации,

особенности этого процесса в различных социальных группах. Благодаря анализу таких документов, как анекдоты, нам удалось выявить квинтэссенцию информационного общества, рассмотреть его как «идеальный тип», практически очищенный или жестко противопоставляемый старому доинформационному укладу. Здесь более резко очерчены особенности «дивного нового мира», его проблемы и болевые точки.

Литература

1. Дмитриев А. В. Социология юмора: Очерки / А. В. Дмитриев. – М. : РАН, Отд. философии, социологии, психологии и права, 1996. – 214 с.
2. Бутенко И. А. Юмор как предмет социологии? / И. А. Бутенко // Социологические исследования. – 1997. – №5. – С. 135 – 140.
3. Дмитриев А. В. Социология политического юмора: Очерки / А. В. Дмитриев. – М. : Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. – 332 с.
4. Муньиз Л. Проблема юмора в образовании / Л. Муньиз // Социологические исследования. – 1996. – № 11. – С. 79 – 84.
5. Ненько О. Є. Гумористичний дискурс як смислове поле конструювання політичної ідентичності / О. Є. Ненько // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Соціологія. – 2010. – № 1-2. – С. 76 – 84.
6. Романенко С. В. Реформирование системы образования сквозь призму студенческого юмора / С. В. Романенко, Ю. В. Лоянич // Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки. – Одеса : «Астропринт», 2012. – Том 17. Випуск 2(16). 2012. – С. 57 – 64.

Павло Артьомов*кандидат соціологічних наук, старший викладач
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна***Pavlo Artyomov***Ph.D. in Sociology, Assistant professor at Department of Sociology,
V.N. Karasin Kharkiv National University*

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ФУТБОЛЬНОГО ХУЛІГАНІЗМУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСКИХ НАВКОЛОФУТБОЛЬНИХ ПРАКТИК

Стаття присвячена аналізу основних європейських зразків футбольного фанатизму і футбольного хуліганізму. Фокусом аналізу є навколофутбольні практики, які характерні для субкультур футбольних фанатів і хуліганів. Автором виділено основні стилі та підстили навколофутбольних практик; зроблено висновок щодо формування на пострадянському просторі особливого підстилю навколофутбольних практик. Сучасні пострадянські футбольні фанати та футбольні хулігани відтворюють набір навколофутбольних практик, що засновані на оригінальній радянській традиції колективних практик та є унікальним поєднанням різних стилів та підстилів навколофутбольних практик. Їхня реалізація має значний вплив не лише на субкультуру футбольних фанатів і футбольних хуліганів, а й на суспільство в цілому.

Ключові слова: футбольний фанатизм, футбольний хуліганізм, навколофутбольні практики, стилі та підстили навколофутбольних практик.

The article is devoted to analysis of main European football fanaticism and football hooliganism examples. Football related practices which are inherent to football fans' and hooligans' subcultures are the main element of the analysis. The analysis highlighted main styles and sub-styles of football related practices. It was concluded that specific sub-style of the football related practices was formed on the post-Soviet area. Modern post-Soviet football fans and football hooligans reproduce set of football related practices which is based on the original Soviet tradition of collective practices and is a unique combination of different football related practices, their styles and sub-styles. This post-Soviet sub-style has a substantial impact not only on football fans' and football hooligans' subcultures, but on the society in general.

Keywords: football fanaticism, football hooliganism, football related practices, styles and sub-styles of football related practices.

Стаття посвящена анализу основных европейских образцов футбольного фанатизма и футбольного хулиганства. Фокусом анализа являются околофутбольные практики, которые характерны для субкультур футбольных фанатов и хулиганов. Автором выделены основные стили и подстили околофутбольных практик; сделан вывод о том, что на постсоветском пространстве сформировался особый подстиль околофутбольных практик. Современные постсоветские футбольные фанаты и футбольные хулиганы воспроизводят набор околофутбольных практик, основанных на оригинальной советской традиции коллективных практик и являющихся уникальным сочетанием различных стилей и подстилей околофутбольных практик. Их реализация имеет существенное влияние не только на субкультуру футбольных фанатов и футбольных хулиганов, но и на общество в целом.

Ключевые слова: футбольный фанатизм, футбольный хулиганство, околофутбольные практики, стили и подстили околофутбольных практик.

Більшість країн світу стикаються з феноменом футбольного фанатизму та проблемою насильства футбольних хуліганів. Глобалізація футболу та футбольного фанатизму призвели до перетворення їх на елементи масової культури, що актуалізує необхідність дослідження таких феноменів, як футбольний хуліганізм та навколофутбольні практики. В амках кожної спільноти футбольних фанатів є певні відмінності в залежності від особливостей національної культури в цілому та футбольної культури, зокрема.

Актуальність цієї статті зумовлюється значним поширенням і підвищенням популярності футбольного фанатизму, а також суттєвим збільшенням кількості відвідувачів міжнародних футбольних матчів в рамках різних футбольних турнірів. Цей процес потребує ґрунтовного соціологічного вивчення субкультур футбольних фанатів та футбольних хуліганів, а також розуміння особливостей їхніх проявів і притаманних цим субкультурам практик.

Метою аналізу є з'ясування спільного та відмінного у національних зразках футбольного фанатизму та пов'язаного з ним футбольного хуліганізму.

Перш за все зазначимо, що футбольними хуліганями та футбольними фанатами ми вважаємо ту частину футбольних вболівальників, яка має відношення до специфічних субкультур (футбольного хуліганізму та футбольного фанатизму), розділяє їхні норми та цінності, певні колективні практики, символіку та діє відповідно до них. В даній статті ми зосереджуємо увагу на європейських зразках футбольного фанатизму, насильства й агресії футбольних фанатів, наслідком яких може стати формування певної субкультури футбольних хуліганів.

Фокусом нашого аналізу є навколофутбольні практики. У своєму розумінні практик ми спираємось на концепцію Хайдегера, що визначає практики як повсякденні дії людини, які конструюють та виявляють її ідентичності та відбуваються завдяки засвоєнню засобів соціального існування в контексті спілкування [1, с 97-98]. З огляду на це, ми визначаємо навколофутбольні практики як узвичаєні дії, які інтерналізуються завдяки відвідуванню футбольних стадіонів, спілкуванню з носіями субкультур футбольних фанатів та футбольних хуліганів або спостереженню за ними. До навколофутбольних практик включаються, зокрема, засоби підтримки певної футбольної команди та поведінка на трибунах й за їхніми межами.

Навколофутбольні практики, які притаманні футбольним хуліганам європейських країн, є конітивним елементом субкультури футбольного хуліганізму, в якому знайшли своє відображення цінності та норми цієї субкультури, її символіка тощо. Насильство як невід'ємний компонент навколофутбольних практик футбольних хуліганів актуалізує асоціальний характер їхньої субкультури. Проте говорити про одноманітність цієї субкультури в європейському контексті неможливо. Саме тому ми вважаємо за необхідне виокремити стилі та підстили європейських навколофутбольних практик.

Існує суттєва різниця між напрямками розвитку та стилями поведінки футбольних фанатів та футбольних хуліганів. Форми поведінки, які пов'язані з підтримкою футбольного клубу на стадіоні, особливо аудіовізуальні засоби підтримки, стають загальними для переважної більшості європейських фанатських рухів. Розбіжності між ними, в першу чергу, пов'язані з національними особливостями, які можуть впливати на їхню інтенсивність, але сама структура та стратегії реалізації стають дедалі більш універсальними. На цьому тлі відмінності європейських навколофутбольних практик перш за все пов'язані з насильницькими діями футбольних хуліганів.

На нашу думку, можна виділити два основних стилі реалізації навколофутбольних практик – «південний» та «північний». До першого стилю відноситься поведінка футбольних фанатів та хуліганів з таких південно-європейських країн, як Італія, Іспанія, Португалія, Греція, Сербія, Хорватія, Словенія, Румунія та Угорщина. Поєднуючи в одну групу представників фанатських рухів цих країн, ми виходили з того, що для підтримки своєї команди основний акцент вони роблять на аудіовізуальних засобах, тобто на створенні атмосфери яскравого свята на трибунах за допомогою піротехнічних засобів, великої кількості прапорів, клубних шарфів тощо. Стосовно агресії, спрямованої в бік фанатів інших клубів, в першу чергу, можна говорити про вербальну агресію. Щодо фізичної агресії представників «південного» стилю навколофутбольних практик, то вона має доволі жорстокі форми, оскільки під час зіткнень, які носять спланований чи спонтанний характер, використовується доволі широкий арсенал підручних засобів. До них відноситься холодна зброя, яку можна поділити на ситуативну, тобто таку, яка потрапляє в руки безпосередньо

під час бійки (каміння, урни, склянки, пляшки, меблі та їхні складові), та заздалегідь заготовлену (кустарного або промислового виробництва). Мають місце випадки широкого використання піротехнічних засобів, а інколи і вогнепальної зброї [2]. Результатом подібної поведінки стають численні тяжкі поранення та травми, а часом і літальні випадки. Зазначимо, що навколофутбольні практики представників «південного» стилю нерозривно пов'язані з їхніми політико-ідеологічними та релігійними позиціями, що призводить до загострення протистоянь, ескалації агресії, в тому числі по відношенню до керівництва певного клубу, а також до національних футбольних організацій. У згаданих вище країнах футбольний фанатизм є потужним громадським рухом з чіткою структурою та внутрішнім розподілом функцій. Футбольні фанати є активними учасниками акцій протесту та громадянської непокори. В рамках «південного» стилю навколофутбольних практик доволі важко провести кордон між футбольними фанатами та футбольними хуліганями, тому що участь у масовому насильстві нерідко пов'язана з ситуативними факторами. Вплив цих факторів призводить до того, що чисельність учасників насильницьких практик важко визначити. За цих умов в угрупованнях, які сповідують цей навколофутбольний стиль, рівень структурованості та рольової диференціації при реалізації насильницьких практик доволі низький, проте він суттєво зростає під час підготовки та реалізації аудіовізуальних форм підтримки клубу на стадіоні. Представників «південного» стилю не можна стовідсотково назвати футбольними хуліганями. Було б точніше говорити про «бойових ультрас», орієнтованих на насильство за сприятливих для його виникнення умов, але відвідування матчів та підтримка команди є не менш важливим елементом «південного» стилю навколофутбольних практик.

Якщо у випадку з «південним» стилем відмінності існують і вони пов'язані, в першу чергу, з національними та релігійними особливостями тих чи інших його представників, то у випадку з «північним» стилем навколофутбольних практик різниця між національними стилями та зразками футбольного хуліганізму пов'язана з структурними характеристиками та базовими принципами поведінки футбольних хуліганів. До «північного» стилю навколофутбольних практик можна віднести футбольних фанатів Англії, Шотландії, Ірландії, Уельсу,

Голландії, Бельгії, Німеччини, Польщі, Чехії, Данії, Швеції, Болгарії.

Аналіз особливостей національних фанатських субкультур та стилів цих країн дозволяє дійти висновку, що «північний» стиль навколофутбольних практик більш складний та багатогранний феномен, ніж «південний» стиль. Якщо в межах останнього з культурним зразком можна визначитись доволі швидко – це італійська субкультура ультрас, то в межах другого можна виділити два підстили: «західний» (британсько-голландський) та «східний» (польсько-німецький). До першого належать угруповання футбольних хуліганів Англії, Шотландії, Ірландії, Уельсу, Голландії, Бельгії та країн Скандинавії. До другого – Польщі, Німеччини, Словаччини, Чехії. Також в рамках однієї держави можуть існувати угруповання, які представляють різні стилі та підстили (Франція та Болгарія).

Однією з найважливіших особливостей «північного» стилю є чіткий розподіл на хуліганів, футбольних фанатів та інших відвідувачів масових спортивних заходів. Цей розподіл пов'язаний з тією роллю, яка надається насильству, що стає основною колективною практикою. Саме стосовно питання насильства та організації зіткнень хуліганів «північний» стиль навколофутбольних практик поділяється на «західний» та «східний» підстили. Так, першому притаманний як спланований, так і ситуативний характер зіткнень з іншими футбольними хуліганями. Для «західного» підстилю характерні сплановані бійки, схожі на військові спецоперації, які ретельно готуються, в тому числі за участю розвідників, які обов'язково входять до складу угруповань. Основною метою футбольних хуліганів є захват території супротивника (сектору стадіону або бару, де вони регулярно збираються). В рамках подібних акцій доволі часто використовуються підручні засоби (пляшки, каміння, кийки, іноді ножі). У випадку ж зі «східним» підстилем більшість бійок проходить за умов двосторонньої домовленості, найчастіше за відсутності сторонніх спостерігачів. Якщо «західний» підстиль базується на тактиці, то «східний» - на фізичній підготовці футбольних хуліганів. Варто зазначити, що підтримка команди на стадіоні в рамках «західного» підстиля носить яскраво виражений аудіохарактер, тобто використовуються пісні та вигуки. «Східний» підстиль передбачає використання на трибунах аудіо-візуальних засобів, характерних для «південного» стилю

навколофутбольних практик, але футбольні хулігани майже не мають відношення до їхньої підготовки, а виступають як допоміжна сила або контролюють процес.

Загальним для всього «північного» стилю є те, що його представники вкрай мінімізують використання в одязі клубної символіки. Проте адепти «західного» підстилю розділяють певні принципи в одязі, які впровадили англійські футбольні хулігани. Ця стратегія формування зовнішнього вигляду футбольних хуліганів ґрунтується на використанні певних брендів дизайнерського та коштовного спортивного одягу. Основною метою цієї стратегії є розчинення в міському натовпі. У випадку зі «східним» підстилем одяг здебільшого спортивний, найчастіше відомих боксерських торгових марок. Подібний розподіл пов'язаний з тим, що процес ідентифікації футбольних хуліганів в рамках «західного» підстилю проходить саме за певними зовнішніми маркерами, якими стають не лише певні бренди, але й їхня комбінація. У «східному» підстилі за умов попередньої домовленості використання певних маркерів є не обов'язковим, найголовніше - це зручність одягу під час бійок.

Важливою відмінністю згаданих вище підстилів навколофутбольних практик є певна подібність британо-голландської манери навколофутбольних практик та «південного» їх стилю щодо використання доволі широкого арсеналу підручних засобів під час насильницьких дій. У свою чергу, «східний» підстиль навколофутбольних практик передбачає стратегію виключення підручних засобів під час зіткнень футбольних хуліганів за попередньою домовленістю.

В межах «північного» стилю навколофутбольних практик відбувається формування окремої субкультури футбольних хуліганів, яку можна чітко виділити зі спільноти футбольних фанатів не лише за фактором виконання певного набору колективних практик, а й за самономінацією її безпосередніх активних учасників.

Особливість пострадянської субкультури футбольних хуліганів полягає в тому, що вона базується на традиціях реалізації оригінальних навколофутбольних практик, які були сформовані ще в межах радянської культури [3]. Про наявність футбольних фанатів можна говорити лише в деяких республіках європейської частини колишнього СРСР. З огляду на це, у коло нашої уваги потрапили такі країни, як Україна, Білорусія, Росія та країни Прибалтики. В рамках моностилістичної радянської культури відвідувачі футбольних матчів розглядали-

ся лише як спортивна публіка поціновувачів гри. Надмірний потяг до футболу або захоплення певним футбольним клубом та занадто емоційні реакції на перебіг гри призводили до вилучення зі стадіону. Проте в 1980-х роках сформувалась оригінальна радянська субкультура футбольних фанатів, що стала базою для подальшого розвитку навколофутбольних практик. У свою чергу, становлення пострадянської субкультури футбольних хуліганів здійснювалось завдяки певному культурному інсценуванню, зокрема інтеріоризації в її межах британо-голландського та польсько-німецького підстилів «північного» стилю навколофутбольних практик, що призвело до певної нормативної регуляції насильницьких практик та високого рівня адаптивності футбольних хуліганів щодо різних типів цих практик. В умовах стрімкого розвитку футбольного фанатизму та футбольного хуліганізму на пострадянському просторі прояви різних стилів та підстилів навколофутбольних практик змінюються доволі хаотично, що призводить до змішування та поєднання принципово різних моделей навколофутбольних практик. Так, в рамках одного фанатського руху, певного футбольного клубу можуть співіснувати фанатські об'єднання та угруповання футбольних хуліганів, що представляють різні, а інколи і принципово різні стилі навколофутбольних практик. Існує певна залежність між часом включення в навколофутбольні практики та основним їхнім підстилем серед пострадянських футбольних фанатів та футбольних хуліганів. Ті, хто залучився до футбольного фанатизму наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., відтворюють навколофутбольні практики, що характерні, скоріше, до південного стилю навколофутбольних практик. Футбольні фанати та футбольні хулігани, що прийшли на стадіони в другій половині 1990-х та на початку 2000-х рр., надають перевагу британо-голландському підстилю «північного» стилю навколофутбольних практик.

Аналіз особливостей генези та розвитку субкультур футбольних фанатів та футбольних хуліганів на пострадянському просторі дозволив нам зробити висновок, що на базі російського та українського рухів має місце процес формування оригінального пострадянського підстилю «північного» стилю навколофутбольних практик. Сучасні пострадянські футбольні фанати та футбольні хулігани відтворюють оригінальний набір навколофутбольних практик. Сутність його полягає у тому, що з одного боку, це поєднання традиційних колективних практик британо-голландської та польсько-

німецької моделі, а з іншого боку – значна політико-ідеологічна складова навколофутбольних практик, яка, скоріше, характерна для «південного» стилю. Така ситуація в пострадянському футбольному фанатизмі та футбольному хуліганізмі є передумовою

їхнього потужного громадського потенціалу з можливістю активної участі не лише в загальноєвропейських навколофутбольних практиках, але й у пострадянських суспільно-політичних процесах, зокрема у акціях протесту та громадянської непокори.

Література

1. Ставцев С. Н. Введение в философию Хайдеггера / С. Н. Ставцев – СПб. : Лань, 2000. – 192 с.

2. Marsh P. Football Violence in Europe [Electronic resource] / P. Marsh, K. Fox, G. Carnibella, J. McCann, J. Marsh. – Mode of access : http://www.sirc.org/publik/football_violence.html.

3. Артьомов П. М. Субкультура футбольних хуліганів: особливості прояву та соціологічного вивчення на пострадянському просторі / П. М. Артьомов // Український соціум: соціологія, економіка, політика : науковий журнал. – 2005. – №2 – 3 (7 – 8). – С.20 – 25.

Ольга Піменова

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії, політології та права Луцького національного технічного університету

Olga Pimenova

Ph.D. in Sociology, associate professor, department of philosophy, politology and law of Lutsk national technical university

САМОТНІСТЬ ЯК МОЛОДІЖНА ПРОБЛЕМА (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЯКІСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

У статті аналізується самотність як проблема сучасної молоді. Акцентується увага на міждисциплінарному характері наукового вивчення цієї проблеми; наводяться деякі результати її соціологічного дослідження вітчизняними та російськими фахівцями. Підкреслюється актуальність та евристичні можливості застосування якісної методології та методики у вивченні самотності як соціально-психологічного феномену, що набуває поширення у молодіжному, зокрема студентському, середовищі. Розглядаються результати авторського якісного дослідження, здійсненого серед студентів Луцького національного технічного університету протягом 2012-2013 навчального року. На їхній основі робиться висновок щодо особливостей розуміння сутності та причин самотності сучасною студентською молоддю, позитивних та негативних наслідків такого емоційного стану майбутніх спеціалістів з вищою освітою, його впливу на їхнє психологічне та соціальне самопочуття.

Ключові слова: самотність, індивідуалізація, ідентифікація, психологічне та соціальне самопочуття, самооцінка, комунікація, наслідки самотності.

This article analyzes loneliness as the problem of today's youth. Attention is focused on the interdisciplinary nature of the scientific study of the problem. Some results of sociological research of domestic and Russian experts are given. Attention is focused on the relevance and applicability of qualitative heuristic methodology and techniques in the study of loneliness as a social and psychological phenomenon that is becoming common for young people, especially students. We consider the results of the author's qualitative investigation, carried out among students of Lutsk National Technical University during the 2012-2013 academic year. On the basis of these results we concluded the peculiarities of the human perception of the nature and causes of modern students' loneliness, positive and negative effects of the emotional state of future specialists with higher education and its impact on their psychological and social well-being.

Keywords: isolation, individualization, identification, psychological and social well-being, self-esteem, communication, consequences of loneliness.

В статье анализируется одиночество как проблема современной молодежи. Акцентируется внимание на междисциплинарном характере научного изучения этой проблемы; приводятся некоторые результаты её социологического исследования отечественными и российскими специалистами. Подчеркивается актуальность и эвристические возможности использования качественной методологии и методики в изучении одиночества как социально-психологического феномена, который приобретает всё больше распространение в молодежной, в частности студенческой, среде. Рассматриваются результаты авторского качественного исследования, проведенного среди студентов Луцкого национального технического университета в течение 2012-2013 учебного года. На их основе делается вывод относительно особенностей восприятия сущности и причин одиночества современной студенческой молодежью, положительных и отрицательных последствий такого эмоционального состояния будущих специалистов с высшим образованием, его влияния на их психологическое и социальное самочувствие.

Ключевые слова: одиночество, индивидуализация, идентификация, психологическое и социальное самочувствие, самооценка, коммуникация, последствия одиночества.

Одним із важливих напрямків досліджень у галузі соціології молоді є аналіз сутності та визначення чинників молодіжної самотності. У науковому дискурсі самотності акцентується на тому, що швидкий розвиток високих технологій, зростаючі темпи соціальної мобільності, постмодернізація сучасного суспільства знаходяться у континуальному зв'язку із ізоляцією людини від соціуму, людини від людини. До таких процесів у площині сучасного українського суспільства додаються ще й складні наслідки соціальних трансформацій, за умов яких проблема самотності значно актуалізується. Як стверджує Н. Паніна, «в умовах нестабільного суспільства, коли значна кількість людей, які втратили не лише звичну систему спільних цінностей і нормативів попереднього стилю життя, відчуття міцності та впевненості на своїй соціальній позиції, починають гостро відчувати розрив зв'язків між собою та суспільством» [1, с.106]. З огляду на зазначену проблему особливої уваги потребує молодь, зокрема студентська, оскільки її відчуження від суспільства, безперечно, матиме негативний вплив на функціонування соціуму як у його актуальному, так і перспективному контексті. Адже молодь є однією із найбільш активних соціальних груп, від діяльності якої залежать майбутнє будь-якого суспільства. Якщо ж говорити про українське суспільство, яке переживає сьогодні кардинальні зміни в політичній, економічній, культурній та інших сферах своєї життєдіяльності, то роль молоді в ньому важко переоцінити.

Участь молоді людини у соціальних перетвореннях залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників, у тому числі від її психологічного самопочуття, впевненості у завтрашньому дні, відчуття потрібності найближчому оточенню, суспільству в цілому. На наш погляд, не додають позитиву у сприйнятті молоддю сучасних соціокультурних реалій, свого соціального статусу досить жваві дискусії, що час від часу виникають у науковому, журналістському та соціальному дискурсах, навколо питання, чи є сьогоднішня молодь втраченим поколінням. Усе це актуалізує такий феномен сучасного, зокрема українського, суспільства, як молодіжна самотність.

Аналіз численних досліджень та наукових публікацій з означеної проблеми свідчать про те, що феномен самотності є предметом міждисциплінарного дослідження. До її вивчення звертаються філософи, психологи, соціальні психологи, педагоги і,

звичайно, соціологи. Так, самотність досліджується у працях таких закордонних та вітчизняних науковців, як К. Абульханова-Славська, М. Бердяєв, В. Вейс, Т. Гольман, Е. Гуссерль, О. В. Данчева, І. С. Кон, Т. Ю. Лапшина, Ж. В. Пузанова, Д. Рісмен, К. Роджерс, Ж-П Сартр, С. Франк, Е. Фромм, Н. Хамітов, К. Ясперс та ін. Дослідженню проблеми самотності серед студентської молоді присвячені роботи таких учених, як В. Вейс, Р. Госвік, Т. Гольман, Дж. Джонс, Дж. Мур, Р. Пелутціан, Л. Сокурянська, К. Солано, Р. Фрідмен та ін.

Мета цієї статті – визначення негативних та позитивних наслідків такої характеристики молодіжної повсякденності, як самотність.

Щоб реалізувати цю мету, ми звернулись як до теоретичного дискурсу самотності, в тому числі представленого в наукових публікаціях зазначених вище фахівців, так і до результатів емпіричних розвідок колег-соціологів, а також авторського якісного соціологічного дослідження, здійсненого нами протягом 2012-2013 навчального року серед студентів Луцького національного технічного університету методом незакінченого речення. Всього у нашому дослідженні взяли участь 122 студента.

Аналіз наукового дискурсу самотності свідчить про те, що більшість дослідників цього складного соціально-психологічного явища підкреслюють його суперечливий характер. При цьому зазначається, що така суперечливість витікає із самої сутності людського буття. Адже будь-яка людина, з одного боку, прагне до вияву своєї індивідуальності, свободи, незалежності від оточуючого середовища. З іншого – їй притаманне відчуття належності до певної соціальної спільноти, прагнення до взаємодії з іншими людьми, до соціального визнання. Знову ж таки будь-яка людина за одних умов прагне до усамітнення, за інших – потребує активного спілкування, підтримки, розуміння тощо. Як свідчать емпіричні (психологічні, соціально-психологічні, соціологічні тощо) дослідження, кожна людина хоча б раз у житті відчуває самотність. Узвичаєність цього відчуття, ставлення до нього, його переживання залежить від багатьох внутрішньоособистісних якостей людини, особливостей її характеру, психологічного стану тощо. Скажімо, інтраверти легше переживають самотність, ніж екстраверти і т. ін. У цьому контексті важливо з'ясувати, чи можна вважати самотність нормою, чи має вона позитивний потенціал для розвитку особистості, чи може самотність стати

загрозою для окремої людини та суспільства в цілому.

Як підкреслювалось вище, за сучасних умов особливого значення набуває вивчення феномену самотності у студентському середовищі. Науковий інтерес до актуалізації самотності вузівської молоді зростає у зв'язку з тим, що трансформаційні процеси, які відбуваються в українському суспільстві, накладають на систему освіти функціональну відповідальність за ефективну соціалізацію, формування професіоналізму, соціальної компетентності молоді людини, її активної громадянської позиції, що є можливим лише за умов гарного соціального самопочуття. Українська дослідниця Л. Г. Сокур'янська пише: «Загальновідомо, наскільки значну роль у світосприйнятті молоді відіграє емоційна сфера... Вона суттєво визначає стратегічні установки особистості, відповідність її вчинків життєвій ситуації, функціональний тонус людини, її психологічне та соціальне самопочуття» [2, с. 199]. Аналізуючи феномен самотності в молодіжному, зокрема студентському, середовищі, вона підкреслює, що за одних обставин самотність може бути для людини ліками, за інших – отрутою. Деякі молоді люди прагнуть самотності, деякі усіяко намагаються уникнути цього відчуття. Як свідчать результати міжнародних соціологічних досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 1990-х-2014 рр.¹, серед перших, тих, що прагнуть до самотності, виходячи з їхніх об'єктивних та суб'єктивних характеристик, значно більше творчих особистостей. Це, на нашу думку, не є дивним, адже творчість, як правило, потребує зосередження, що, в тому числі, досягається усамітненням.

Російський науковець Т. Гольдман стверджує: «Самотність в юності – досить поширене та інтенсивне явище. Емпіричні дані показують, що молоді люди проявляють більшу вразливість по відношенню до самотності, ніж дорослі та люди похилого віку. Будучи в ситуації екзистенційного надломлю, у молодих людей втрачаються традиційні орієнтири та власна ідентифікація. В результаті підвищується психологічна вразливість, а тиск соціального оточення стає особливо помітним» [4].

Дійсно, у молодіжному, в тому числі підлітковому, віці в силу його психологічних особливостей, зокрема переживанню індивідом кризи ідентичності на етапі переходу

від дитинства до дорослості (про що, як відомо, багато писав Е. Еріксон), відсутності соціального досвіду тощо, у особистості, що формується, дуже часто виникає, відчуття своєї виокремленості, відмінності від інших, унікальності і т. ін. Водночас молода людина відчуває необхідність бути, як усі, не відрізнятися від своїх однолітків, сприймаючи спілкування з ними як найважливішу життєву цінність.

Цікаві емпіричні дані щодо оцінок самотності та її причин студентською молоддю були отримані російськими соціологами в межах дослідження, здійсненого серед студентів Новочеркаського політехнічного інституту. Як свідчать результати цього дослідження, основними причинами самотності, на думку студентів, є низька самооцінка (66,5%), розвиток сучасних інформаційних технологій (66,5%), відсутність коханої людини (45,5%), зовнішня неприязливість (34,1%), низький соціальний статус (18%), високий рівень інтелекту, творче мислення (16,2%). Більшість респондентів (60%) характеризують самотність як стан, що актуалізується, коли поряд немає друзів, коханої людини, людини, яка готова допомогти та вислухати. Близько 40% опитаних зазначили, що самотність – це відчуття непотрібності оточуючим тебе людям; 30% респондентів пов'язали самотність з відсутністю активного спілкування, некоммунікбельністю людини [4].

З огляду на особливості феномену самотності, ми вважаємо, що попри безперечну значущість кількісних досліджень його розповсюженості та наслідків актуалізації в молодіжному середовищі, більш ефективними є якісні дослідження, оскільки за їхньої допомоги можна почути і зрозуміти не якогось середньостатистичного індивіда (у нашому випадку студента), а конкретну людину, її живу мову, власні (а не підказані дослідником) думки та почуття. Саме тому, звернувшись до проблеми самотності серед студентської молоді, ми обрали якісні методи дослідження. На наш погляд, гуманістичний поворот сучасної соціології, її звернення до методології якісного аналізу є відповіддю на глобалізаційні виклики, які актуалізують необхідність уваги до окремої людини, її особистих проблем, у тому числі проблеми самотності.

Як зазначалось вище, в межах нашого якісного дослідження був використаний метод незакінченого речення. Отже, звернемось до аналізу отриманих нами якісних даних. Почнемо з того, як визначали наші респонденти (нагадаємо, що це були сту-

¹ Докладна характеристика цих досліджень представлена у: [2, 3].

денти Луцького національного технічного університету) сутність та причини самотності сучасної людини. Ось що писав про цей феномен один із наших респондентів: «Самотність – це коли у тебе нікого немає, ані друзів (які могли б розвеселити, посміятись над тобою), ані рідних (які підтримали б тебе у важкий час для тебе). Самотність – це коли тобі потрібна підтримка, а її немає, потрібно виговоритись – а нема кому. Самотність – це я і “4 стіни”» (Володимир, студент першого курсу факультету бізнесу).

Прочитуємо ще одну учасницю нашого дослідження: «Самотність – це коли людина самотна, їй немає з ким поспілкуватись, у неї немає друзів. ... У сучасному суспільстві люди дуже багато часу проводять у різних соціальних мережах, де вони знайомляться, спілкуються, але спілкування в інтернеті не може замінити спілкування в реальності. У людини в соц-мережах можуть бути тисячі друзів, але серед них може і не бути людини, яка була б справжнім другом, яка б підтримувала у тяжку хвилину, вислухала б і дала пораду» (Ольга, студентка другого курсу факультету обліку та фінансів). Таке розуміння самотності найбільш широко представлено у відповідях наших респондентів.

Зазначимо, що наведена нами цитата зайвий раз підтверджує висновки багатьох дослідників про те, що віртуальна комунікація, зокрема спілкування молоді у соціальних інтернет-мережах, не зменшує рівень відчуття нею своєї самотності, не заповнює той комунікативний вакуум, який виникає в сучасному суспільстві, в тому числі завдяки процесом його атомізації.

У ході дослідження проблеми самотності сучасного студента визначилися можливі наслідки її подальшої актуалізації, які можуть позначитися як на особистісному, так і на суспільному розвитку. Спираючись на судження студентів, ми виокремили два найбільш значущих, з нашої точки зору, наслідки. Перший із них полягає в тому, що самотність може провокувати особистість на реалізацію її творчих потенцій, сприяти виявленню індивідуальності людини, що розкриває позитивний сенс самотності, підтверджуючи висновки, зроблені харківськими соціологами ще у 1990-ті роки. Наведемо найбільш типові щодо формулювання такого висновку висловлювання опитаних нами студентів.

«Самотність – стан душі людини. Виникає тоді, коли людина залишається на одинці зі своїми думками. Інколи само-

тність необхідна, особисто у мене бувають іноді моменти, що хочеться втекти від усього світу і хоч пару годин залишитись в абсолютному спокої. ... Мені хочеться побути самому, порозмірковувати над своїм життям, зробити висновки» (Дмитро, студент першого курсу факультету комп'ютерних технологій).

«Перебувати на самоті – це можливість побути наодинці зі своїми думками, проаналізувати ту чи іншу ситуацію та просто можливість помріяти. Не варто боятися самотності, оскільки вона дозволяє нам переосмислити пережите, часто підштовхує до активності в пошуку цікавого спілкування. Дозволяє замислитися про себе, про своє життя. Самотність дозволяє нам більш чітко визначитися з власними планами, цілями і мріями. Вигадати щось нове, і потім реалізувати це у своєму житті» (Христина, студентка другого курсу факультету бізнесу).

Як бачимо, на думку деяких студентів, переживання самотності сприяє розвитку самопізнання, саморегуляції своєї поведінки, самовдосконаленню.

У цьому контексті зазначимо, що в аспекті позитивного сприйняття самотності ми не спостерігали гендерних відмінностей. І хлопці, і дівчата підкреслюють її значущість для самоактуалізації свого особистісного потенціалу, своїх здібностей та талантів.

Важливим та надзвичайно загрозливим наслідком самотності, як засвідчило наше дослідження, є її вплив на виникнення та розвиток внутрішньої дисгармонії, психологічної депресії.

На жаль, більшість отриманих нами якісних даних свідчать на користь саме такого висновку. Ось на що ми спиралась, роблячи його:

«Для мене самотність – це найстрашніше, що може бути в житті. Це коли ти відчуваєш непотрібність, коли за тебе ніхто не переживає і не сумує. Коли ти нібито відокремлений від усього світу, а він від тебе. Тоді у твоєму серці утворюється велика порожнеча, що мучить і нищить тебе зсередини» (Олена, студентка третього курсу факультету обліку та фінансів).

«Самотність – це не життя, а існування людини» (Олександр, студент першого курсу факультету комп'ютерних технологій).

«Самотність – це сум, людина без єдиної підтримки може навіть потрапити в психлікарню; це пустота у душі, у серці» (Олеся, студентка третього курсу факультету будівництва та дизайну).

Наведені нами вище приклади переживання самотності розкривають її негативний характер. Саме у такому розумінні самотність постає як проблема, що руйнує цілісність особистості.

Підводячи підсумки нашого аналізу, ми можемо стверджувати, що виявлення проявів самотності серед студентської молоді, здійснення моніторингу цієї проблеми, знаходження можливих шляхів якщо не подолання, то, на разі, пом'якшення відчуття самотності як негативного емоційного

стану буде сприяти більш повному професійному та особистісному самовизначенню майбутніх фахівців, формуванню їхньої позитивної самооцінки, конструктивній комунікації, що виступає сьогодні однією із базових компетенцій спеціаліста з вищою освітою.

Наші подальші студії обраної проблеми ми плануємо спрямувати на її аналіз у контексті постмодернізації ціннісної свідомості та повсякденних практик студентської молоді.

Література

1. Панина Н. В. Избранные труды по социологии. В трех томах. – Том II. Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения / Н. В. Панина ; сост. и ред. Е. И. Головахи. – К. : Факт, 2008. – 312 с.
2. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурская. – Харьков : Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.
3. Українське студентство у пошуках ідентичності : монографія / за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 520 с.
4. Гольман Т. И. Социальное одиночество студенческой молодежи в транзитивном обществе: управленческий аспект : диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук : 22.00.08 [Электронный ресурс] / Гольман Татьяна Ивановна. – Режим доступа : <http://www.disserscat.com/content/sotsialnoe-odinochestvo-studencheskoi-molodezhi-v-tranzitivnom-obshchestve-upravlencheskii-a>.
5. Азарова Е. Н. Одиночество в структуре социального самочувствия студентов технического вуза в условиях социальной неопределенности / Е. Н. Азарова // Материалы IV Всероссийского социологического конгресса «Социология в системе научного управления обществом» (Москва, 2-4 февраля 2012 года). – С. 1952 – 1953.

Олена Шинкаренко
викладач кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького; аспірант

Olena Shinkarenko
Lecturer at Chair of sociology, Melitopol state pedagogical
university of Bogdan Khmelnytsky

МАРКЕТИНГОВА МОДЕЛЬ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ: СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

У статті розглянута проблема використання маркетингової моделі електоральної поведінки. Зазначено, що така модель частково пов'язана із моделями раціонального вибору та «економічного голосування», але відрізняється від них тим, що виходить із положення про можливість вибору громадянами «ринково виправданої» моделі електоральної поведінки навіть у ситуації, коли вона не є для них економічно виправданою або раціональною. Підкреслено, що маркетингова модель електоральної поведінки цілком погоджується із маркетинговим підходом до політики, використанням електорального маркетингу в процесі організації та проведення виборів. Розглянуто особливості такої моделі електоральної поведінки, вплив на неї зовнішніх маркетингового та політичного середовищ; ефективність позиціонування політичних продуктів, що просуваються; акцентовано необхідність систематичного дослідження громадської думки в процесі реалізації електорального маркетингу та використання спеціальних маркетингових технологій.

Ключові слова: електоральна поведінка, електоральний маркетинг, маркетингова модель електоральної поведінки.

Ключевые слова: електоральное поведение, електоральный маркетинг, маркетинговая модель електорального поведения.

The article considers the problem of use of marketing model of electoral behavior. It is noted that such model is partly related to the rational choice model and «economic voting» model, but differs from them in the fact that it proceeds from the assumption about the possibility of citizens' choice of market justified model of electoral behavior, even in situations when such acts are not economically viable for them or rational. It is stressed that marketing model of electoral behavior in general is correlated with the marketing approach to politics, usage electoral marketing in the process of organization and conduction of elections. The peculiarities of such model of electoral behavior; influence on it of the external marketing and political environment; effectiveness of political positioning of products that are promoted are considered. The need for systematic public opinion research in the process of implementation of electoral marketing and use of specific marketing techniques is stressed.

Keywords: electoral behavior, electoral marketing, marketing model of electoral behavior.

В статье рассмотрена проблема использования маркетинговой модели электорального поведения. Отмечено, что такая модель частично связана с моделями рационального выбора и «экономического голосования», но отличается от них тем, что исходит из положения о возможности выбора гражданами «рыночно оправданной» модели электорального поведения даже в ситуации, когда она не выступает для них экономически оправданной или рациональной. Подчеркнуто, что маркетинговая модель электорального поведения в целом соотносится с маркетинговым подходом к политике, использованием электорального маркетинга в

процессе организации и проведения выборов. Рассмотрены особенности такой модели электорального поведения, влияние на неё маркетинговой и политической среды; эффективности позиционирования политических продуктов, которые продвигаются; акцентирована необходимость систематического исследования общественного мнения в процессе реализации электорального маркетинга и использования специальных маркетинговых технологий.

Сучасні підходи до організації та прогнозування результатів виборчих кампаній, безумовно, потребують все більш глибокого вивчення специфіки електоральної поведінки населення та впливу на неї різних політичних суб'єктів. Проблема полягає в тому, що сьогодні деякі моделі електоральної поведінки (соціально-демографічна, статусна, соціально-психологічна, партійно-ідеологічної ідентифікації) практично втратили свій сенс для аналізу і прогнозування поведінки виборців. У сучасному суспільстві, де панує так звана масова свідомість, на подібну поведінку вже не впливають (або впливають частково і недостатньо прогнозовано) такі характеристики особистості, як її соціальний стан чи приналежність до якоїсь політичної партії або її підтримка.

Аналіз таких моделей електоральної поведінки, як модель раціонального вибору та модель «економічного голосування», який здійснювався протягом останніх років українськими та зарубіжними фахівцями (О. Вишняком, Є. Головахою, Б. Грушиним, Є. Малкіним, О. Морозовою, Е. Ноель-Нойман, В. Оссовським, В. Полтораком, А. Ручкою, Ю. Сурмінім, В. Чигриним та іншими), також свідчить лише про часткову можливість прогнозування поведінки електорату в процесі проведення виборчої кампанії за допомоги цих моделей. Недивлячись на достатньо високий рівень вивченості проблематики електоральної поведінки, існує нагальна необхідність її подальшого опрацювання, що зумовлюється стрімкими змінами політичної ситуації в Україні.

Метою цієї статті є визначення можливостей застосування в процесі організації виборчих кампаній маркетингової моделі електоральної поведінки, її сутності та ключових характеристик.

Почнемо з того, що маркетингова модель електоральної поведінки є практично модифікованим, розвиненим варіантом моделей «економічного голосування» та раціонального вибору. Вперше у науковому дискурсі ідею маркетингового підходу до пояснення політичної поведінки в цілому та електоральної, зокрема, сформулював відомий французький соціолог та політолог П. Бурдьє. Він писав, що політичне поле як центральна категорія соціології політики – це «місце, де у конкурентній боротьбі між агентами, що до неї втягнуті, народжується політична продукція, проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з яких і повинні обирати пересічні громадяни, що низведені до становища «споживачів», через що дуже ризикують потрапити в халепу

у міру своєї віддаленості від місця виробництва» [1, с. 182].

Отже, з точки зору П. Бурдьє, поле політики – це своєрідний ринок, на якому існує виробництво, попит та пропозиція продукту особливого роду – політичних партій, програм, думок, позицій, ідей та ін. Таким чином, виходячи із маркетингового підходу, виборець робить свій електоральний вибір аналогічно тому, як робить вибір на ринку товарів або послуг будь-який покупець, споживач, орієнтуючись на максимально можливий та прийнятний варіант, оцінюючи переваги та недоліки політичного «продукту» та політичних «реалізаторів», що його пропонують.

На перший погляд, маркетингова модель електоральної поведінки практично не відрізняється від моделей «економічного голосування» та раціонального вибору. Нагадаємо, що перша з цих моделей – «економічного голосування» – виходить з припущення, що виборці оцінюють економічне становище держави та своє власне та на основі подібної оцінки приймають відповідні рішення. При цьому ми згодні із думкою Ю. Шведа, що подібна оцінка може породжувати, по-перше, ретроспективне голосування (виборець приймає рішення на основі оцінки попередньої діяльності уряду). По-друге, перспективне голосування (вибір робиться на основі очікувань стосовно успішної роботи уряду в майбутньому). По-третє, егоцентричне голосування (виборець здійснює вибір на основі оцінки власного економічного становища) [2, с. 110].

Наскільки ефективно «працює» сьогодні ця теорія та, відповідно, модель, особливо коли йдеться про країни, що знаходяться на стадії економічної та політичної трансформації? За оцінками фахівців з електоральної соціології, політологів, подібні «еконо-

мічні мотиви» охоплюють максимум третину «масиву» електоральних переконань та поведінки виборців. Щодо ж української ситуації, то можна постійно спостерігати як економічні негаразди в роботі уряду чи місцевих рад взагалі не призводять до їх «відставки» та заміни їх конкурентами.

Порівняння «економічної» та маркетингової моделі електоральної поведінки дозволяє зробити такий висновок. Якщо у випадку першої моделі припускається, що виборець орієнтується на здобуття максимального економічного результату від електорального вибору, то маркетинговий підхід до оцінки електоральної поведінки будується на тому, що в процесі електорального вибору мова йде про оптимальний, «ринково виправданий» варіант вибору. Тобто такий, коли виборець може зробити навіть економічно не обґрунтований вибір, враховуючи, зокрема, різноманітні (етнічні, релігійні та інші) особливості кандидата чи політичної сили, тобто оцінюючи той виборчий «продукт», що йому пропонується.

Подібна ситуація спостерігається і при порівнянні моделей раціонального вибору та маркетингової моделі. Дійсно, перша, як відомо, базується на постулаті, що виборець бере участь у голосуванні, якщо його особиста вигода перебиває понесені ним витрати. Саме тому часто-густо громадяни практично відмовляються від участі у виборах або голосують будь-яким чином, не дуже розмірковуючи над тим, до чого це призведе. Виборець виходить з того, що його окремий голос практично не може вплинути на результати голосування, тому він вважає свою участь у виборах такою, що практично не має рації. Особливо після відміни в Україні, згідно з виборчими законами, позиції у бюлетенях «проти всіх».

Не треба вже й казати про те, що подібна ситуація в останні роки призвела в Україні до різкого поширення явища абсентеїзму. Навіть на виборах депутатів у Верховну Раду до виборчих дільниць все частіше не доходять більше половини громадян, що мають право голосу. Про який вже раціональний вибір можна казати у подібній ситуації!

Саме тому фахівці з теорії та практики виборів – політологи, соціологи, економісти, психологи все частіше вважають, що у подібній ситуації можна і треба вести мову, скоріше, не про теорію раціонального вибору, а теорію суспільного вибору, сутність якої полягає в тому, що політичний аналіз можна здійснювати, вивчаючи поведінку індивідів, які діють як раціональні суб'єкти на політичному ринку. Відомо, що представники цього напрямку (зокре-

ма, К. Дж. Ерроу) вважають, що існують два способи реалізації колективного вибору: голосування, що використовується для прийняття рішень політичного характеру, та ринковий механізм, що використовується для прийняття рішень економічного характеру. Теорія суспільного вибору, так би мовити, «переносить» економічний підхід до прийняття рішень до політичної науки.

Як зазначає російський політолог О. Морозова, прийняття та використання теорії суспільного вибору призводить до формування «ринкової» концепції політики: виборці уподібнюються споживачам; політичні партії і лідери – підприємцям, що пропонують широкий вибір послуг та менші податки в обмін на голоси; політична пропаганда трансформується в комерційну рекламу; урядові установи розглядаються як державні фірми, існування яких залежить від того, чи покриває здобута в результаті їх діяльність політична підтримка витрати на їх утримання. Вся політична система розглядається суспільним вибором як гігантський ринок попиту та пропозиції «суспільних товарів та послуг» [3, с. 19].

Зазначимо, що практика організації виборчих кампаній в Україні свідчить про те, що різні групи виборців не тільки віддають перевагу різним економічним, соціальним чи політичним цінностям (для одних це запровадження російської мови як державної, для інших – боротьба проти корупції і т. ін.), але навіть неадекватно реагують на різні форми передвиборчої пропаганди, зокрема, контакти із кандидатами, телебачення, пресу, листівки.

Якщо казати про основну особливість маркетингової моделі електоральної поведінки, то вона полягає в тому, що головним елементом політичного менеджменту при її застосуванні є вплив на масову поведінку в ситуації змагальності. Саме змагальність та, відповідно, фактори, що її визначають (такі, як ефективна стратегія виборчої кампанії, вплив на «свої» цільові групи, дієвий піар і т. ін.), зумовлюють вибір виборцем того чи іншого кандидата або партії з тих, що функціонують на політичному ринку в період проведення виборчої кампанії.

Серйозний вплив на електоральну поведінку здійснюють такі чинники маркетингового та політичного середовища, як політико-правові, регіональні, соціокультурні, релігійні, а також ті, що безпосередньо пов'язані із мікросередовищем, найближчим оточенням політичних діячів та електорату (засоби масової інформації, органи управління, піарівські та рекламні структури та інше).

Особливу значущість при аналізі маркетингового підходу до електоральної поведінки населення має виокремлення різних поведінкових та психологічних угруповань електорату, за допомогою чого можна пояснити поведінку виборців (тобто йдеться про більш поглиблену сегментацію електорального ринку). На специфіку електоральної поведінки цих груп населення впливає ефективно позиціонування політичного продукту, що пропонується виборцям, тобто різних політичних програм, стереотипів, ідеологічних кліше, іміджів політиків і т. ін.

Важливим аспектом аналізу управління поведінкою виборців у процесі реалізації політичного маркетингу є моніторинг громадської думки, настроїв виборців з метою їхнього врахування в організації виборчих кампаній.

В рамках маркетингової моделі електоральної поведінки надзвичайно значущими є піарівська та рекламна діяльність, використання маркетингових комунікацій, спрямованих на передачу виборцям інформації, необхідної для їхньої більш усвідомленої участі у виборчій кампанії.

Зрозуміло, що використання маркетингового підходу до регулювання електоральної поведінки потребує розробки та використання різноманітних маркетингових технологій, застосування електоральних ресурсів, проведення ефективних маркетингових досліджень і т. ін.

Говорячи про переважний вплив на електоральну поведінку її маркетингової моделі, треба додати кілька зауважень про роль електоральної моделі партійно-ідеологічної ідентифікації. Остання, як відомо, виходить з того, що електоральну поведінку виборця визначає підтримка їм певних ідеологій, цінностей, що віддзеркалюють програму, яку реалізує та чи інша політична партія [4, с. 18].

Аналізуючи електоральну модель політико-ідеологічної ідентифікації, можна дійти висновку, що в сучасному демократичному суспільстві саме ця модель електоральної поведінки є найбільш прийнятною, адекватною умовам функціонування держав із демократичним устроєм. Її різновидом є так звана «двополюсна модель» електоральної поведінки, про яку, зокрема, пишуть російський дослідник Ю. Шевченко та український соціолог О. Вишняк [5, с. 163]. Відповідно до цієї моделі, щоб знайти орієнтири у невизначеному світі політики, пересічний виборець використовує два види засобів, які спрощують вибір, – оцінку власного економічного становища та ідеологічну ідентифікацію. Але,

як свідчить досвід політичного розвитку сучасних країн, подібна «двополюсна модель» електоральної поведінки в основному відповідає умовам держав, де вже склалася демократична політична система (та й то не завжди). Що ж до держав, які знаходяться на стадії демократичної трансформації (зокрема таких, як Україна), подібна модель практично не працює. На це впливають три важливі обставини.

По-перше, на сьогодні у таких країнах, в Україні зокрема, відсутня чітка політична структуризація населення. Дійсно, якщо йдеться про соціальну стратифікацію, то, хоча й непросто, можна виділити якісь соціальні групи, що мають спільні соціальні інтереси. Що ж до політичної стратифікації, то вона практично відсутня [6, с. 3-4].

По-друге, вочевидь, що подібна модель електоральної поведінки (і це підкреслюють автори, які цитувалися вище) може функціонувати тільки в умовах існування двопартійної (або трьохпартійної) політичної системи. Коли ж в країні більше сотні політичних партій, кожна з яких хоче схилити виборців на свій бік, останнім вкрай важко визначитися із своїми ідеологічними чи партійними уподобаннями.

Нарешті, по-третє, як вже відзначалося вище, повсюдно у демократичних країнах (на Заході, починаючи із 60-х років двадцятого століття) спостерігається спад лояльності виборців, тобто зниження підтримки електоратом тих чи інших політичних партій, за які виборці голосували раніше. Причини цього явища різноманітні, але головна з них – значне ослаблення соціально-класового поділу сучасного суспільства. Тому, як справедливо стверджує англійський дослідник Л. Ліллекер, лояльність електорату до партій стає більш «гнучкою». Більш того, виборець може змінити свої політичні переваги навіть у проміжок часу між двома виборчими кампаніями [7, с. 92]. Подібна поведінка сучасного виборця усе більше «підпадає» під явище, яке називають політичним консьюмеризмом.

Навряд чи у цій статті, яка спеціально не торкається проблем політичної лояльності або політичного консьюмеризму, слід більш детально розглядати відповідне питання. Якщо ж виходити з проблематики, яка знаходиться у фокусі нашої уваги, то зазначене вище свідчить, з одного боку, про те, що слабкий вплив такої моделі електоральної поведінки, як модель партійно-ідеологічної ідентифікації, спостерігається не тільки в країнах, де відбувається трансформація політичної системи; з іншого – що саме спад лояльності виборців, нечіткість їхнього

ставлення до тих чи інших політичних партій (та й окремих кандидатів) свідчить про доцільність і необхідність використання маркетингового підходу до організації виборчих кампаній, у тому числі до розгляду моделей електоральної поведінки, які визначають позицію виборців.

У підсумку підкреслимо, що проведений нами аналіз свідчить про те, що традиційні підходи до виокремлення різноманітних моделей електоральної поведінки (соціально-демографічної, статусної, соціально-психологічної, партійно-ідеологічної ідентифікації і навіть моделей раціонального вибору та «економічного голосування») з огляду на роль цих моделей у визначенні поведінки виборців як у країнах із демо-

кратичними політичними системами, так і у тих країнах, що знаходяться на стадії демократичної трансформації, є вкрай недостатніми.

Використання маркетингових підходів у політиці, в тому числі електорального маркетингу в процесах організації виборчих кампаній, що відбувається із врахуванням сучасного стану розвитку політичних процесів, застосування у їхніх межах ринкових підходів вимагає глибокого аналізу ефективності маркетингової моделі електоральної поведінки та тієї ролі, яку вона відіграє в політичному житті України. Такий аналіз буде сприяти подальшому розвитку системи електорального маркетингу та її практичного використання.

Література

1. Бурдые П. Социология политики: пер. с фр. / П. Бурдые. – М. : Socio Logos, 1993. – 336 с.
2. Шведа Ю. Р. Політичні партії у виборах: теорія та практика виборчої кампанії / Ю. Шведа. – К. : Знання, 2012. – 373 с.
3. Морозова Е. Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии / Е. Г. Морозова. – М. : РОССПЭН, 1998. – 247 с.
4. Полторака В. А. Избирательные кампании: научный подход к организации / В. А. Полторака, О. В. Петров. – К. : Знання України, 2004. – 120 с.
5. Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / О. І. Вишняк. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 310 с.
6. Політична стратифікація суспільства: монографія / В. А. Полторака, Д. В. Прошин, І. А. Єремеева та ін. / за ред. В. А. Полторака. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2013. – 212 с.
7. Лиллекер Д. Политическая коммуникация. Ключевые концепты / Д. Лиллекер. – Х. : Изд-во «Гуманитарный центр», 2010. – 300 с.

Наукове життя

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТРАНСФОРМИРУЮЩИХСЯ ОБЩЕСТВ

(«круглый стол» в рамках II Конгресса Социологической ассоциации Украины)

«Круглый стол» «Теоретические проблемы исследования трансформирующихся обществ» состоялся 18 октября 2013 года в рамках II Конгресса Социологической ассоциации Украины. «Круглый стол» был проведен по инициативе выдающегося российского социолога доктора философских наук, профессора Ядова Владимира Александровича. Организаторами «круглого стола» выступили Социологическая ассоциация Украины и социологический факультет Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Участниками «круглого стола» стали ведущие социологи Украины, России, а также других стран дальнего и ближнего зарубежья. В ходе работы «круглого стола» обсуждались такие проблемы постсоветских обществ, как всеохватывающая роль государства, коррупция чиновников, незрелость гражданского общества, различия стилей жизненных практик как продукта национального менталитета и другие.

Round table «Theoretical problems of study of transforming societies» was conducted on October, 18, 2013 within the framework of II Congress of the Sociological Association of Ukraine. The roundtable was held on the initiative of prominent Russian sociologist, Doctor of Philosophy, Professor Vladimir Yadov. The round table was organized by the efforts of the Sociological Association of Ukraine and the Department of Sociology of V.N. Karazin Kharkiv National University. Members of the round table were represented by leading sociologists of Ukraine, Russia and other world countries. Such problems of development of post-Soviet societies as the encompassing role of the state, officials' corruption, immaturity of civil society, differences in style of life practices as a product of the national mentality and others were discussed during the round table discussion.

«Круглий стіл» «Теоретичні проблеми суспільств, що трансформуються» відбувся 18 жовтня 2013 року в межах II Конгресу Соціологічної асоціації України. «Круглий стіл» був проведений за ініціативи видатного російського соціолога доктора філософських наук, професора Ядова Володимира Олександровича. Організаторами «круглого столу» виступили Соціологічна асоціація України та соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Учасниками «круглого столу» були провідні соціологи України, Росії та інших країн далекого та близького зарубіжжя. У ході роботи «круглого столу» обговорювались такі проблеми пострадянських суспільств, як всеохоплююча роль держави, корупція чиновників, незрілість інститутів громадянського суспільства, відмінності стилів життєвих практик як продукту національного менталітету та інші.

Дискутанты «круглого стола»:

Ядов Владимир Александрович – доктор философских наук, профессор, декан факультета социологии Государственного академического университета гуманитарных наук (г. Москва).

Хмелько Валерий Евгеньевич – доктор философских наук, профессор, Президент Киевского международного института социологии (г. Киев).

Модератор: Сокурская Людмила Георгиевна – доктор социологических наук, профессор, заведующая кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.

Участники дискуссии:

Вера Арбенина (Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина), **Виль Ба-**

киров (Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина), **Ольга Балакирева** (Институт экономики и прогнозирования НАН Украины (г. Киев)), **Юрий Вишневский** (Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б. Н. Ельцина (г. Екатеринбург)), **Александр Голиков** (Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина), **Татьяна Каменская** (Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова), **Станислав Катаев** (Запорожский национальный университет), **Илья Кононов** (Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко), **Ольга Куценко** (Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко), **Виталий Лукашук** (Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина), **Алексей Муснезов** (Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина), **Борис Нагорный** (Востокукринский национальный университет имени Владимира Даля (г. Луганск)), **Валентина Подшивалкина** (Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова), **Александр Поступной** (Национальный технический университет «ХПИ» (г. Харьков)), **Давид Ротман** (Белорусский государственный университет (г. Минск)), **Галина Силласте** (Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации (г. Москва)), **Пал Тамаш** (Университет Корвинус, (Будапешт, Венгрия)), **Лариса Хижняк** (Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина), **Андрей Яковенко** (Востокукринский национальный университет имени Владимира Даля (г. Луганск)) и др.

Открыл дискуссию В. С. Бакиров.

Виль Бакиров: Шановні колеги, дорогие друзья, dear friends! Инициировал проведение нашего «круглого стола» Владимир Александрович Ядов, предложив профессору Хмелько Валерию Евгеньевичу стать его оппонентом. Актуальность вопросов, предложенных Владимиром Александровичем для обсуждения, не вызывает сомнений. Они активно обсуждаются сегодня не только в академическом, но и в журналистском и социальном дискурсах. Отвечая на эти вопросы, мы с вами совместными усилиями попробуем выяснить, что общего и чем отличаются трансформационные процессы, характерные для постсоветских обществ, в частности для России, Украины, Белоруссии, Венгрии и других стран. Поскольку в этом зале собрались известные социологи, представляющие страны, отличающиеся различными моделями посткоммунистических трансформаций, у нас есть уникальная возможность сравнить эти модели, посмотреть на них как изнутри, так и со стороны.

Я передаю слово модератору нашего «круглого стола» профессору Сокурянской Людмиле Георгиевне.

Людмила Сокурянская: Спасибо, Виль Савбанович. Думаю, что будет правильно, если нашу дискуссию начнет ее инициатор – Владимир Александрович Ядов. Пожалуйста, Владимир Александрович, Вам слово.

Владимир Ядов: В своем вчерашнем докладе на пленарном заседании вашего Конгресса я обозначил в качестве исследовательской проблемы разработку некоторой концепции трансформаций постсоветских обществ в современном глобальном мире. Я подумал, почему бы не попытаться (вслед за Штомпкой, который предложил общую теорию культурной травмы переходных обществ), концептуализировать особенности преодоления травмы советского наследия в институциональном и жизненном устройстве России и Украины, а также других бывших республик СССР.

Вспоминаю, как Валерий Хмелько на симпозиуме «Куда идет Россия?» говорил о несхожестве русской и украинской исторической традиций устройства верховной власти. В России – самодержавие, в Украине – выборность гетьмана. Достаточно продолжительный период советской власти в Украине преодолел эту давнюю традицию. Об этом свидетельствуют результаты исследования 2010 г. схожести культур по критерию модернизированности. Все посткоммунистические страны, включая балтийские Литву, Латвию и Эстонию, оказались в одном кластере!

Вместе с тем, между странами постсоветского ареала существуют несомненные различия в особенностях культуры, менталитета и жизненных практик. Особого внимания заслуживает проблема менталитета, поскольку национальный менталитет гораздо более устойчив по сравнению с устойчивостью социальных институтов. Вчера я акцентировал на этом внимание. В своем восприятии жизненного мира люди руководствуются социальными представлениями. При этом наши социальные представления так или иначе связаны с особенностями менталитета.

В своем выступлении я приводил данные К. Касьяновой, согласно которым россияне «зашкаливают» по тесту «циклоидность». О. Хархордин обращает внимание на традиционную экстернальность русского человека – продукт российского православия. В отличие от протестантов, русские в своих ошибках и неудачах привыкли винить обстоятельства и кого-то «другого», но не себя.

Не буду повторяться и давать данные о том, какое место в мире занимают Россия, Украина и другие постсоветские страны по

таким критериям, как свобода экономики, уровень демократизма (кстати по этому критерию Украина выше России); уровень качества жизни. Что касается индекса «институциональные основы демократии», то Россия здесь на 93-м месте, уступая по большинству параметров западным странам, а из постсоветских стран выше России в рейтинге Литва, Украина, Латвия, Эстония, Армения.

Приведенные мною сопоставления весьма относительны, но все же не вызывает сомнения сам факт воздействия культуры, закрепленной в менталитете народов, на динамику социально-экономических трансформаций.

Таким образом, то общее, как я уже подчеркивал вчера, что свойственно всем постсоветским странам, можно суммировать в четырех пунктах:

1. Всеохватывающая роль государства и, как следствие, – общеизвестная коррупция чиновничества.

2. Незрелость институтов гражданского общества.

3. Следствие названного выше – доминанта экстернального локуса контроля как типичного личностного свойства подавляющего большинства населения.

4. Различия стилей жизненных практик, которые сказываются на преодолении «культурной травмы» перехода к рыночной экономике, являются продуктом особенностей национального менталитета.

Немаловажное значение имеет социально-экономическая, этническая и конфессиональная неоднородность регионов постсоветских государств, России и Украины, в частности.

Вот, собственно и все, что я хотел сказать в развитие своего вчерашнего выступления.

Людмила Сокурская: Спасибо, Владимир Александрович. Итак, что же общего и в чем отличия посткоммунистического развития бывших республик Советского Союза? Я приглашаю к дискуссии Валерия Евгеньевича Хмелько – доктора философских наук, профессора кафедры социологии Национального университета «Киево-Могилянская академия», президента Киевского международного института социологии. Пожалуйста, Валерий Евгеньевич, Вам слово.

Валерий Хмелько: Спасибо, Людмила Георгиевна. Откликаясь на приглашение Владимира Александровича Ядова выступить оппонентом в обсуждении его попытки положить начало концептуализации особенностей преодоления травмы советского наследия в институциональном и жизнен-

ном устройстве постсоветских обществ, предлагаю для обсуждения несколько соображений относительно первого из итоговых выводов Владимира Александровича о том, что представляет собой то общее, что свойственно всем постсоветским странам. Этот вывод – о всеохватывающей роли государства и, как следствии этого, общеизвестной коррупции чиновничества – побуждает вспомнить о том, что во времена гораздо более полно всеохватывающей роли государства, времена СССР, коррупция не достигала такой распространенности, как ныне в России и Украине. Ведь сейчас наши страны по индексу восприятия коррупции относятся к четверти наиболее коррумпированных государств (133-е и 144-е места, соответственно, среди 176 стран). При этом страны, где роль государства и сейчас является гораздо более полно всеохватывающей, чем у нас, такие, как Китай и, особенно, Куба, заметно меньше охвачены коррупцией (80-е и 58-е места, соответственно, в том же рейтинге). Поэтому я не вижу достаточных оснований полагать, что высокий уровень коррупции – в тех постсоветских обществах, где он есть, – является следствием всеохватывающей роли государства. Проведенный анализ привел меня к выводу, что эта часть социальной травмы наших обществ, распространенная коррупция, в основном является следствием особенностей того «остатка» институциональной макроструктуры советского общества, который мы унаследовали в результате краха прежнего режима.

Чтобы рассмотреть это, предлагаю принять во внимание четыре особенности институциональной макроструктуры бывшего советского общества: (1) доминирование политической подсистемы над всеми другими социальными институтами (включая экономику); (2) функционирование в политической подсистеме четырех территориально параллельных иерархий номенклатуры – компартийной, государственной, профсоюзной и комсомольской; (3) доминирование в политической подсистеме (включая все ветви государственной власти) руководящих органов компартии; (4) доминирование в подсистеме государственной власти органов исполнительной власти (через зависимость условий жизни функционеров законодательной и судебной власти от соответствующих распоряжений функционеров исполнительной власти).

При этом в зависимости от решений компартийных органов находились кадровые перемещения функционеров тех же и более низких уровней всех иерархий номенкла-

туры. Благодаря этому кадры для каждой из иерархий, включая компартийную, подбирались вышестоящими компартийными органами не только в ней самой, но и на соответствующих уровнях других трех иерархий. Поэтому конкурентная борьба функционеров за продвижение вверх по иерархическим уровням шла не только внутри каждой иерархии, но и между ними. В условиях тоталитарной системы это обеспечивало некоторый взаимоконтроль между представителями различных иерархий управления за соблюдением их конкурентами писаных и неписаных норм поведения и материального потребления.

При крушении тоталитарного режима вместе с ликвидацией командного положения компартийных органов свои прежние прерогативы в управлении потеряли также руководящие органы и комсомольской иерархии, и профсоюзной. В результате в политической подсистеме постсоветских обществ осталась только одна иерархия управления – государственная, в которой преобладание односторонней зависимости функционеров законодательных и судебных органов от функционеров органов исполнительных в большинстве постсоветских стран (кроме прибалтийских) явно не устранено. В этих условиях руководящее чиновничество, которое еще в тоталитарной системе натренировалось пользоваться зависимостью от него функционеров законодательных и судебных органов, приобрело положение, неподконтрольное практически никому вне системы исполнительной власти, высшим органом которой в условиях президентско-парламентской формы правления является администрация, возглавляемая Президентом страны (об этом я писал в своей статье «Макросоциальные изменения в украинском обществе за годы независимости», опубликованной в 2003 г. в журнале «Социология: теория, методы, маркетинг», №1). Такая моноцентричная система иерархии политической власти, вместе с формирующимися с ней отношениями частной собственности и рыночного обмена, оказываются в этих условиях явно благоприятной для распространения коррупции институциональной макроструктурой.

Людмила Сокурнянская: Я вижу, что слово просит Пал Тамаш – практически постоянный участник наших конференций, конгрессов, «круглых столов», блестящий аналитик, прекрасно знающий специфику трансформации посткоммунистических обществ Восточной Европы, в том числе российского и украинского. Пожалуйста,

господин Тамаш, Вам слово.

Пал Тамаш: Чтобы продолжить начавшуюся дискуссию, напомним, что для начала 1990-х годов было характерно преобладание оптимистической и наивной риторики о конвергенции двух половин – «старокапиталистической» и «ново-капиталистической» частей Европы. Общая цель «перехода к рыночной экономике» подразумевала быструю конвергенцию институционального и системного образца, которая считалась «нормальной» и необходимой для экономического процветания. Двадцать лет спустя можно услышать более трезвые размышления. Два открытия изменили сложившееся представление: проблемы денежно-кредитной унификации, а также структурных финансовых кризисов на Западе и постсоциалистическая депрессия и «неожиданная» деиндустриализация на Востоке. Макроэкономическая конвергенция в Европейском Союзе и институциональная конвергенция ранее соперничающих систем, все виды расширения на восток теперь проявляются труднее, чем в начале ожиданий. Должны ли повороты истории или само понятие конвергенции быть признаны виновными?

Важность языка и дискурса в процессах «перехода» в Центральной и Восточной Европе и в других местах достаточно широко признается в социальных исследованиях. Но социальные исследования до сих пор демонстрируют лишь ограниченное понимание того, что значит дискурс в процессах «перехода». Отчасти это теоретическая проблема: те теории дискурса, к которым чаще всего обращаются, являются слаборазвитыми и не представляют собой достаточную основу для обеспечения полного и детального расчета того, как дискурс взаимодействует с другими недискурсивными аспектами процессов «перехода».

Дебаты о постсоциалистической трансформации показывают неявную связь между понятием рыночной экономики и темой конвергенции. Мы видим здесь основной элемент неоклассической парадигмы, который по-прежнему характеризуется, несмотря на недавние квалификации и усовершенствования, анализом с точки зрения сбалансированности и оптимальности, но в то же время слабой заботой об исторических институциональных формах.

В чем же сходство и в чем различия трансформирующихся обществ?

Назову сначала факторы сходства. Общие постсоциалистические черты – это прежде всего системный родственный путь-зависимость. Это институциональный миметизм по отно-

шению к Западу, желание вступить в Европейский союз. Это влияние международных организаций (МВФ) и их условий. Это, наконец, тенденции глобализации.

Говоря о различиях, начну с разнообразия в начальных условиях, вытекающих из прошлой эволюции социалистических экономик. Следующее различие обусловлено уникальными политическими, социальными и экономическими условиями и событиями: индивидуальный путь-зависимость каждой страны посткоммунистического пространства.

Далее. Разнообразие институциональных внешних воздействий, например, англо-саксонское против Западной Европы, немецкое против британского либо французского ...

Наконец, специфический институциональный бриколаж, спонтанная адаптация и трансформация скопированных институций в соответствии с национальными социетальными контекстами.

Возникающие разновидности капитализма в постсоветском мире можно интерпретировать в различных категориях. Применение таксономии Hall-Soskice довольно широко распространено (Bohle-Greskovits и т.д.). Другие пытаются спекулировать на разнице между Rheinland-type (немецким) и атлантическим капитализмом.

Теоретики зависимости утверждают, что экономики стран третьего мира и постсоциалистических обществ Восточной Европы были сформированы в соответствии с условиями, установленными развитыми странами и, следовательно, их рост и развитие было отсталым и зависимым. Теотонио Дос Сантос определяет зависимость как ситуацию, в которой экономика отдельных стран обусловлена развитием и экспансией другой экономики. Отношение взаимозависимости двух или более стран, а также между ними и мировой торговлей принимает форму зависимости, когда одни страны (доминирующие) могут расширяться и быть самокупаемыми, а другие страны (зависимые от них) могут сделать это только как отражение этой экспансии, которая может иметь или положительное, или отрицательное влияние на их развитие.

Анализируя восточноевропейскую ситуацию, мы используем рамки, разработанные Роуторн и Уэллс, с точки зрения которых деиндустриализация (как относительное снижение занятости в обрабатывающей промышленности) может происходить, по крайней мере, в трех направлениях. Существует «положительная деиндустриализация», которая была отмечена аналитиками

ранее (такими, как Кларк) и которая представляет значительную часть обычного экономического размышления о деиндустриализации.

«Отрицательная деиндустриализация», в соответствии с Роуторн и Уэллс, является результатом патологического феномена, а именно структурного неравновесия в экономике, которое предотвращает нацию от достижения своего потенциала роста или полной занятости своих ресурсов. Она проявляется в низкой продуктивности в производственном секторе и сопровождается замедлением промышленного производства и производительности труда.

Наконец, смещая акцент с внутренней на международную экономику, Роуторн и Уэллс спорят о существовании «связанной с торговлей деиндустриализации». Считается, что торговля влияет на занятость в производстве через макроэкономические каналы и через их влияние на специализацию. В отличие от многих обсуждений в NIDL и GOP о влиянии международной торговли на занятость в сфере производства, Роуторн и Уэллс подчеркивают, что в зрелой экономике деиндустриализация может быть связана или с сильной, или со слабой динамикой торговли.

Говоря о разнообразии деиндустриализации, подчеркну разницу между ее ранней и поздней фазой в постсоветском мире. Сегодня возникает новая зависимость, в которой институциональные устройства способствуют различным комбинациям *od FDI* и деиндустриализации.

Людмила Сокурянская: Спасибо, господин Тамаш. Ваше выступление повернуло нашу дискуссию в теоретическую плоскость, точнее, акцентировало наше внимание собственно на теме сегодняшнего «круглого стола» – на теоретических проблемах исследования посткоммунистических обществ. Кто хотел бы продолжить? Пожалуйста, Валентина Ивановна.

Валентина Подшивалкина: Уважаемые коллеги, на мой взгляд, ход дискуссии позволяет переформулировать обсуждаемую проблему. Мне представляется, что мы обсуждаем вопрос, что больше может повлиять на выбор Украиной одного из союзов (Таможенного или Европейского): ее тысячелетняя история или 70 лет (45 лет для некоторых украинских регионов) совместного советского существования?

По сути дела, эта дискуссия с особой остротой показала актуальность проблемы создания отечественной исторической социологии, как предлагает профессор О. Д. Куценко. Примером может служить

работа, выполненная под ее руководством и посвященная феномену коллаборационизма времен Второй мировой войны.

Классическая ориентация социологии на исследование современности без оглядки на то, что она (эта современность), возможно, есть следствие не только усилий нынешнего поколения, но следствие удачных или неудачных социальных проектов и управленческих решений предшествующих поколений, делает, на мой взгляд, наши объяснения современной реальности и прогнозы дальнейшего развития событий мало продуктивными и мало интересными для общества.

Попробую объяснить свой тезис. Возьмем пример Литвы. Это небольшая по украинским и тем более российским меркам страна, которая станет ареной украинского выбора. События перед Телецентром в столице этой страны стали предвестниками распада СССР. Что больше повлияло на европейский выбор Литвы - опыт более чем пятисотлетней истории собственной государственности в границах значительно больших, нежели ее современные границы (включая территории нынешней Белоруссии, а также частично Польши, Украины, Эстонии и даже Молдовы), столетний опыт вхождения в Российскую империю, двадцатилетний опыт независимости между двумя мировыми войнами XX века или ее сорокалетняя история в СССР? Народный эпос, научные и художественные произведения этой страны передают из поколения в поколение осмысление судьбоносных для нее выборов на всем протяжении многовековой истории. Вряд ли в обеспечении трансляции исторической памяти можно преуменьшить роль ее столичного университета, созданного почти на двести лет раньше Московского.

Теперь о нашем общем советском прошлом. У меня складывается впечатление, что мы склонны преувеличивать тождественность советского опыта бывших республик. Например, можно ли дать объективную оценку нынешних социальных процессов в Белоруссии без учета особенностей ее развития в 60-80 годах XX столетия, особенно времен К. Мазурова и П. Машерова? На мой взгляд, социологически не осмыслены достижения этой страны во второй половине XX века. Многие из прибалтийцев, пребывая в Белоруссии в этот период, не могли не заметить более высокий уровень жизни в этой стране по сравнению с Прибалтикой: по качеству дорог, социальной инфраструктуре, местной продукции, по снабжению товарами и прочее.

Или взять две прибалтийские республики – Литву и Латвию. Две разные стратегии в отношении централизованных инвестиций. Политику открытых дверей проводила Латвия. Вводились в строй новые предприятия, на которых не хватало местных рабочих рук. Результат – мощная трудовая миграция из России, Украины и Белоруссии и резкое падение доли коренного населения в демографической структуре общества. Правительство Литвы, напротив, предпринимало усилия по снижению притока мигрантов, в том числе за счет отказа от развития производств по планам центральных советских властей. Итог – практически гомогенный национальный состав нынешней Литвы.

Приведу пример Молдовы, в частности времен И. Бодюла. Достаточно высокий уровень жизни в этой стране поддерживался, с одной стороны, искусственно за счет дополнительных централизованных вложений для решения геополитической задачи создания «социалистической витрины» перед европейцами (что было характерно для всех приграничных республик), а также для пресечения распространения среди населения идей объединения с социалистической Румынией. А с другой стороны, вряд ли нужно недооценивать усилия тогдашних местных властей по поддержанию традиционных и созданию новейших производств, развитию культуры.

Подводя итоги, хочу заметить, что два уважаемых оппонента в дискуссии выбрали две разные стратегии анализа нашего советского и постсоветского прошлого. Профессор В. А. Ядов акцент делает на том, что объединяет и является общим для всех постсоветских стран, а его оппонент – профессор В. Е. Хмелько упорно напоминает о существовании различий. Думаю, что оба подхода имеют право на существование. Главное – избежать абсолютизации каждого из них.

Людмила Сокурская: Спасибо большое, Валентина Ивановна. Станислав Львович, Вы хотите добавить? Пожалуйста.

Станислав Катаев: Хочу обратить внимание участников нашего «круглого стола» на такую общую черту постсоветских государств, как наличие теневой экономики, теневого права, теневой политики.

Не является ли феномен теневых социально-экономических отношений своеобразным проявлением параллельного общества, которое существовало в советские времена?

Такие теневые институты, как «смотрящие», т.е. своеобразные ставленники мафиозных структур, играющие роль координа-

торов теневой политики и экономики в регионах, похожи на партийные структуры в советское время, которые все контролировали, используя непубличные рычаги влияния.

Владимир Ядов: Абсолютно согласен с Вами. Действительно, наличие теневых структур в политике и экономике является общей, при этом типичной чертой постсоветских государств, что существенно затрудняет их нормальное, демократическое развитие.

Людмила Сокурянская: Спасибо, Станислав Львович, спасибо Владимир Александрович. Слово просит Илья Федорович Кононов. Пожалуйста, уважаемый профессор.

Илья Кононов: Наша дискуссия посвящена процессам всемирно-исторического значения. От их понимания зависит не только понимание нашего настоящего и наша способность создать проект желаемого для нас коллективного будущего. Однако, как мне кажется, главные дискуссионные задали такое направление обсуждения процессов перехода от социализма к капитализму в наших странах, которое не дает возможности не только объяснить их, но и адекватно описать. Ими противопоставлены две концепции главных факторов перехода: ментальная и связанная с деятельностью элитных групп. В ходе дискуссии использовались концепты, которые лично мне кажутся давно преодоленными. Так, например, от некоторых коллег я услышал о теории транзита. Но вначале о концепциях уважаемых докладчиков.

Идея о том, что направление перехода и его результат были заданы особенностями восточнославянской ментальности, мне представляется положением здравого смысла, которое мало что объясняет. Оно, скорее, может играть некую идеологическую роль. Во-первых, предоставляет карт-бланш правящим классам. Получилось то, что только и могло получиться. Чего еще ждать от этого народа. Во-вторых, у простых людей оно может углубить чувство безысходности. Такой уж мы народ, и на лучшее надеяться не приходится. ИмPLICITно такое чувство стихийно сформировалось в рамках травматического синдрома украинского и русского народов. Оно питает тотальное недоверие к власти и друг к другу у простых людей. Оно же лежит в основе эмигрантских настроений.

Если все же попытаться проанализировать понятие «ментальность» в научном плане, то следует в первую очередь отметить его многозначность. Его можно понимать и как инвариантные характеристики психологии наро-

дов, и как характеристики массового сознания некой общности, и как характеристики этнической культуры. Психология народов – крайне неблагодарный предмет исследований. В лучшем случае усилия ученых здесь заканчиваются публицистическими произведениями. Что касается массового сознания, то оно формируется социальными структурами и ситуациями, а не является этнически предопределенным. Относительно культуры следует сказать, что её необходимо рассматривать в динамике. На мой взгляд, относительно восточнославянских культур можно в исследовательских целях использовать гипотезу Юрия Лотмана об их дихотомическом семиотическом коде. Но в таком случае в этих культурах в разные периоды происходили «фазовые переходы» между полюсами «общественное» - «личное». Поэтому представители этих культур в одни периоды истории проявляли себя как коллективисты, а в другие – как предельные индивидуалисты. Поэтому народы, которые выиграли самую страшную войну, не смогли самоорганизоваться перед лицом социальной катастрофы. Но объяснение этому нужно искать в системе социальных факторов, формирующих конкретную ситуацию.

Рассмотрение перехода через призму динамики элитных групп и отклика на их меняющуюся позицию в массовом сознании является более конкретным. Однако за пределами анализа остаются структурные факторы, которые, по моему мнению, только и способны в своей совокупности приблизить нас к пониманию, того, что с нами произошло.

Начну с того, что социализм погиб в результате социальной катастрофы. Она явилась следствием глубокого кризиса, охватившего СССР с начала 1980-х годов. Кризис этот во многом был обусловлен внешним контекстом. Страны центра мировой капиталистической системы начали переходить к информационному обществу, что радикально меняло ситуацию в соревновании двух мировых систем. Застрявший на индустриальной стадии Советский Союз (при постоянном старении и изнашивании основных фондов) мог оказаться в ситуации, когда все накопленное военное «железо» ничего бы не стоило и не могло бы обеспечить суверенитет страны. Не менее важным было то обстоятельство, что советская экономика не могла удовлетворить стремление людей к повышению качества жизни. Это вызвало девальвацию идеи коммунизма в массовом и элитарном сознании. Массы и элиту объединил идейный комплекс, который бы я назвал «утопией Запада». Его об-

щим знаменателем были гедонистические, а не созидательные устремления.

Отмечу, что в силу административного контроля общественные науки в СССР не могли создать целостной идейной платформы перехода на новую стадию развития. Поэтому поиски выхода из системного кризиса социализма в период перестройки велись бессистемно, что еще больше расшатывало положение в стране.

Катастрофа социализма обусловила слабость государств, возникших на развалинах СССР. Они превратились в инструменты элитных групп по систематическому извлечению ренты из всех пор общества. Желание формирующихся элитных групп быстро обогатиться толкало их к выходу на мировые рынки с наиболее ликвидными товарами. Это привело к колоссальному разграблению общественного богатства. Результатом этого стал сдвиг наших стран на периферию мировой капиталистической системы. Внешние структурные условия мирового капитализма (в понимании Иммануила Валлерстайна) продолжают и сейчас оказывать давление на наши страны. Россия задержалась в силу военных и природных ресурсов на полупериферии, а Украина значительно дальше отодвинута на мировую периферию.

Наш путь последних двух десятилетий не был единственно возможным. И сейчас анализ необходимо направить на выявление альтернативных возможностей, которые могут стать для нас основой выработки стратегий развития наших стран.

Людмила Сокурянская: Спасибо, Илья Федорович. Мне кажется, мы можем подвести черту в нашей дискуссии. Представляется, что она получилась достаточно конструктивной. Высказанные в ходе работы «кру-

глого стола» позиции, названные сходства и различия в содержании трансформационных процессов, происходящих в наших странах, свидетельствуют, на мой взгляд, во-первых, об активном внимании социологов к этим процессам, во-вторых, о серьезных достижениях нашей науки в исследовании посткоммунистических трансформаций (кроме наших главных дискуссионных – уважаемых Владимира Александровича Ядова и Валерия Евгеньевича Хмелько, назову лишь имена двух выдающихся женщин-социологов, чей вклад в разработку трансформационного дискурса в социологии трудно переоценить: в России это Татьяна Ивановна Заславская, в Украине – Наталия Викторовна Панина), в-третьих, о том, что, несмотря на сходство трансформационных процессов на постсоветском и, шире, посткоммунистическом пространстве, в том числе обусловленном нашим социалистическим прошлым, есть немало различий в их содержании, форме, направленности, темпах, последствиях и т.д., в свою очередь, обусловленных, как подчеркивал Владимир Александрович Ядов, особенностями национального менталитета. Каждая из наших стран ищет свой собственный путь развития, конечно, не пренебрегая опытом более развитых стран. То, что мы разные, не хорошо и не плохо, это нормально. Украина – не Россия, как писал наш Президент Л. Д. Кучма. Можно добавить: не Белоруссия, не Казахстан, не Венгрия и т.д. Было бы неинтересно жить в мире, где все и всё одинаковое. Будем надеяться, что глобализация не «подстрижет» всех нас на один манер. Я – за глокализацию, за всестороннее сближение стран при сохранении их национально-культурной идентичности.

Всем огромное спасибо за участие в работе нашего «круглого стола».

Нові видання: рецензії, реферати

Світлана Щудло

доктор соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Svitlana Shchudlo

Doctor in Sociology, Associate Professor, Head of Department of Law, Sociology and Political Science, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

ЯК ВІДЧУТИ СЕБЕ ЧЛЕНОМ СОЦІОЛОГІЧНОГО СПІВТОВАРИСТВА?

Рецензія на підручник Кононова І. Ф. «Теоретична соціологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів: у 2 т.» (Луганськ: В-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. –

Т.1. Соціальність та її форми. – 576 с.; Т.2. Сучасні суспільства: структури та процеси. – 336 с.)

Свій рецепт входження до лав наукового соціологічного братства пропонує добре знаний у вітчизняній соціологічній науці та за її межами науковець – професор Ілля Федорович Кононов. Запропонований метод полягає у глибокому оволодінні соціологічною теорією, яка є синтезом наукового доробку не одного покоління фахівців, що представляють світову соціологічну думку.

Усі, хто слухав лекції професора І. Кононова, погодяться зі мною, що вони вирізняються глибиною, науковістю, чітко вираженою авторською позицією, а також завжди експресивні та емоційні. Багаторічний викладацький досвід підготовки фахівців-соціологів та науково-дослідницький доробок автор втілив у двохтомному підручнику «Теоретична соціологія», який вийшов друком у видавництві Луганського національного університету імені Тараса Шевченка наприкінці 2013 року. Рецензоване видання адресоване насамперед студентам, що навчаються за спеціальністю «Соціологія», а також усім, хто вивчає соціологію як неспеціальну дисципліну чи цікавиться цією наукою, хоче оволодіти соціологічними знаннями самостійно.

Поява цього фундаментального соціологічного видання, на мій погляд, неодмінно приверне увагу не тільки вітчизняних соціологів, а й зацікавить представників більш широкої соціологічної спільноти. Знайом-

ство з навчальною соціологічною літературою наштовхує на висновок про недостатність підручників, підготовлених вітчизняними науковцями для студентів-соціологів, які б інтегрували світовий соціологічний досвід та, разом з тим, враховували специфіку українського суспільства, відображали сучасні соціальні реалії. Більшість навчальних видань з соціології, опубліковані впродовж останніх років, адресовані студентам несоціологічних спеціальностей або є лише допоміжними інформаційно-довідковими чи енциклопедичними виданнями.

Рецензований підручник складається з двох томів. Том 1 «Соціальність та її форми» вміщує теми, які розкривають предмет соціології, місце теоретичної соціології в структурі соціологічного знання, сутність соціальності, її іпостасі, історичні форми суспільства, інституціональні підсистеми суспільного життя. Перший том структурно поділений на вступ та два розділи. У вступній частині автор акцентує на визначенні місця теоретичної соціології у структурі соціологічного знання, обґрунтовує її предметне поле, яке окреслюється дослідженням соціальності та її форм. На думку автора, теоретична соціологія «посідає місце методологічного центру сучасного суспільствознавства та здійснює його інтеграцію» (с. 574).

У першому розділі «Основи суспільного буття» надається глибокий аналіз сутності

суспільства, його взаємозв'язку з природою, культурою, повсякденним світом людини.

Другий розділ «Інститути та інституціональні підсистеми суспільного життя» присвячений аналізу розкриває сутності та особливостей функціонування основних соціальних інститутів суспільства – економіки, політики, професійного духовного виробництва. Окремі теми розділу розкривають форми суспільної свідомості, комунікативні процеси, специфіку масової комунікації. Соціологічний аналіз суспільства неможливий поза його розглядом у перспективі між групових та між індивідуальних зв'язків. З огляду на це, автор не обходить увагою такі форми соціальності, як первинні групи та позиціонування особистості в інституційній підсистемі суспільства.

До тому 2 «Сучасні суспільства: структури та процеси» автор присвячує аналізу актуального стану суспільного розвитку, згрупувавши навчальний матеріал у два розділи – «Соціальна система та суспільні зміни» і «Сучасне суспільство». Появу соціологічної науки автор розглядає як результат наукового осмислення історичного етапу Модерну та процесу модернізації суспільства. Завершення цього етапу та перехід суспільства до другої хвилі модернізації або Другого модерну, на думку автора, змінює проблемне поле та понятійний апарат соціології. Саме ці зміни намагається «схопити» та відобразити у своєму підручнику автор.

Маючи значний педагогічний досвід, професор Ілля Кононов досить детально розкриває і тлумачить теоретичні засади соціологічної науки. Водночас автор свідомо не занижує вимог до студента, а, навпаки, ставить перед ним досить високу планку, пропонуючи ґрунтовний академічний виклад навчального матеріалу. На наш погляд, матеріал, вміщений до тем, інколи є досить об'ємним і виходить за межі соціологічної теорії. Однак чи існують ці межі? Насьогодні питання розробки стандартів підготовки соціологів залишається відкритим. Саме це і ставить як автора, так і студента-соціолога у чітко не визначені умови. Так само, без однозначної відповіді залишається питання із назвою навчальної дисципліни «Теоретична соціологія», для вивчення якої підготовлений підручник з однойменною назвою.

Ознайомлення зі змістом підручника засвідчує енциклопедичну ерудованість автора, глибоке осмислення напрацювань вітчизняних, захіноєвропейських та російських науковців. До того ж, не лише соціологічного доробку, а й філософського,

політичного, природничого та ін. Разом з тим, занурюючись у запропонований до вивчення студентам текст, інколи хочеться закинути авторову надмірне захоплення зарубіжними науковими розвідками і недостатню увагу до праць українських дослідників. У методологічному плані, автор приділяє багато уваги соціологічним поглядам представників марксизму, не оминаючи їх у жодному з розділів підручника, доводячи базовість їхніх постулатів у сучасних соціологічних вченнях та підтвердження в соціальних реаліях.

Особливої уваги заслуговує четвертий (останній) розділ підручника «Сучасне суспільство», до якого автор включає лише одну, однак досить вагому – за обсягом, змістом та значенням, – тему «Модерн, модернізація та глобалізація». У межах теми автор розглядає класичні теорії модерну і модернізації, представлені у роботах таких класиків соціологічної думки, як Ф. Тьонніс, М. Вебер та В. Зомбарт, а також акцентує увагу на постмодерністських теоріях У. Бека та З. Баумана. При цьому модерн розглядається як інноваційний тип суспільства, що не набуває завершених та сталих форм, а характеризується постійним рухом у певному напрямі. Завершується викладання теми теоретичним аналізом процесів глобалізації, які зумовили нові глибинні суперечності між двома основними соціальними інститутами – ринком та демократією. Саме під цим кутом зору аналізуються соціальні системи країн сучасного світу, зокрема акцентується на таких суспільних процесах, як мобільність, конфлікти, революції.

Автор не боїться експериментувати, часто виходить за межі прийнятих канонів побудови підручника, зокрема стосовно викладу усталених у соціології поглядів і думок, аксіоматичних тверджень. Професор І. Кононов вдається до полеміки з поглядами деяких дослідників, праці яких знаходяться у полі його зору. Так, він полемізує з С. Гантінгтоном стосовно його теорії конфлікту, з Н. Коваліско щодо її уявлень про конфігурацію соціального простору.

Кожна з викладених автором тем завершується добре продуманим комплексом запитань для самоконтролю знань, які спрямовані не лише на закріплення фактичного матеріалу, а й на актуалізацію аналітичних здібностей студентів, на формування їхніх умінь та навичок формулювати і висловлювати власну думку, відстоювати свою позицію.

Досить розлогим є і підібраний автором до кожної з тем підручника перелік основної та додаткової літератури. Так, основна література містить підручники, праці кла-

сиків соціології та підбірку текстів праць сучасних (як зарубіжних, так і вітчизняних) дослідників, з якими студент повинен обов'язково ознайомитися.

На мій погляд, рецензоване видання значно б виграло за умови його доповнення глосарієм, що полегшило б засвоєння студентами досить об'ємного та складного поняттєвого апарату соціологічної науки. Окрім того, розлогий виклад навчального матеріалу у межах розділу доцільно було б завершувати стислими висновками, основними поняттями, які слід засвоїти, тощо.

Резюмуючи, підкреслимо, що рецензо-

ваний підручник професора Іллі Кононова «Теоретична соціологія» характеризується чіткою авторською позицією, глибокою науковістю та новизною, відповідає вимогам до такого виду навчальних видань і може бути рекомендований для використання у навчальному процесі вищої школи для підготовки насамперед соціологів, а також фахівців інших спеціальностей та для самоосвіти. Водночас вважаємо, що дане видання може скласти достойну конкуренцію не лише вітчизняним підручникам, а й, без перебільшення, класичним виданням, зокрема підручникам Н. Смелзера чи Е. Гідденса.

Наталья Костенко*доктор социологических наук, профессор, заведующая отделом социологии культуры и массовой коммуникации Института социологии НАН Украины***Natalia Kostenko***Doctor of Sociology, Full Professor, Head of Division of Sociology of Culture and Mass Communications of the Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine*

Отзыв

официального оппонента на диссертацию Ю.Г.Сороки «Социальное восприятие Другого в поликультурном социуме», представленную на соискание ученой степени доктора социологических наук по специальности 22.00.01 – теория и история социологии

Интересные работы по проблемам культуры становятся фирменным знаком факультета социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Докторский проект Юлии Георгиевны Сороки только укрепляет это впечатление. В пользу того, что этот проект целиком и полностью вписывается в повестку дня социологии, свидетельствуют простые и общепонятные констатации. Восприятие современного человека чрезмерно загромождено беспорядочными информационными вливаниями и ускорением событий, его, т.е. нас, со всех сторон окружают всевозможные другие и, чтобы жить сообща, требуется особое искусство, овладение которым никогда не было безупречным. Дает о себе знать и разрастающаяся червоточина, впускающая alter ego в сугубо личное пространство вплоть до полной его оккупации: «я – это кто-то другой», – звучала строчка Артюра Рембо, совпавшая с интеллектуальными ритмами начала прошлого века и превратившаяся сегодня в расхожий тезис обыденных он-лайн идентификаций. Причем все эти явления и обстоятельства наблюдаемы как в пределах частного дома, так и в планетарном масштабе. Словом, речь о том, что именуется «поликультурными обществами», вызывающими к рефлексии, пониманию и выработке стратегий совместного проживания, что особенно важно в периоды ожиданий радикальной модернизации общественной жизни и несовершенства государственных культурных программ. Украина пребывает в состоянии пережива-

ния этих новых реалий и ощущений, вовлекаясь в глобальные тренды и не утрачивая локальной специфики. Статус-кво дает нам весомый повод прояснить, каковы же эти переживания и реакции, потому как одно из предназначений гуманитарного знания – способность совпадать с тем, что «современно» и своевременно. Юлия Сорока умело и профессионально воспользовалась этим шансом, представив нам взвешенные и продуманные размышления на этот счет. Два очевидных и ярких эффекта производит, пожалуй, эта работа. Во-первых, она отсылает к проблематизациям культурной теории в социологическом дискурсе, что фокусируется текущей социальной мыслью и остро дебатирована в гуманитарных кругах. Во-вторых, требует отклика на свое концептуальное предложение относительно восприятия людьми социальной жизни, запрограммированного социумом и культурно отформатированного, на основании чего и конструируются разные, несовпадающие версии реальности, которые индивиды, группы и сообщества принимают за данность и соответственно тому действуют.

Путей к совпадению с тем, что «современно» и своевременно, немало, они варьируются от признания незыблемости классики, которая узаконила наши собственные представления о научном кредо, до предвосхищений некоего «нового старта», отпускающего в прошлое историю поступательной смены парадигм, ныне приостановленную. До избавления от «александрийского» (то есть ориентированного

на постоянную ревизию) стиля мышления, о чем сейчас говорят, и культивации иных концептуальных подходов, резонирующих на наличие в поле гуманитарной науки запутанного накопления соперничающих или пересекающихся воззрений. Весьма непросто совладать с этим концептуальным роением и безошибочно определять его источники и мобильные устремления. Здесь важно выбрать устойчивый ориентир. Что, собственно, и делает автор, возводя внушительный крепостной вал из прочных материалов социологической традиции, обоснования Питиримом Сорокиным социальной онтологии и предпочтений социокультурного подхода в исследовании общего мира людей, используя бонусы интерпретативной науки, восстановленных связей с опытом антропологии, семиотики, других наук культурологического ряда, психологии и ее синтетических вариаций. В то же время, автор, несомненно, восприимчив к насущным интенциям обозревать разнообразные социальные и культурные множества, столь характерные для образов современных социумов, и конструировать с этой целью подходящие интеллектуальные инструменты – генерализованные концепты, позволяющие пересекать границы парадигмальных и дисциплинарных кордонов, сканируя и объясняя феномены и системы большей степени сложности, чем это предписано моно-концепциями. К таким концептам можно отнести, например, «социальный и культурный капитал», отрефлексированные конструкты «власти», «смыслов», «картины мира» и прочие. Эти концепты предполагают высокую долю «нематериальных», метафизических активов в воспроизводстве и изменении социальных порядков, нередуцируемых к ценностям, идеологиям, мифам или стереотипам, и способны служить основанием соответствующих месту и времени социокультурных сегментаций. К ним, вероятно, относится и «социальное восприятие», чем под силу охватить как крупные контексты, обширные пространства истории, социальных структур, культурной поступи, так и их детальные импликации, соединяя наследуемую тропность прошлого, актуальное действие и фантазмы грядущего. Т.е. концепт в состоянии претендовать на транспарадигмальность, способен выстраивать собственную перспективу во взглядах на общество и людей с их множественными культурами, разверстывая логику презентации от осмысления концептуальных генерализаций до эмпирических очевидностей. И диссертантка это нам де-

монстрирует (Розділі 1. «Соціальне сприйняття як соціокультурний феномен»).

Основная методологическая задача, возникающая перед автором, замыслившим такое интеллектуальное предприятие, – это удержаться на гребне социальных и культурных экспликаций, не отдавая привилегий ни тем, ни другим, сохранять эквилибриум социокультурного императива. Собственно, со времен неокантианства этот императив неизменно вдохновлял социологию, однако всякий раз спор шел о мере культурной автономии, которая считалась произвольной величиной (большей или меньшей), и к настоящему времени, не в последнюю очередь благодаря энтузиазму Дж. Александера, достигла почти что максимума. Разумеется, автору хорошо известна вся эта история теоретических движений за признание немаловажности культурных факторов в воспроизводстве социального, и она придерживается идеи «бесшовного соединения культуры и общества» (с.100) как плодотворной для ориентации в тех национальных и транснациональных пространствах, где свершаются индивидуальные и коллективные действия. Для социолога это нелегко достижимая позиция в силу известной дисциплинарной акцентуированности. Поддержка исходит от Вебера и Манхейма, Гирца и Бурдье, каждый из которых неординарным образом рассматривал вопрос о занесении культурного в социальную и физическую среду и *vice versa*. Будь то представления о множественных стилях мышления, габитусах, социальных конвенциях восприятия, но также и представления о «репрезентативной культуре» Тенбрука, зиммелевской культурной форме и другие, запечатленные в хороших научных текстах, из которых автор аккуратно извлекает инсайты касательно восприятия и филигранно собирает их воедино в своих целях. Несомненно, следует отдать должное той тщательности, с которой реконструируется в работе сложная семантическая сеть значений, релевантных социальному восприятию (оно все же остается «социальным», но это, скорее, спор о словах). Словарь включает целый перечень терминов и метафор, спроецированных в индивидуальных и коллективных координатах, начиная с перцепции и видения, мышления и понимания, представления и распознавания, отношения и оценки и заканчивая культурным бессознательным и мировоззрением. Т.е. из поля зрения не выпускаются какие бы то ни было возможности телесной и ментальной человеческой

включенности в мир. Анализируются механизмы восприятия (типизации, фильтрации, схемы интерпретации), его опытная основа, контекстуальность, ситуационная обусловленность, материальная воплощенность в культурных продуктах. Пожалуй, впервые в отечественной литературе этот предмет представлен столь обстоятельно, что, бесспорно, следует расценивать как весомое достижение Ю.Г. Сороки.

Но, конечно же, повествование входит поистине в проблемное русло с установкой фокуса восприятия на Другом, когда дань функциональным описаниям с успехом отдана, и важность современного запроса к социологии становится явной, как и прицельная точность авторского на него отклика (Розділ 2. «Інший у соціокультурній перспективі соціального сприйняття»). Конечно же, Другой и знаки его присутствия, включая ключевой среди них – Смерть, конституируют наше представление о мире и своем собственном в нем месте, в чем автор, несомненно, права. Тема Другого всегда была весьма рафинированной, увлекающая гуманитариев в трансцендентальные области, в тонкости людских взаимодействий, в экзотические края, в самодостаточность языка. Можно сказать, что к концу прошлого века постструктурализм довел эту тему до крайней нервозности, постулируя исчезновение всех главных героев, однако оставив, вероятно, нам самое ценное – сомнение в казалась бы достоверной связи слов и вещей, в бытующей интуиции «полной слышимости чужой речи» (Деррида). Сегодня без этого сомнения не обойтись даже в ежедневной практической жизни, что создает всевозможные житейские и глобальные напряженности, поскольку понимать, стремиться к прозрачности даже в мелочах как будто вменяется нам в обязанность, и вроде бы пределы нашего понимания напрямую определяют пределы нашей терпимости к другим и к восприятию различий. «Саме увага до когнітивної перспективи, – констатує автор, касаючись сучасної ситуації, – дозволяє нам визначити Іншого конституційною інстанцією соціального сприйняття» (с.142). Во всяком случае, нас в этом постоянно убеждают различные посредники: включив телевизор, мы видим, что мир уже понят и растолкован, и зритель всегда наготове принять простодушные оценки добра и зла сообразно идеологии текущего момента, как показывает нам диссертантка на выразительных примерах. Способствует ли это оттачиванию того самого искусства жить вместе в общем мире,

остається открытым вопросом. Потому-то артикулированный исследовательский интерес, который Ю.Г. Сорока последовательно и уверенно раскрывает нам в своем тексте, значим и перспективен.

Несмотря на то, что в условиях нынешнего состояния нашей науки мы почти что обречены на теоретические ремейки, воспроизводя *ad hoc* едва ли не всю родословную тематических поисков, в концептуализации восприятия Другого много находок. Переводя восприятие в термины социального действия, что само по себе является эвристически плодотворным усилием, автор разрабатывает каталог образов, статусов Другого, в разной степени энергетически заряженных, продуцирующих готовность действовать определенным образом и в определенных режимах (Підрозділ 2.3 «Інший як об'єкт соціального сприйняття»). «Соціокультурна номенклатура Другого», как именует ее автор, – гибкая, неиерархическая конструкция, неупорядоченная классификация, открытая для пополнения и операционализаций (с.205). Вполне понятно, что первоначально в нее включаются те статусы, которые безоговорочно дискриминируют восприятие, оценку ситуации, формы активности, т.е. недвусмысленно размечают пространство, а также наиболее применимы к нашим, локальным контекстам: «свой», «чужой», «враг». Достаточно упомянуть языковой закон, принятый прошлым украинским парламентом, или «закон Димы Яковлева» – российским. За лояльными коннотациями Другого (предположим, партнер, союзник, кумир и пр.), которые можно расценивать социокультурным полигоном для тренинга толерантности, как я понимаю, все же остается шанс попасть в этот каталог. К ним же следует отнести и разнообразных *non-humans*, природных и технологических, как в статусе людских привязанностей, так и вполне самостоятельно, что, в общем-то, открывает иную, необходимую сегодня перспективу в принятии других. Конечно же, современные механизмы инклюзии-эксклюзии производят смешанные, неоднозначно истолковываемые образцы, гибриды, которые источают легкость имиджей, и их не так-то легко подвести под обобщающие абстракции, подобные авторским. Но то, что уже сейчас определенно вписывается в такой номенклатурный ряд, не нарушая его логики, так это категория «незначимый другой», другой как Ничто, как общее место, что хорошо представляет Мишель де Серто на примере соотнесенности литера-

туры с обыденным языком и что определенно структурирует восприятие наших современников. Да и наших соотечественников, если сузить горизонты обзора. То есть, идея, предложенная Ю.Сорокой, весьма привлекательна как в концептуальном, так и в инструментальном плане. Ее не только стоит принять к сведению, но и хочется работать с ней дальше.

Третий раздел диссертации посвящен анализу поликультурной среды, манифестируемо и латентно насыщенной репрезентациями тождеств и различий (Розділ 3 «Полікультурне суспільство як простір соціального сприйняття Іншого»). Совершенно оправданно акценты переносятся на наше общество, которое, учитывая одновременную работу универсальных и либерализирующих, высвобождающих различия культурных механизмов, глобальных веяний и местных обстоятельств, несомненно, центрируется двойственным присутствием украинской и русской культур, их символическими сражениями за региональные территории, реже – братаниями в легитимирующих актах. «Инакше кажучи, – очень точно диагностирует ситуацию автор, – центральним протиріччям, що визначає процес змін українського суспільства в досліджуваній перспективі, є протиріччя легітимації української культури та визнання полікультурного (соціокультурно неоднорідного, множинного) характеру українського суспільства. Найнапруженішими пунктами цього протиріччя зараз, на наш погляд, є такі: на рівні структурних елементів культури – культурні символи, на рівні конкуренції культурних форм (зразків) – регіональні ідентичності та українська й російська культури» (с. 334). Одно из заметных и важных авторских наблюдений, получающих социологическую аргументацию, – это повышение градиента уверенности украинской идентичности, ее гражданских смыслов, что, при всей противоречивости этого процесса, может расцениваться как залог будущей национальной консолидации.

И, разумеется, не обойти вниманием изюминку этой работы. Речь идет о многочисленных эмпирических фрагментах, тематических эссе, содержательно и текстуально сопровождающих представление концепции, case studies особенностей социального восприятия, организующего частную жизнь, транслирующего культурные порядки реальным и воображаемым сообществам, небезразлично участвуя тем самым в культурной репродукции и культурной

мобильности. Это экзистенциалы детства и смерти, гендерные мотивы, профессиональные установки на поиск девиаций, метаморфозы телегероев, значимые общественно-политические схемы восприятия богатства, государственной и городской символики, этно-национальных идентификаций и др. Словом, обширный и разнообразный круг эмпирических импликаций той самой неустанной «работы культуры», чем автор определяет «социальное восприятие» (с. 125). Это очень хороший прием, и, я думаю, нет особой нужды обосновывать его уместность, тем более, что как результат в наше распоряжение предоставлен интересный, оригинальный, познавательный материал, порою с очень тонкими замечаниями, как, например, о медийной легитимации Зла или двусмысленном детском статусе. Пожалуй, что и тут впервые мы сталкиваемся с такой вариативностью примеров и смелостью их представления, поскольку автор заведомо шла на риск, определенным образом корректируя принятый культурный порядок нашего собственного сообщества, и, соответственно, вызывая повышенную требовательность к себе самой, в том числе эстетического и пр. свойства, коль скоро речь идет большей частью о культурных продуктах. Сразу скажем: этот риск оправдан, что можно только всячески приветствовать. Однако критических замечаний также не избежать. Остановлюсь на тех, которые имеет смысл высказать публично и которые, я надеюсь, могут оказаться небесполезными в дальнейшем.

Нет слов, Юлия Сорока зарекомендовала себя как опытный галерист, но создается впечатление, будто одна из ее задач – развернуть в работе полную экспозицию собранных сокровищ. С неизбежностью это производит эффект и некой «музейной метафизики», где полотно можно менять местами в поисках удачного освещения, где время течет неспешно, а экспрессия и динамизм – не лучшие спутники прогулок по этому пространству. Автор, кажется, вовлекает нас в особую темпоральную игру, чередуя даты представленных «объективаций социального восприятия» от антропологических зарисовок 50-х годов до детектива, сошедшего со страниц Эдгара По, от лирики шестидесятников и сериалов 80-х до региональной прессы эпохи перестройки и вкраплений результатов социологических исследований 2000-х по всему тексту. Не все из них опознаваемы как «современные», хотя втянуты в единую длительность, которая теряет временную достоверность под

натиском излишне плотного описания в сюжетах, растягивающих настоящее. Пространство сообщает времени без-различие. И «установка рефлексивности», к которой апеллирует автор (с. 132-133) (здесь от читателя ожидается, по меньшей мере, многослойная рефлексивность: рефлексия относительно рефлексии о рефлексии и т.д.), не элиминирует это впечатление.

К «количественным» фрагментам имеют и более существенные претензии. Автор, несомненно, права насчет встроенности социологического инструментария в социокультурные матрицы, регулирующие восприятие. Несомненно, права она и в том, что поликультурное общество с множественными стилями, режимами, ментальностями требует и особых способов анализа, чему посвящен специальный раздел (1.4 «Підходи до емпіричного дослідження соціального сприйняття як соціокультурного феномену») и неоднократные констатации в 3-ей главе. Тем более досадно, что во всех презентациях социологических опросов в работе производится довольно затяжное линейно-последовательное описание зависимых переменных, сравнение долей (%) ответивших на ту или иную альтернативу вопроса в группах. Т.е. по сути, выстраиваются те же иерархии и бинарные оппозиции, которые рассматриваются автором как онтологически и гносеологически нерелевантные применительно к поликультурным средам. В то же время методы многомерной статистики, фиксирующие нелинейные связи и сопряженности (регрессионный анализ, методы эмпирической типологизации, распознавания образов и пр.), как нельзя более подходящие для данного случая, по неизвестной причине не используются вовсе. В целом, я хочу сказать, что сегодня мы стоим перед общей проблемой методологического и методического характера, связанной с выработкой способов оперативной обработки множеств без ощутимого разрушения смысловых структур. Причем, это касается как количественных, так и качественных исследований. В последнем случае дело осложняется намертво вставшими междисциплинарными влечениями и обменом инструментами, что нуждается в серьезном обдумывании, отменной интуиции и деликатном применении.

Нельзя не указать и на ограничения в исследовании социального восприятия, которые создаются издержками конструктивизма, обязующего видеть мир удобным и понятным в сообществе конструктом, который необязательно соответствует внеш-

ней реальности и непрямо зависим от ее материального обаяния и неприглядности. Это убеждение, как известно, основано на признании общих когнитивных структур и когнитивных инструментов («трансцендентального субъекта»), которыми, как подразумевается, пользуются все люди, организуя таким образом свой жизненный мир и воспроизводя свойственные ему тождества и различия. Универсальные механизмы восприятия получают здесь весомые привилегии, создавая проблематичность действия механизмам изменения. И опять, эта общая наша задача – изыскивать методологические и концептуальные возможности «ранней диагностики» изменений – ожидаемых, неожиданных, неосуществленных. Чтобы быть чувствительными к ним и к продуцируемым ими различиям, стоило бы, вероятно, учитывать тот возрастающий онтологический интерес гуманитариев к социо-, био-, технобытийности современного мира в духе нонгерменевтики, к тем самоценным человеческим состояниям во взаимодействии с ним, которые часто выпадают из поля зрения социологии, но производят значимые эффекты упорядочивания совместной жизни людей, равно как и их инаковости. Как, скажем, «*stimmung*» у Гумбрехта, возникающий до всякой или сверх всякой сигнификационной работы. Или, например, переводчики с арабского авторитетно нам растолкуют, что сила воздействия Корана лежит не в писании, но в его фонетической структуре, постигаемой в устной речи, в то время как иудейская библейская экзегетика придает первостепенное значение материальной форме буквы, письменной речи. Не говоря уже о том, как разрастание информационно-технологической среды корректирует наше восприятие вопреки убеждению, что она у нас под контролем.

Дискуссионные моменты отнюдь не умаляют достоинства диссертации Ю. Г. Сороки, и за автором теперь остается право объяснить их особенностями социального восприятия читателей и оппонентов. Недосказанность и незавершенность интерпретаций, свойственные работе, – вполне продуктивное состояние, указывающее на перспективу и возбуждающее дополнительный интерес, потому как нам представлен серьезный и большой труд, посвященный неординарной тематике. Две существенных характеристики обеспечивают здесь должный для докторской работы профессионализм. Во-первых, широкий научный кругозор, основательное знание социологической и гуманитарной традиции, опыта антропологии и психологии, современных исследо-

ваний в области культуры, истории, социума; во-вторых, разработка интеллектуального инструмента для изучения общества с точки зрения социокультурной перспективы, правил, режимов и форматов социального восприятия различий в поликультурном социуме, а также верификация этого инструмента на обширном культурном материале. Работу Ю.Г. Сороки правомерно расценивать научным вкладом автора в разработку современной культурной теории, концепции социального восприятия, в познание культурных процессов, затрагивающих сферу институциональной культуры, повседневных культурных установок и практик, коммуникации, гендера, межэтнического взаимодействия. Практическое значение данного труда достаточно очевид-

но в плане гуманитарного и социологического образования, формирования культурных программ различными социальными и политическими инстанциями.

Основные положения диссертации достаточно полно отражены в автореферате и публикациях автора.

Основываясь на анализе предъявленной работы, можно утверждать, что диссертационное исследование «Социальное восприятие Другого в поликультурном социуме» соответствует всем необходимым требованиям Высшей Аттестационной Комиссии Украины, предъявляемым к докторским диссертациям, а ее автор Юлия Георгиевна Сорока достойна присуждения ученой степени доктора социологических наук по специальности 22.00.01 – «теория и история социологии».

8 января 2013 г.

Юлія Сорока*кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна***Iuliia Soroka***Ph.D. in Sociology, Associate Professor at Department of Sociology,
V.N. Karasin Kharkiv National University*

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

Рябчук Анастасії Миколаївни «Структурні чинники відтворення та соціальної репрезентації бездомності»,

подану на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук
за спеціальністю 22.00.03 – соціальні структури
та соціальні відносини

Суспільний лад постсоціалістичного суспільства, як і будь-якого, передбачає певний набір фігур Іншого, у протиставленні до якого відбувається конструювання образу лояльного громадянина, формування колективної ідентичності, консолідація суспільства навколо декларованих уявлень та ідеалів, політизація певних сфер взаємодії, мобілізація груп відповідних інтересів. Найбільш затребуваною в сучасному українському суспільстві, виходячи зі спостережень публічних політичних акцій та повідомлень медіа, є фігура інокультурного, іноетнічного Іншого, що відрізняється мовою, кольором шкіри, звичаями та традиціями. Натомість фігура Іншого всередині мовних та адміністративних кордонів, визначеного за критеріями соціально-економічного становища, людини бідної чи бездомної, «бомжа» залишається майже непомітною в публічному дискурсі, на відміну від повсякденного життя, де ми спостерігаємо поширення цього явища. Існуючі дослідження в тематиці соціальної допомоги бездомним, їхньої реабілітації та реінтеграції, бездомності як прояву інших соціальних проблем (злочинності, алкоголізму, безпритульності) не дають вичерпного пояснення цього явища. Нагальною стає потреба в розробці питання щодо місця бездомного як соціальної категорії в загальній картині легітимного соціального порядку українського суспільства, політекономії бездомності як специфічної позиції соці-

ального простору, визначення та пояснення бездомності як явища, що має перспективу подолання. Тому тема дисертаційного дослідження А.М. Рябчук, наукове завдання, що воно має на меті вирішити, є актуальними та мають суттєве значення для сучасної української соціологічної науки.

Визначення наукового завдання, яке вирішується в роботі, відповідає уявленням про складність досліджуваного феномену та включає три його аспекти: бездомність як соціальна проблема, бездомні як соціальна категорія та бездомність як соціальний конструкт. Саме навколо останнього, взятого в процесуальній перспективі, вибудовується мета дослідження – виявлення складових процесу соціального конструювання бездомності, а саме структурних чинників відтворення та репрезентації цього явища.

Окрім намагання відтворити досліджуваний об'єкт відповідно ступеню його складності, авторка демонструє критичну та рефлексивну налаштованість, а також сучасне трактування дослідницької відповідальності та ангажованості. Ці принципи дозволяють їй зорієнтуватися в широкому колі теоретико-методологічних підходів щодо бездомності, зокрема проаналізувати концепти бідності, соціальної депривації, маргіналізації, дискримінації, стигматизації та обрати свій дослідницький шлях. Авторка переконує, що опис та пояснення причин бездомності як соціального явища

не може обмежуватися дослідженням індивідуальних причин та суспільних дисфункцій, що залишили людей без даху над головою, але має передбачати й проблематизацію самого механізму функціонування суспільства. Тому перспективними щодо виконання завдань роботи стають положення про природу світового капіталізму марксиста Е. Балібара, а інструментом для формування відповідного теоретико-методологічного підґрунтя – положення про розподіл соціологічної праці Майкла Буравого, які акцентують, зокрема, зв'язок соціологічного знання й соціальних інтересів. Робочою гіпотезою стає бачення бездомних як внутрішньо виключених, чиє позбавлення повноти громадянських прав постає ринковою необхідністю (с. 17).

Ще один важливий принцип, що ним послуговується А.М. Рябчук, – процесуальність, що дозволяє унаочнити конструювання досліджуваного явища у взаємозв'язку певних структурних та дискурсивних чинників, блискуче реалізовується в аналізі інструментального знання щодо бездомності. Спираючись на численні дослідження сучасних європейських, американських, а також вітчизняних дослідників, авторка формує критичне уявлення щодо визначення, статистики, технік збору даних, демографічних характеристик бездомних, отримуючи картину, де границі наукових, юридичних, лінгвістичних та побутових уявлень стають прозорими одне для одного та одночасно для впливу моральних та ідеологічних позицій, певних інтересів соціального домінування. Все це дозволяє акцентувати, що важливіше за питання, кого вважати бездомним, є питання, як формується розуміння проблеми бездомності в пострадянському контексті (с. 24), що доцільніше спрямовувати ресурси не на підрахунки, а на пояснення структурних причин та тенденцій зміни цієї соціальної категорії (с. 28).

Авторка аргументує, що матеріальні та дискурсивні структури відтворення бездомності мають вивчатися в їхньому безпосередньому взаємозв'язку, спираючись на критичні дослідження цього явища та формулюючи на цій базі методологічне підґрунтя власного дослідження. Критичні дослідження (вони включають аналіз підстав дослідницьких програм у перспективі діалогу щодо кінцевих цілей існування суспільства та його вивчення соціологією) аналізуються авторкою в тематиці матеріальних та дискурсивних структур, що відтворюють бездомність. Вони дозволяють викрити та акцентувати вади приватного ринку житла, його невідповідність потребам слабших,

необхідність державного втручання та законодавчого захисту інтересів вразливих категорій мешканців, ідентифікувати бездомних як резервну армію праці, субпролетаріат, що зростає в умовах поширення неоліберальної ідеології, акцентувати зсув державної політики від соціального до карального ставлення до маргінальності. В дослідженні дискурсивних структур критичний аналіз спрямовується на процеси дискурсивного творення реальності щодо категорій населення, які позбавлені можливості створювати власні репрезентації. Приводиться цікавий і плідний аналіз західних досліджень щодо ситуації на пострадянському просторі (підрозділ 1.3).

Особливістю теоретико-методологічних засад роботи є не тільки критика пострадянської держави та неоліберальної ідеології, але й іманентна позиція теоретизування (на відміну від трансцендентної в функціоналізмі), що нею характеризуються постструктуралістські підходи, зокрема Мішеля Фуко та П'єра Бурдьє. На рівні емпіричного аналізу це вимагає від соціолога включення в середовище досліджуваного явища, тобто використання методів, що наближають його/її позицію до практичної позиції людей досліджуваної категорії. Як головні засоби отримання нової соціологічної інформації А.М. Рябчук використані методи включеного спостереження, інтерв'ю, в тому числі 60 інтерв'ю з бездомними та 30 інтерв'ю з експертами з досліджуваної проблеми. У додатках до роботи (с. 180-240) представлені транскрипти 16-ти інтерв'ю, що дозволяють побачити ситуацію бездомності з суб'єктивних позицій соціальних працівників, повара, фельдшера, лікаря швидкої, патрульного міліціонера, працівниці центру реабілітації, членкині благодійної релігійної місії (інтерв'ю англійською мовою), працівниці та семи волонтерів і волонтерок благодійної організації. Також окрім загальнонаукових, авторка демонструє володіння методами вторинного аналізу кількісних соціологічних та статистичних даних, критичного дискурс-аналізу.

Виклад матеріалу у наступних двох розділах зорієнтовано на розкриття складових конструювання бездомності в українському суспільстві – структурних чинників відтворення та репрезентації цього явища, а логіка послідовності окремих підрозділів відповідає поглядів не ззовні, але зсередини досліджуваного явища, звідки очевиднішими стають зв'язки тяглості чи гомології феноменів його окремих вимірів. Так, замовчування зростання бездомності як наслідку переходу до капіталізму стає зрозумілим завдяки відтворенню уявлень суспільства про

бездомних, місця цих уявлень у структурі легітимованих соціальних розрізненнь та історичного кореню пануючих репрезентацій бездомних. Авторці вдається показати, що вплив поділу на «достойних» та «недостойних» бідних, який виникає на зорі капіталістичного устрою задля контролю над небезпечними класами, поширюється як в Європі, так і в Російській імперії, відбивається не тільки у повсякденній уяві, але й в соціальній науці (наприклад, в питаннях масових опитувань) та сучасній соціальній політиці (підрозділи 2.1 та 2.2). Відтворення дихотомії «достойних-недостойних» бідних сприяє легітимації соціальної нерівності та відтворенню соціальної дистанції між бездомними та рештою «нормальних» членів суспільства. Натомість доведений авторкою вплив на бездомність структурних чинників (безробіття й нестабільна зайнятість, брак доступного житла, незадовільна політика щодо вразливих категорій населення) робить ці кордони прозорими (відносно бездомними є близько третини населення України) (с. 110).

Виокремлюючи репрезентацію бездомності в українському суспільстві за допомогою аналізу дискурсивних практик ключових агентів цього процесу (ЗМІ, соціальних працівників та державних інституцій), авторка прослідковує ефекти використання розрізнення «достойні-недостойні» бездомні в кожному з цих полів (розділ 3). Тематика бездомності в текстах української преси демонструє індивідуалізацію проблеми, відсутність аналізу структурних чинників, увагу до окремих випадків (чи то стрімкого падіння людини з соціальної дробини, чи то реабілітації), що здатні привернути увагу, шокувати читачів. Соціальні працівники та волонтери, які ближче за інших стикаються із бездомними, наголошують на моральній оцінці задля відмежування себе від бездомних, а серед останніх – тих, кому варто допомагати, від тих, хто допомоги не заслуговує. Переважання в діях щодо бездомних органів державної влади карної складової призводить до порушення прав громадян, явища диференційованого громадянства, порушення підставових прав бідних. Також змістовно схарактеризовано репресивну політику щодо бездомних у міському просторі (приватизація міського простору, феномен загратованих спільнот, «режим зникнення» помітних проявів бідності тощо).

Вище зазначене дозволяє зробити висновок про те, що робота А.М. Рябчук містить обґрунтовані та достовірні наукові положення й висновки з актуальної для української науки та практики тематики, які

характеризуються науковою новизною. Зокрема, не викликає сумніву новизна та значущість таких здобутків авторки, як розробка схеми механізмів відтворення та соціальної репрезентації бездомності в сучасному українському суспільстві; застосування триангуляції методів вторинного статистичного аналізу, глибинного інтерв'ю, включеного спостереження, дискурс-аналізу пресових повідомлень та офіційних документів; удосконалення типології ставлення до бездомних в українському суспільстві; удосконалення соціологічного знання щодо процесу конструювання бездомності тощо.

Безперечними досягненнями роботи, яка, слід підкреслити, є результатом більш ніж десятирічної праці, є інтегрованість аналізу матеріальних аспектів та репрезентацій соціальних стосунків за допомогою адекватного використання концептуального апарату конструктивістського структуралізму, реалізація в роботі процесуальності досліджуваних явищ, дослідницька позиція рефлексивності та критичності, інтегрованість теорії та емпірії, використання міждисциплінарних практик дослідження та багатство застосованих емпіричних методів. У роботі українська суспільна практика та соціологічні засоби її осягнення отримують своє місце в перспективі світового та європейського досвіду дослідження тематики бездомності, глибоке та різнобічне знання якої продемонстровано авторкою.

Оскільки теоретико-методологічний зріз роботи вибудовувався в протиставленні функціоналістським та есенціалістським інтуїціям, досягнення дисертації та переваги підходу, що в ній реалізований, також сприймаються в перспективі порівняння. Іманентна позиція дослідника та критичний підхід не залишають у читача ілюзій захищеності та дистанційованості як від самої досліджуваної проблеми (будь-хто може опинитися бездомним, доводить авторка), так і від відповідальності за неї, бо бездомність є частиною легітимованого соціального устрою. Така відповідальність є ціною, що ми її платимо за знання соціальних механізмів маргіналізації та відчуження. Дозволю собі порівняння. Розгледівши на полотні Іллі Репіна «Бурлаки на Волзі» маленького буксира (у верхньому правому куті), ми не можемо вже тільки співчувати виснаженим тяжкою працею персонажам. Буксир нам підказує, що використання бурлаків не є практичною необхідністю, проявом технологічної відсталості, але демонструє відчуження та безправність у суспільстві, де дозволено запрягти людину, як вола.

Практичне значення роботи для дослідження проблеми бездомності та її подолання також не викликає сумніву.

Серед зауважень до роботи слід відзначити такі:

(1) розподіл матеріалу теоретичного та емпіричного характеру не завжди виправданий: так положення щодо аналізу дискурсивного конструювання реальності (с. 57-59) виглядали б доречнішими у підрозділі 1.3, а критика адаптаційного дискурсу (с. 150-155) – в розділі 1;

(2) специфіка позиції соціальних працівників (підрозділ 3.2) не розкрита достатньо, щоб висновок щодо їхньої близькості до бездомних у соціально-економічному становищі як чинник їхньої диспозицій та схильності до відтворення дихотомії достойних і недостойних бідних сприймався достатньо аргументованим.

Зіставлення змісту автореферату та дисертації А.М. Рябчук свідчить, що структура, логіка викладання матеріалу, основні положення та висновки автореферату та дисертації ідентичні.

Повнота викладених наукових положень, висновків та рекомендацій дисертації в опублікованих працях А.М. Рябчук є належною. Слід підкреслити широку

представленість результатів дослідження світовій соціологічній спільноті, а саме: з 2006 року авторкою здійснено 5 публікацій чотирма мовами (в наукових виданнях Канади, США, Німеччини та Франції); результати дослідження оприлюднені на 19-ти наукових конференціях, з них 11 – за межами України.

Підсумовуючи, відзначимо, що дисертаційне дослідження Анастасії Миколаївни Рябчук «Структурні чинники відтворення та соціальної репрезентації бездомності» є завершеною працею, в якій отримані нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують важливе наукове завдання вітчизняної соціологічної науки щодо соціологічного пояснення чинників бездомності в українському суспільстві. Дисертація відповідає вимогам пункту 12 Постанови КМ України від 7 березня 2007 р. № 423 «Про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань старшого наукового співробітника» (зі змінами), а його авторка – Анастасія Миколаївна Рябчук – заслуговує на присудження наукового ступеню кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини.

10 квітня 2013 р.

Вимоги до оформлення наукових статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

Вимоги до оформлення статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

Редакція приймає матеріали українською, російською та англійською мовами у вигляді роздрукованих текстів та електронної версії, надісланої електронною поштою на адресу редакції (MS Word-97 – MS Word-2010; кегль – 12-14, інтервал – 1,5; шрифт Times New Roman; без позиціювання та переносів; абзацний відступ – 1 см, робиться автоматично). Лапки, апостроф, тире повинні мати такий самий вигляд, як у тексті цих «Вимог».

Необхідно надати анотації українською, російською та англійською мовами (не менше 16 рядків); ключові слова (українською, російською та англійською мовами), УДК.

Прізвище, ім'я та по батькові автора, його контактний телефон, e-mail, поштова адреса, а також відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь подаються на супровідній сторінці (трьома робочими мовами журналу), де також слід вказати назву публікації українською, російською та англійською мовами.

Бібліографічні відомості (повний бібліографічний опис джерел за останнім стандартом ДАК України)

треба подавати наприкінці статті у вигляді списку літератури (у порядку згадування). Посилання на джерела слід наводити у тексті у квадратних дужках, вказуючи номер джерела і сторінку (напр.: [3, с. 79]).

Статті повинні відповідати всім вимогам ДАК України до наукових статей.

Прийматимуться лише ті наукові статті, які мають такі структурні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання обраної автором проблеми; виділення невирішених раніше аспектів зазначеної проблеми, яким присвячується стаття;

- формулювання мети статті;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Наукові позиції авторів можуть не співпадати з позицією редакційної колегії.

Редакція має право здійснювати редагування статей та інших матеріалів.

Наукове видання

Український соціологічний журнал

№ 1-2/2013

Українською, російською, англійською мовами

Дизайн, оформлення, комп'ютерне верстання І. М. Дончик

*Підписано до друку 28.11.2013. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 10,58.
Тираж – 100 пр. Зам. 150/14.*

*61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*

*61022, Харків, майдан Свободи, 6, ауд. 350, 351-а
Соціологічна асоціація України*

*Оригінал-макет виготовлено
у Видавництві Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4*

*ХНУ імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
705-24-32*

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3367 від 13.01.09

*Надруковано з готових оригінал-макетів у ФО-П Тітов Є. В.
61057, м. Харків, Харківська набережна, 9, кв. 23.
Свідоцтво про реєстрацію ВОО № 951823 від 18.01.1999 р.*